

D.V. COORNHERT

Synode over gewetensvrijheid

*Een nauwgezet onderzoek in de vergadering
gehouden in het jaar 1582 te Vrijburgh*

ONDER REDACTIE VAN
J. GRUPPELAAR, J.C. BEDAUX EN G. VERWEY

COORNHERT
STICHTING

BIBLIOTHECA
DISSIDENTIUM
NEERLANDICORUM

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

D.V. COORNHERT

SYNODE OVER GEWETENSVRIJHEID

D.V. Coornhert

Synode over gewetensvrijheid

*Een nauwgezet onderzoek in de vergadering
gehouden in het jaar 1582 te Vrijburgh*

Onder redactie van J. Gruppelaar,
J.C. Bedaux en G. Verwey

Amsterdam University Press

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* (BDN) verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het Nederlandse (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van circa 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekstedities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Amsterdam University Press als uitgaven van de Coornhert Stichting, onder redactionele verantwoordelijkheid van het Coornhert Centrum. Voor meer informatie kijkt u op www.coornhertstichting.nl.

Dit deel van de BDN wordt gezamenlijk uitgegeven met het Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, gevestigd aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de UvA. Dit Centrum bevordert sinds 2000 de kennis van de geschiedenis en cultuur van de Republiek in de 'lange' zeventiende eeuw (ca. 1560–1720). De publicaties van het Centrum bieden inzicht in de gevarieerdheid, de gelaagdheid en de voortdurende actualiteit van de Nederlandse Gouden Eeuw: de thema's kunnen uiteenlopen van Rembrandt tot Vondel, van Beeldenstorm tot Ware Vrijheid, en van Batavia tot Nieuw Amsterdam. Politiek, religie, cultuur, economie, expansie en oorlogvoering worden zoveel mogelijk met elkaar in verband gebracht. De redactie over de publicaties van de Amsterdamse Gouden Eeuw wordt gevoerd door internationale specialisten op het gebied van de geschiedenis, de kunst en de literatuur van de zeventiende eeuw. Voor meer informatie kijkt u op www.aup.nl/goudeneeuw of www.uba.uva.nl/goudeneeuw

Afbeelding omslag: D.V. Coornhert (1522–1590)
Vormgeving omslag: Kok Korpershoek, Amsterdam
Lay out binnenwerk: TAT netwerk, Utrecht

ISBN 978 90 8964 014 7
NUR 688

© J. Gruppelaar, J.C. Bedaux en G. Verwey / Amsterdam University Press, 2008

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

Ter inleiding · 7

SYNODE OVER GEWETENSVRIJHEID. EERSTE BOEK · 19

Voorwoord · 21

Zitting I. Of de ware zichtbare kerk van Christus al dan niet kan dwalen · 25

Zitting II. Over ouderdom, gewoonte en tradities als bewijsgrond · 39

Zitting III. Over verordeningen en ceremonies die niet bijbels zijn · 45

Zitting IV. Over de geloofwaardigheid van de geschriften van de kerkvaders · 53

Zitting v. Over bewijs dat steunt op het gezag van concilies en het algemeen gevoelen · 63

Zitting VI. Over de bewijsvoering met voorbeelden uit de kerkgeschiedenis · 71

Zitting VII. Over de bewijskracht van heidense auteurs · 79

Zitting VIII. Een oordeel over iedereen hebben en niemands oordeel verdragen · 87

Zitting IX. Wie over de leer mag oordelen · 97

SYNODE OVER GEWETENSVRIJHEID. TWEDE BOEK · 109

Zitting x. Is de burgerlijke of de kerkelijke overheid bevoegd te oordelen over ketterij en kettters? · 111

Zitting XI. Over gewetensvrijheid, over vrijheid van geloof en geloofsbeleving: moet de vrije uitoefening van geloof enkel zijn gegund aan degenen die volgens de wereldlijke overheid het ware geloof hebben? · 125

- Zitting XII. Over de critici van de leer, die door hun tegenspraak de uiterlijke kerkvrede verstoren: hoe dient men hen te straffen? · 137
- Zitting XIII. Over degenen die anders leren dan de kerk: verdienen zij de doodstraf? · 151
- Zitting XIV. Over de vraag of men met andersdenkenden in debat moet gaan · 165
- Zitting XV. Over het maken, drukken, uitgeven, verkopen, bezitten en lezen van geschriften en boeken · 173
- Zitting XVI. Over het veroordelen zonder wederhoor · 183
- Zitting XVII. Gebiedt de Schrift leraren de hulp in te roepen van de overheid ter bescherming van hun doctrine? · 193
- Zitting XVIII. Over het afkeuren van barmhartigheid, het prijzen van strengheid en het advies om voor geloofszaken bloed te laten vloeien · 213
- Zitting XIX. Of het terecht is dat leraren de burgerlijke overheid voorhouden dat zij van godswegen verplicht is bepaalde mensen om geloofszaken te doden · 223

Bijlagen

- I Bij *Synodus* opgenomen literatuurlijst, met afkortingen · 235
- II Aan de eerste uitgave van *Synodus* (1582) toegevoegde *Eindbalans* · 237
- III Concordantietabel Colom-uitgave / websitepagina's (<http://dpc.uba.uva.nl/coornhert>) · 239
- Personenregister · 240
- Zakenregister · 253

Ter inleiding

Dirck Volkertszoon Coornhert (1522–1590) heeft zich in veel van zijn publicaties ingezet voor een zeer ruime opvatting van godsdienstvrijheid, ook op de politiek meest preciaire momenten.¹ Hij was nauw betrokken bij de Opstand en een vooraanstaand medestander van Willem van Oranje. Even nuchter als principieel legde hij alle nadruk op het persoonlijke karakter van de geloofservaring: geloof is ‘vrij’, wordt in vrijheid aanvaard, vormgegeven en uitgeoefend en kan strikt genomen dan ook niet afgedwongen worden. De overheid moet zich daarom niet met de kerken (meervoud!) bemoeien, tenzij om verdraagzaamheid te garanderen; de kerken moeten, op hun beurt, de overheid niet voor de voeten lopen, elkaar in elk geval met rust laten en zich beperken tot de uitoefening van hun eigenlijke taak: het prediken en praktizeren van naastenliefde.

Aanvankelijk richtte Coornhert zijn pijlen tegen de machtspolitiek van de katholieke kerk (een ‘moordkuil’, zoals hij zei) en dan vooral tegen het ‘ketterdoden’. Hij wisselde echter van front – maar niet van principes! – toen de gereformeerden in Holland en Zeeland de macht grepen en een nieuw geloofsmonopolie oplegden. Tot zijn laatste dagen bleef hij van leer trekken tegen de ‘nieuwe gewetensdwang’.

In de jaren 1577 tot 1583 keerde hij zich tegen de gereformeerde predikanten die de nieuwe machthebbers met toenemend succes tot een autoritaire godsdienstpolitiek aanspoorden. Hij waarschuwde voor burgeroorlog en bracht onophoudelijk de betekenis van ‘godsdienstvrijheid’ en ‘religievrede’ in herinnering: dáár was het in de Opstand toch om te doen!² En dat doel was en bleef hij tot het eind van zijn leven trouw.

- ¹ Voor een eerste kennismaking met Coornhert, zie: H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertsz. Coornhert*, Amsterdam 1987 en H. Bongers e.a., *Dirk Volckertsz Coornhert. Dwars maar recht*, 1989.
- ² Het is opmerkelijk dat in de literatuur over (het begin van) de Opstand zo weinig aandacht wordt besteed aan Coornhert als politiek activist en publicist. Eens te meer waar het bekend is dat hij nauw samenwerkte met Willem van Oranje. In biografieën van Willem van Oranje wordt Coornhert meestal wel genoemd, maar op de inhoud van zijn werk niet of nauwelijks ingegaan. Ook L.J. Rogier, die Coornhert hoog had zitten zoals blijkt uit de slotopmerkingen van zijn *Geschiedenis van het katholicisme*

Het was het uiteindelijke richtpunt van zijn humanistisch-pedagogisch streven, zoals dat in zijn omvangrijke en uiterst veelzijdige werk als letterkundige, theoloog, filosoof en grafisch kunstenaar vorm zou krijgen.

De militante natuur van deze apologeet van de verdraagzaamheid en de confronterende stijl van zijn geschriften hebben er zeker toe bijgedragen dat men hem in zijn tijd, maar ook nadien nogal eens voor een politieke agitator hield. Als hij dat al was, dan *malgré lui*. Hij probeerde partijen juist uit de arena van de politieke krachtmeting te lokken. Hij polemiseerde om duidelijk te maken dat kwesties van religie geen inzet of onderwerp mogen zijn van machtspolitiek, maar enkel van rationele dialoog (meer bepaald het 'godsdienstgesprek' oftewel de 'synode'). Zodoende bepleitte hij een *politiek* van 'godsdienstvrijheid' en 'religievrede'. Deze politiek fundeerde hij in het bijzonder met theologische argumenten (vooral: de 'vrijheid' van het geloof). Dit vrijheidsbegrip spoorde in het geheel niet met de leer van 'predestinatie' en 'erfzonde'. Coornhert bestreed zijn tegenstanders veelal door in te gaan op theologisch-inhoudelijke kwesties. Hij botste hard met de gereformeerden en ook met anderen raakte hij in felle twistgesprekken.³ Coornherts 'onpartijdigheid' was niet kleurloos, maar partijdig, evengoed als zijn telkens hernomen pleidooi voor verdraagzaamheid niet vrij van godsdiensttwist was.

Synodus vander Conscientien Vryheydt: een vergeten werk

In 1762 schreef Voltaire zijn *Traité sur la tolérance*, in 1685 John Locke zijn *Letter on Toleration*. Beide werken wisten door de jaren heen de aandacht vast te houden. Zij werden gelezen, bestudeerd, geciteerd, heruitgegeven en vertaald. Coornhert schreef in 1582 zijn *Synodus vander Conscientien Vryheydt*, een uitvoerig(er) beargumenteerd betoog voor godsdienstvrijheid, voor *volledige* godsdienstvrijheid zefs. De *Synodus vander Conscientien Vryheydt* kende echter slechts één heruitgave, in 1630,⁴ en één (Franse) vertaling, in 1979.⁵ Met de overgrote meerderheid van Coornherts overige geschriften is het nog erger gesteld: zij werden na

in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw (1946), besteedt verder geen aandacht aan Coornhert en noemt enkel zijn naam als hij de gang van zaken na de *Satisfactie* van Haarlem beschrijft.

³ Bijvoorbeeld met Hendrik Niclaes ('Huys der Liefde'), David Joris en de Waterlanders.

⁴ Jacob Colom, *De Wercken* van Dirk Volckertsz Coornhert, II, fol. 21–110.

⁵ J. Lecler, M.-F. Valkhoff, *Synode sur la liberté de conscience* (1582), Paris 1979.

1630 helemaal niet herdrukt of vertaald.⁶ Het lijkt het lot van Coornherts werk te hebben moeten zijn om goeddeels in vergetelheid te raken.

Dat zoiets gebeuren kon, is achteraf beschouwd begrijpelijk. Coornhert schreef in het Nederlands en wierp zo een hindernis op voor een wijdere receptie. Wie van zijn werk kennis wil(de) nemen, zowel toen als vandaag de dag, had (en heeft) vertrouwd te zijn met het 16^e eeuwse Nederlands waarin hij schreef. En dat waren en zijn er relatief weinigen. Hij had (blijkens zijn vertalingen) weliswaar een goede beheersing van het Latijn, de taal van de toenmalige intellectuelen in binnen- en buitenland,⁷ maar hechtte eraan voor de 'gewone' Nederlanders te schrijven, zonder zich daarmee tot dat publiek te willen beperken. De achtergrond van die keuze was de voor zijn 'spiritualisme' kenmerkende overtuiging, dat 'gewone' mensen in zaken van religie direct belanghebbend zijn. Waar en wanneer de geest waait, is het dwaasheid de zaak van het eigen zielenheil in goed vertrouwen aan politieke en religieuze machthebbers en woordvoerders over te willen laten.

Deze keuze liet onverlet dat Coornhert, zeker met zijn *Synodus*, aansloot bij het internationale, intellectuele debat van zijn tijd. Hij behandelde de kwestie van de religiepolitiek zonder meer als een Europese aangelegenheid. Voortdurend verwees hij naar de situatie in andere landen. Hij verwerkte en citeerde tal van buitenlandse auteurs (de bekende voormannen van de Reformatie, maar ook Seb. Castellio, K. Schwenckfeld, Ph. Du Plessis-Mornay) en vertaalde geschriften van hen in het Nederlands.⁸ Die Europese oriëntatie lag zeer voor de hand: de betekenis van de Opstand oversteepte die van een louter regionale affaire. Veler ogen in Europa waren gericht op het wel en wee van de riskante (religie-)politiek in de Nederlanden, zoals Willem van Oranje die voorstond en probeerde te bevorderen. Meer dan eens werden dan ook in het Nederlands geschreven pamfletten of geschriften vertaald. Dat gold ook voor enkele geschriften van Coornhert. Zijn *Verschooninghe van de roomsche afgoderije* (1560) werd vertaald en ter weerlegging aan Calvin gestuurd.

6 Enkele uitzonderingen: *Zedekunst*, B. Becker (uitg.), Utrecht 1982 [1942]; *Het roerspel en de comedies van Coornhert*, P. van der Meulen (uitg.) 1955; *Boeventucht*, A.-J. Gelderblom e.a., 1985; *Op zoek naar het hoogste goed* (= Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland; 7), uitg., ingel. en van aant. voorz. door H. Bongers, Baarn 1987; *Weet of rust. Proza van Coornhert*, H. Bongers en A.-J. Gelderblom (uitg.), Amsterdam 1993; A.C.G. Fleurkens, *Stichtelijke lust: de toneelspelen van D.V. Coornhert (1522-1590) als middelen tot het geven van morele instructie* (= Proefschrift Universiteit van Amsterdam), Hilversum 1994.

7 Seb. Castellio, Du Plessis-Mornay, Aggaeus van Albada, Lipsius.

8 M.n. werk van Castellio.

Die reageerde twee jaar later furieus met het tractaat *Response à un certain Holandois*.⁹ En toen Coornhert zich in 1563 met zijn *Of de Siele, dan of de Wille zondight* wederom aan ‘gruwelijke ketterij’ bezondigde – althans volgens enkele gereformeerden – werd ook dit tractaat vertaald en aan Beza toegestuurd met het verzoek de auteur (*homo arrogantissimus*) terecht te wijzen.¹⁰

Gezien zijn inhoud en strekking had ook de *Synodus* (1582) in vertaling naar Genève en naar Rome (!) gestuurd kunnen zijn, – ter weerlegging. Dat is niet gebeurd. Het werk was misschien te omvangrijk, maar het kan ook zijn dat het begin jaren '80 van de 16e eeuw voor de tijdgenoten duidelijk was, dat Coornhert met zijn radicale pleidooi voor gematigdheid een verloren positie innam. De politiek van de religievrede had in de Nederlanden aan het eind van de jaren '70 allengs terrein verloren. Katholieken kwamen in het noorden steeds meer in het gedrang. De in de *Satisfacties* van Haarlem (1577) en Amsterdam (1578) beloofde godsdienstvrijheid voor katholieken bleek een dode letter en Coornhert zelf kreeg in 1578 met censuur te maken.

De religiepolitiek bleef echter een *hot issue* in de Republiek. Dát Coornherts werk invloed heeft gehad, mag uit de schaarse gegevens die ons bekend zijn afgeleid worden, maar de precieze omvang en aard van die invloed is nog nauwelijks onderzocht.¹¹ Zo is tot op heden onduidelijk hoe de *Synodus vander Conscientien Vryheydt* indertijd gerecipiëerd is. Het spreekt voor zich zelf dat de uitgave van de *Wercken* van Coornhert door Jacob Colom in 1630 een belangwekkend feit is dat in dat onderzoek naar Coornherts invloed betrokken moet worden.¹²

9 M. van Veen, ‘Verschoonighe van de roomsche afgoderye’. *De polemiek van Calvijn met nicodemieten, in het bijzonder met Coornhert*, 't Goy-Houten 2001, p. 180 e.v.

10 H. Bongers, a.w. 1987, p. 36.

11 Bongers noemt in zijn verlanglijst wat betreft onderzoek naar Coornherts invloed: de pamflettenliteratuur uit de tijd vóór, tijdens en na het Bestand, de remonstrantse gedachtenwereld, de Rijnsburger Collegianten en personen als Arminius, Episcopius, Uytendogaert, Grotius Vossius, vader en zoon Hooft en Spinoza (a.w. 1987, p. 390, 391).

12 Het Coornhert-onderzoek heeft evenwel dankzij enkele recente grotere studies inmiddels een flinke impuls gekregen (G. Voogt, *Constraint on trial. Dirk Volckertsz Coornhert and religious freedom*, Kirksville 2000; M. van Veen, a.w., 2001 en M. Roobol, *Landszaken. De godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577–1583)*, Amsterdam 2005).

Synodus vander Conscientien Vryheydt:
een pleidooi voor godsdienstvrijheid

In de periode 1577–1583 nam Coorhert deel aan een aantal godsdienstgesprekken met gereformeerde predikanten.¹³ Enkele van zijn publicaties zijn als zulke godsdienstgesprekken opgezet. Zo schreef hij in 1574 *Vierschare* en in 1575 *Schyn-deught der secten met hare verwerde twistigheden om de ceremonien*. Ook de *Synodus vander Conscientien Vryheydt* heeft een dergelijke opzet, zoals uit de titel valt af te leiden.

In de inleiding op zijn *Synodus* geeft Coornhert aan wat hem vooral motiveerde de pen op te pakken: ‘... ik wil de Nederlanden waar mogelijk tot nut zijn. En als ik daarin tekort schiet, is in elk geval mijn goede wil te prijzen. Tot nut ben ik als ik een waarheid ontdek die voor u eerst verborgen was. Tot nut ben ik voor mijn naasten als de genadige God door middel van mijn werk voorkomt dat de lang begeerde gewetensvrijheid niet onmiddellijk van de ene kluister in de andere komt. En tot nut ben ik voor ons land als de opkomende meningsverschillen bij ons wat afnemen door de afzwakking van de voorgenomen gewetensdwang. Ik hoop dat ook velen van u die dwang zonder meer afwijzen. Het is pure nood die mij doet spreken. Wij moeten die dwang gezamenlijk met alle wettige middelen bestrijden. Die dwang baart mij veel zorgen. Die zorgen draag ik graag uit liefde voor u, voor mijn landgenoten, en voor ons dierbare vaderland en alleen om te voorkomen dat er een nieuwe gewetensdwang komt, die ons land in het verderf zal storten.’

Coornhert voert in zijn *Synodus* vertegenwoordigers uit beide kampen (de Ouden en de Jongen oftewel de katholieken en de gereformeerden) ten tonele, die hij soms letterlijk citeert (o.a. Hosius, Beza, Calvijn, Du Plessis-Mornay, Bullinger). Gamaliël (= Coornhert) is de onpartijdige, wijze scheidsrechter. De eigenlijke voorzitter, meester Daniël (= Christus) is niet aanwezig, de Grote Koning (= God de Vader) heeft hem elders ontboden. Jezonias neemt het voorzitterschap waar, legt de genodigden de kwesties die moeten worden besproken voor en zorgt ervoor dat het verslag van hun besprekingen aan meester Daniël bij zijn terugkeer ter afhandeling wordt aangeboden. Dit is de uitgangspositie: wij hebben met elkaar te maken en moeten het onderling zien eens te worden.

In de eerste negen ‘zittingen’ (het eerste boek) wordt de gezagspositie van de kerk volledig ondermijnd. Eerst is aan de orde dat de kerk hier

¹³ Zie: M. Roobol, *a.w.*, 2005.

op aarde (de uiterlijke of zichtbare kerk) kan dwalen, zelfs de kerk van ware gelovigen. In de volgende zittingen wordt de mogelijkheid van sluitende bewijsvoering in religieuze kwesties betwist. De gezagsargumenten van de katholieke kerk moeten het ontgelden: noch ouderdom, noch gewoonte, noch het algemeen gevoelen leveren voldoende bewijs; heidense filosofen, kerkvaders en concilies zijn (het werk van) mensen, die zich kunnen vergissen en elkaar tegenspreken. Deze ondermijning van gezagsargumenten is vooral het werk van de 'gereformeerde afgevaardigde' en Calvijn. De argumentatie van de gereformeerden wordt vervolgens toegepast op de gereformeerden zelf: hun wordt inconsistentie en inconsequentie verweten. Vooral Beza moet het ontgelden.

Coornhert betwijfelt ook de noodzaak van bewijsvoering, hij maakt onderscheid tussen kennis die noodzakelijk is voor onze zaligheid en kennis die daarvoor niet noodzakelijk is, want in dat laatste geval '... is het de vraag waarom wij ons nodeloos zouden bemoeien en kwellen met duistere zaken, met elkaar twisten en wijzer willen zijn dan nodig is.' De vertegenwoordigers van de diverse religies geeft hij bovendien te verstaan dat 'zij niet de Heilige Schrift maar de interpretatie of uitleg ervan voor de ware leer houden.' Hij merkt op: 'Duidelijk is eveneens dat zij elk de anderen vanwege hun uitleg van veel onderdelen van de Schrift belasten, uitschelden en als leugenaars, ja kettters veroordelen. Zo probeert ook elk zijn eigen uitleg van de Heilige Schrift, die zijn leer is, met een beroep op getuigenissen van de Heilige Schrift, concilies, kerkvaders, ouderdom, gewoonte en anderszins te beschermen. Alle geschillen en twisten van de kerken en sekten gaan over die uitleg en niet over de Waarheid van de Heilige Schrift. De Heilige Schrift is Waarheid. In de eenduidige Waarheid bestaat geen "ja" en "nee" ten aanzien van een en hetzelfde. Dit is iets wat de vier genoemde kerken en alle sekten gemeen hebben. Dus moet men wel toegeven dat zij niet alle de waarheid in pacht kunnen hebben wanneer zij elkaar bestrijden en dat om die reden ook al hun interpretaties of uitleggingen niet tegelijk waar kunnen zijn. Ik hoor wel dat iedereen roept dat zijn interpretatie, uitleg of leer waar en conform de Schrift is. Maar ik zie nog niet dat een van hen al zijn beweringen tegenover zijn tegenstrevers op een wettige manier in enig vrij concilie met onpartijdige rechters bewezen heeft.'

Op deze wijze opent Coornhert de weg voor zijn anti-dogmatische, persoonlijke geloofsopvatting. Met rationele argumenten maakt hij duidelijk dat definitieve antwoorden in geloofszaken onmogelijk (of zelfs overbodig) zijn en dat wij elkaar daarom vrij moeten laten. Want waar geen zekerheid is, daar is geen gezag en zijn macht en dwang uit den boze.

In de 'nacht van de onwetendheid' (een woord dat Coornhert aan Castello ontleent) doen wij er beter aan ons oordeel op te schorten.

Coornherts positie is echter niet die van een sceptische resignatie. Hij ontwikkelt ook een positief argument: geloof is 'willig', een vrij geschenk, in vrijheid aanvaard. Een ieder moet zelf over de leer oordelen! De kerkelijke of wereldlijke overheid moet zich niet dwingend bemoeien met het geloof, dat is een zaak van de mensen zelf: 'mensen die geen schriftgeleerden zijn, maar die wel deugdzaam leven en die door ingevingen van de Heilige Geest van goddelijke zaken verstand hebben gekregen. Voor hen lijkt het een benauwde kerker als zij alles maar moeten geloven wat de leraren hun voorhouden, zonder daarover te mogen oordelen, ja, net als onreine varkens die alles slikken zonder het te herkauwen.'

Coornhert benadrukt dat in de Schrift niet voor niets zo vaak wordt gewaarschuwd voor valse profeten. God zal het kaf van het koren scheiden, de Waarheid zal zegevieren. Verdraagzaamheid is dan een kwestie van godsvertrouwen. 'Als men geen veroordeling uitspreekt, vergist men zich niet licht; als men wel veroordeelt, kan men zich zwaar vergissen. Wie snel oordeelt, krijgt weldra berouw. Dat komt door kleinheid van liefde. Want waar de liefde klein is, daar zijn – zo zegt men – de verwijten groot.' En: 'O, hoe vaak veroordelen wij niet diegenen die God niet wil veroordelen?'

In het tweede boek verbindt hij politieke consequenties aan zijn opvatting van principiële godsdienstvrijheid en verdedigt hij scheiding van kerk en staat, vrije drukpers, rationele discussie en verdraagzaamheid. Coornhert laat er geen twijfel over bestaan dat hij 'gewetensvrijheid' begrijpt als 'openbare godsdienst oefening': 'Dit alles sterkt mij in de overtuiging dat iedere vorm van gewetensdwang, al is het alleen maar een verbod op godsdienst oefening die de ene of andere partij vanwege de zaligheid nodig acht, even goddeloos als onbehoorlijk is. Toelaten of tenminste oogluikend gedogen is geboden, is noodzakelijk en nuttig voor een sterke eendracht en welwillende mildheid. En het gaat oorlog tegen.'

Coornherts 'gewetensvrijheid' is 'godsdienstvrijheid', zijn pleidooi voor verdraagzaamheid een oproep tot een vrij debat: 'Het volk heeft met hart en ziel naar vrijheid van geweten verlangd en vrijwel iedereen heeft dit duur betaald met het bloed van vader, broer, moeder, zus, neef of familielid, om van het verlies aan bezit nog maar te zwijgen. Is het geen risico als zij ontevreden worden wanneer hun die lieve vrijheid wordt ontnomen? Of is het soms geen gewetensdwang wanneer iemand die ziet dat bepaalde dwalingen de leer van de kerk binnensluipen, gedwongen is óf

er het zwijgen toe te doen, al krenkt dat zijn geweten, óf met gevaar voor zijn leven erover te spreken?’

Geen debat zonder vrije drukpers! Coornhert herinnert er de nieuwe machthebbers graag aan: ‘De voorbeelden van de plakaten van keizer Karel en van koning Filips hebben wij nog voor ogen. Hebben zij hun doel bereikt? Hebben zij kunnen verhinderen dat antikatholieke boeken werden gedrukt, verkocht en gelezen? Integendeel, honderden boeken zijn verkocht en gelezen, die anders nauwelijks iemand zou hebben ingezien. Het plan voor dit verbod is niet alleen nutteloos, maar ook schadelijk. En nu pakt het bijzonder schadelijk uit. Waarom dan wel? Het volk is bang gemaakt met de dodelijke strikken uit de vroegere plakaten die het schrijven, drukken, verkopen, bezitten en lezen van boeken verboden. Het volk beschouwde dat verbod als een openlijke tirannie ten aanzien van het allerbelangrijkste, namelijk het geweten. Iedereen verlangde bovenal naar de zoete vrijheid om alles te kunnen lezen en onderzoeken en het goede te behouden. Deze landen en hun inwoners zijn om die vrijheid geruïneerd, want met de grootste moeite en tegen de prijs van dierbaar bloed is die vrijheid verworven. Waar vrijheid zo lang is gewenst en zo duur is gekocht, hoe zal daar het nieuwe verbod bij mensen overkomen? Hoe anders dan dat men er zeker van is dat men de ene tirannie voor de andere heeft verwisseld en dat zij dus niet is verdreven? Het zal verbittering tegen de predikanten, onvrede met de magistraat en heftige partijstrijd tussen de burgers veroorzaken. Is daar iets goeds van te verwachten? In mijn ogen niet in het minst.’

Als Coornhert de balans opmaakt, somt hij de vele verwijten en bezwaren op die de katholieke kerk (‘de Ouden’) betreffen.¹⁴ Hij stelt vast dat de gereformeerden (‘de Jongen’), eenmaal aan de macht (!), de slechte manieren van de katholieken overnemen en net zo min godsdienstvrijheid toelaten. Coornhert klaagt dit machtsmisbruik in felle bewoordingen aan: ‘Nu, de overheid is er omwille van het volk en het volk is er niet omwille van de overheid. Daarom heeft het volk, het gaat immers om een ieders zielenheil, hier ook een stem in het kapittel. Wie het waagt het volk die stem te ontnemen, zal daar weinig plezier aan beleven. [...] Zou deze nieuwe gewetensdwang een betere afloop kennen dan de oude waarvan wij nog dagelijks merken hoe zij ons land en volk heeft beschadigd?’

¹⁴ In de eerste uitgave van de *Synodus* (1582) maakt Coornhert letterlijk de balans op: katholieken en gereformeerden houden elkaar in evenwicht als het gaat om machtsmisbruik. Wij hebben deze ‘balans’ als bijlage opgenomen.

Aan het slot van de *Synodus* spreekt Coornhert de overheid streng toe: 'En u, edele en machtige christenvorsten, geloof hen niet die u aanraden ter wille van de godsdienst bloed te vergieten; weest toch niet bereid hun beul zijn. Geloof u me: zij zouden wel anders adviseren als zij zelf vervolgd werden. [...] U moet de lichamen van de vromen met het stoffelijke zwaard beschermen. Dat zwaard kan de zielen niet raken. Weest verstandig en volgt de raad van Christus, niet die van de antichrist. Als u anders handelt, zult u ontdekken dat er pas een einde aan opstanden en oorlogen komt, als allen die zo roekeloos bloed lieten vloeien, in ellende zijn omgekomen. En denkt u niet dat u opstanden kunt onderdrukken door wreed op te treden. [...] Men zou willen wensen dat ieder die graag meester is, knecht wordt van anderen. Zo heeft de enige Meester zich ons tot voorbeeld gesteld, waarschuwend dat wij van Hem moeten leren goedertieren en zachtmoedig te zijn zoals Hij. De een behoort de last van de ander te dragen; zo vervult men de wet van Christus. Niemand dwaalt vrijwillig! Wie zou willens en wetens eeuwig pijn willen lijden? Onwetendheid doet dwalen. Wij allen dwalen menigmaal, omdat wij nu eenmaal mensen zijn en niet alwetend, zoals God. Wij dwalen in het onbekende. Als op alle dwalingen dood en verdoemenis moeten volgen, wie is er dan nog gevrijwaard van het zwaard en de hel? Als iemand meer weet dan een ander, kan hij beter God danken en zijn gave gebruiken om zijn naasten te verbeteren dan om hen in het verderf te storten.'

De hertaling

Onze hertaling is gebaseerd op de Colom-uitgave van 1630.¹⁵ Deze Colom-uitgave is in digitale vorm (*image* en *text*) aanwezig op de website van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.¹⁶

Bij onze hertaling stonden wij voor het gebruikelijke dilemma: hoe tegelijk recht te doen aan de brontekst en aan de eis van verstaanbaarheid voor een hedendaags publiek. Wij hebben geprobeerd de levendigheid van de gespreksvorm vast te houden en bepaalde eigenaardigheden van Coornherts taal (zoals zijn opsommingen in drietallen) zoveel mogelijk te

15 Praktische overwegingen hebben ons doen besluiten voor het omvattende Coornhert-project deze uitgave te gebruiken. Wel hebben wij aan onze hertaling van de *Synodus* de 'balans' uit de uitgave van 1582, die in de Colom de uitgave-uitgave ontbrak, toegevoegd.

16 <http://dpc.uba.uva.nl/coornhert>

handhaven. Ingewikkelde grammaticale constructies hebben wij vereenvoudigd, zinnen soms opgeknipt, soms samengevoegd, soms een woord weggelaten, soms een woord toegevoegd. Enkele aanduidingen hebben wij gestandaardiseerd (lutheranen voor confessionisten; katholieken voor roomsen, romanisten en rooms-catholijcken en papisten enkel als de pejoratieve zin is bedoeld; dopers voor dopersen en doopsgezinden).

Punt van aandacht is ons gebruik van hoofdletters. Wij hebben spaarzaam willen zijn met hoofdletters, maar toch gemeend 'waarheid' in veel gevallen met een hoofdletter te moeten schrijven. Wij hebben 'Waarheid' met hoofdletter geschreven waar Coornhert direct verwijst naar (een activiteit van) God of Christus. Als 'waarheid', blijkens de kontekst, een religieus-neutrale zin heeft, gebruiken wij een kleine letter.

De glossen hebben wij conform de Colom-uitgave opgenomen. Coornherts eigen literatuurverwijzingen zijn als voetnoten tussen [vierkante] haken geplaatst. De door Coornhert gebruikte afkortingen verwijzen naar zijn literatuurlijst die als bijlage is opgenomen.

De bijbelverwijzingen en enkele literatuurverwijzingen (Beza, *Traitté de l'authorité du Magistrat en la punition des hérétiques*, Calvijn, *Institutio totius Christianae Religionis*, La Place, *Commentaires*) zijn nagetrokken; eventuele correcties hebben wij achter Coornherts eigen verwijzingen geplaatst.

Verwijzingen die wij hebben overgenomen uit de vertaling van J. Lec-ler en M.-F. Valkhoff hebben wij tussen {accolades} geplaatst. De overige voetnoten zijn bedoeld als inhoudelijke toelichtingen (verwijzingen naar de bijbel of klassieken, hertaalkwesties, historische feiten). In de voetnoten zijn ook verwijzingen naar ons zakenregister opgenomen. Het personenregister bevat informatie over alle (niet-bijbelse) personen die in de tekst worden genoemd.

De folio-aanduidingen (getal, recto/verso, kolom a/b) in de marge verwijzen naar de Colom-uitgave (deel 2 van de *Wercken*). De tekst staat ook op de website van de Universiteit van Amsterdam (<http://dpc.uba.uva.nl/coornhert>). Voor de corresponderende website-pagina's zie: Concordantietabel (Bijlage III).

Dankwoord

Wij zijn in 2005 begonnen met de hertaling van *Synodus vander Conscientien Vryheydt*. Geen van ons had ervaring met 16^e eeusw Nederlands. Fascinatie voor Coornhert, diens tijd en thematiek was onze drijfveer.

Ons voornemen was om het werk te ontsluiten van – vergeten – auteurs die in de vroeg-moderne tijd het ethisch-politieke discours over ‘vrijheid’ en ‘tolerantie’ bepaalden. Ter bevordering van dit doel hebben wij in 2006 de *Stichting Libertatis ergo* opgericht. De werkzaamheden van onze Stichting hebben wij aanzienlijk kunnen uitbreiden en versnellen dankzij een genereuze subsidie van de *Kitty van Vloten-Stichting* en enkele particuliere donateurs, die wij daarvoor hierbij nog eens uitdrukkelijk dank zeggen.

Inmiddels hebben wij ook ons werkterrein in de tijd uitgebreid en daartoe de *Coornhert Stichting* opgericht. Deze stichting heeft tot doel de bronnen van het religieuze, filosofische en literaire nonconformisme van de Lage Landen, van de late Middeleeuwen tot onze tijd, beschikbaar te stellen. Deze bronnen worden gedigitaliseerd en gaan deel uitmaken van de *Digitale Bibliotheek Nonconformisme*. Daartoe werken wij samen met de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. De *Werken* van Coornhert zijn inmiddels (grotendeels) op de website van de universiteitsbibliotheek beschikbaar. Een deel van deze bronnen geven wij in hertaling *c.q.* vertaling uit in de reeks *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* (uitgever: *Amsterdam University Press*). De *Synode over gewetensvrijheid* is de eerste vrucht van ons editieprogramma.

Bij de ontwikkeling en uitwerking van onze plannen hebben wij vooral samengewerkt met de Universiteit van Amsterdam. Graag willen wij prof. dr. H.F.K. van Nierop (Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw) bedanken voor de ondersteuning van ons project. De opbouw van de website was de verantwoordelijkheid van drs. ir. R. Brandsma (Digitaal Productie Centrum). Wij danken hem voor zijn geduld met elektronische *nitwits* als wij zijn. Drs. A. Plak (conservator van de Kerkelijke Collecties van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam) danken wij voor zijn adviezen.

Wij zijn bijzonder gelukkig met het feit dat wij bij de uitvoering van onze Coornhert-projecten een beroep hebben kunnen doen op de grote deskundigheid van dr. G. Voogt (Kennesaw University, USA) en mw. dr. M. van Veen (VU). Wij zijn bijzonder blij met hun bijdragen aan het editie-programma. Tal van vragen over theologie en kerkgeschiedenis hebben wij kunnen voorleggen aan dr. S. Vuyk. Wij danken hem voor zijn vriendelijke hulp.

De hertaling van de *Synodus* was een heidens karwei, een worsteling met het Nederlands van de 16^e eeuw en met het hedendaagse Nederlands. Wij zouden in deze worsteling weldra ten onder zijn gegaan, als er geen helpende handen naar ons zouden zijn uitgestoken. Wij danken mw. drs.

R. de Oude-de Wolf en drs. L. de Oude voor de vele uren die zij hebben besteed aan nauwkeurige kritiek op ons gebruik van het Nederlands.

Een bijzonder woord van dank willen wij richten tot dr. Arie Gelderblom (UU). Zijn diepgaande vertrouwdheid met de ideeënwereld en taal van Coornhert, de vrucht van een jarenlange, liefdevolle studie van diens werk, is ons zeer te stade gekomen. Toen wij onze plannen aan hem voorlegden heeft hij ons onmiddellijk zijn volle steun gegeven. Hij heeft zeer veel tijd besteed aan de correctie van onze transcripties van de in gotische letter gezette Colom-uitgave en aan de controle van onze hertalingen. Wij danken hem voor zijn genereuze lessen en vriendschap. Wij hopen dat hij tevreden is met het eindresultaat. De fouten die nu nog in de tekst staan, komen voor rekening van koppigheid of onverstand van onze kant!

Tot slot danken wij drs. I. Geradts en drs. J. Rustenburg van *TAT Zetwerk* voor hun deskundige opmaak van de tekst en drs. E. Ferwerda van *Amsterdam University Press* voor zijn bereidheid om onze boekenreeks in zijn fonds op te nemen.

mr. dr. J. Gruppelaar

dr. J.C. Bedaux

dr. G. Verwey

Deventer/Nijmegen, 8 januari 2008

Synode over gewetensvrijheid

Een nauwgezet onderzoek in de
vergadering gehouden in het jaar 1582
in de stad Vrijburgh, uitgegeven door

D.V. Coornhert

In twee boeken waarvan dit eerste

*Vertoont de kloekheydt, de middelen, de weggen,
Waer door d'Ouden listelijck hebben verkregen,
En de Jonghen bejaghen met diligentie
De Heerschappye over 't Volcx conscientie.*

Toont de vastberadenheid, de middelen, de wegen,
Hoe de Ouden listigjes hebben verkregen,
En de Jongen najagen, nogal verbeteren,
De macht over eenieders geweten.

2 Kor. 1: 24

Niet dat wij heerschappij voeren over uw geloof;
Neen, wij zijn medewerkers aan uw blijdschap, want door het
geloof staat gij vast.

Jes. 8: 10

Beraamt een plan, maar het wordt verbroken; spreek een woord,
maar het zal niet tot stand komen, want God is met ons.

Alle godvrezende, onpartijdige en deskundige predikanten
van de gereformeerde religie in de Nederlanden wordt in
waarheid, met een trouw en welgezind hart toegewenst
de ware vrijheid van God de Vader door Jezus Christus
5 onze Heer, verlicht door de Heilige Geest, door uw

D.V. Coornhert.

Ik geloof waarachtig, eerbare, godvrezende en geleerde heren, dat er onder de uwen leken en leraren zijn die van ganser harte en boven alles Gods eer en de zaligheid van de mensen, alsof het hun eigen zaligheid
10 was, voor ogen hebben en nastreven. Maar ik geloof evenzeer dat er onder de uwen die preken of ter preke gaan maar weinigen die kwaliteit hebben. Het is zoals het spreekwoord zegt: 'Men vindt weinig goud zonder schuim.' Bovendien is het u bekend, mijne heren, dat niet altijd de besten aan het roer staan en zeker niet in deze zo belabberde tijden. De
15 ervaring leert het, maar ook de hele geschiedenis. De Heilige Schrift zelf getuigt er krachtig van. Wanneer en waar slechte mensen onder het mom van deugdzaamheid bij de machtigen geloof of aanzien vinden, daar moeten dan alle vrome vrienden van de waarheid wel blootstaan aan allerlei angst, nood en gevaar.

20 Want deze vrome lieden kunnen niet nalaten om tot nut van de misleide medemens dit wangedrag van zulke hypocrieten af te keuren. Zij doen afbreuk aan hun gezag, zij verstoren hun weelderige rust. Maar wat komt daar bij deze heiligen van de wereld anders uit groeien dan wat te verwachten valt wanneer betrouwbare waarheid op zulke slechte bodem
25 valt: namelijk stekelige haat, dodelijke vijandschap en laster die de goede naam schendt? Die laster heb ik mij meer dan eens moeten laten welgevallen. Ik heb dikwijls waarheden uitgesproken die dergelijke lieden verontrustten. De tijd zal het leren; wie onpartijdig is, kan mijn beweegredenen om zo te spreken en de ware gang van zaken te weten komen.

30 In alle waarheid weet ik dit: zo weinig als ik hun persoonlijk vijandig gezind ben, zo weinig zal ik mij ook als het om hun zielenheil gaat, met de hulp van Gods genade, bekommeren om het gevaar waaraan ik mijn eigen

23 sc. de hypocrieten.

leven blootstel. Ik vertrouw op de genade van God: Hij is getuige van mijn woorden in mijn gemoed. En dit voeg ik toe. Zo graag als ik anderen vrijheid gun in de uitoefening en de praktijk van hun geloof (niemand kan het geloof zelf afdwingen!), ongaarne wil ik zelf daarin door iemand met een verbod of gebod worden gedwongen. 5

Het gaat mij evenwel aan het hart te zien dat sommige lieden, als het om de uitoefening van de godsdienst gaat, zich de heerschappij over het geweten van alle anderen aanmatigen. Dat zeg ik vrijmoedig en wel nu, net als tien jaar geleden in mijn publicaties, toen vooral dit mij prikkelde om voor de eerste keer de pen tegen Calvijn en Beza op te nemen. Dit viel 10 bij sommige, kwaadwillende lieden zo slecht dat zij onafgebroken erop uit zijn mij bij hoog en laag gehaat te maken. Dat doen zij niet alleen in kwesties die met het geloof te maken hebben door mij (niet openlijk, maar achter mijn rug) uit te schelden voor libertijn, voor een goddeloos, ja van de duivel bezeten mens, maar zij kramen ook schandelijke verzinsels uit over mijn zeden en levenswandel. De eerste onwaarheid zal bij alle lichtgelovige en partijdige mensen zo lang geloof vinden tot zij op onpartijdige wijze mijn geschriften – daarin getuig en belijd ik wat ik echt geloof – kunnen lezen. De andere leugens echter leven niet langer dan tot het moment dat zij, zoals men wel zegt, bij de deur van een goed mens 20 aankomen of bij goede lieden in Haarlem die mijn zeden en levenswandel van jongs af aan kennen.

Zo hadden enkelen uit uw midden (kennelijk geen goud, maar schuim) het volgende sprookje verbreid. Ik zou, toen ik eens ergens discussieerde met twee mannen en zag dat ik het van hen ging verliezen, 25 zó kwaad zijn geworden dat ik van de woordentwist tot een handgemeen overging: ik zou beide mannen met mijn vuisten hebben bewerkt. Over dit incident – een lasterlijke leugen – ben ik op vriendelijke, maar ernstige toon door de edele heer Thomas van Tielt aangesproken. Ik heb hem toen het aanbod gedaan – schriftelijk nog wel – van een aanzienlijke som geld 30 om aangifte tegen mij te doen, maar op voorwaarde dat men daarvoor twee geloofwaardige getuigen wist te vinden. Uiteraard kon niemand het voorval naar waarheid bevestigen, daar het zich nimmer had voorgedaan.

Niet minder leugenachtig was de verklaring van iemand die weliswaar tot de gereformeerde religie behoorde, maar aan wie nog veel te 35 'reformereren' viel. Ten aanhoren van een groot aantal goede burgers bracht hij allerlei lelijke leugens over mijn wandaden ter tafel die hij zelf had verzonnen of van andere leugenaars napraatte. Toen hij zag dat twee eerlijke dames uit Haarlem, die mij beter kenden dan hij, zijn uitlatingen in opperste verbazing aanhoorden, zei hij tot hen: 'Verwondert u zich daar- 40

over? Die (hij bedoelde mij) bedrijft nog wel schandelijker dingen: zoals maar al te bekend is, boeleert hij ook met zijn eigen dochter.' Toen die dames dát hoorden, zei een van hen half lachend: 'Als die andere wandaden die men Coornhert aanwrijft, niet meer waarheid bevatten dan deze, dan
5 zijn ze niet erg waarschijnlijk. Want nooit van zijn levensdagen had hij een echt of onecht kind of kinderen; en naar wij weten heeft hij er nu nog geen.'

Lieden die zich 'gereformeerd' noemen, verspreiden dagelijks dergelijke lasterpraatjes achter mijn rug om. Ik zou er nog wel veel meer kunnen vertellen als dat alles net zo nuttig en vermakelijk was als het wel-
10 willende mensen ergert en verdriet doet. U, vrienden en broeders, hoeft niet te denken dat het voor mij nieuw is dat waarheid bij huichelaars vijandschap oproept. Absoluut niet. Ik vertel dit alleen aan de onpartijdigen onder u. Uit de mond van overijverige roddelaars, die mogelijk met goede
15 bedoelingen maar zeker zonder verstand te werk gaan, zullen zij veel kwaads (daar houd ik het voor) over mij horen. Mijn hoop is dat zij desondanks hun andere oor voor mij open houden en dat zij mij niet, nog voordat zij mij ook maar hebben gehoord, voor zo'n goddeloos en slecht *sujet* aanzien als die beulstongen mij afschilderen bij iedereen die het wil ho-
20 ren. Ieder van u zou een open oor wensen als hem zoiets zou overkomen.

Ik geef echter ronduit toe dat ik de religie van Calvijn, Beza en de gereformeerden (zoals men ze noemt) kritiseer op enkele punten die volgens mij in hun leer verkeerd zijn. Maar ook ieder van u zal toch, meen ik, gaarne ronduit erkennen dat zelfs de besten onder u – ze zijn en blijven
25 mensen – soms kunnen dwalen. Laat ik mij over dat soort zaken terecht kritisch uit, dan kan dat voor u nuttig zijn. Is mijn kritiek ten onrechte, dan hoeft dat in geen geval u te schaden, maar zal dat mij de nodige schande en schaamte opleveren. U bent mijn naasten en gelijken. Mocht ik in waarheid tot u allen spreken, dan zult u als vrienden van de waarheid
30 daarover niet boos kunnen worden. Als ik echter leugens verkondig, zal uw waarheid mijn leugens gemakkelijk teniet doen. En dat alles zonder dat de deugd van de waarheid daarbij de zonde van het kwaadspreken nodig heeft.

Hoe het ook zij, ik wil u en iedereen, ja, ik wil de Nederlanden waar
35 mogelijk tot nut zijn. En als ik daarin tekort schiet, is in elk geval mijn goede wil te prijzen. Tot nut ben ik als ik een waarheid ontdek die voor

36 Vast een verwijzing naar: *Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas* (Ook al ontbreken de krachten, men moet de wil toch prijzen), bekende spreuk van Ovidius (*Epistulae ex Ponto*, 3, 4, 79).

u eerst verborgen was. Tot nut ben ik voor mijn naasten als de genadige God door middel van mijn werk voorkomt dat de lang begeerde gewetensvrijheid niet onmiddellijk van de ene kluister in de andere komt. En tot nut ben ik voor ons land als de opkomende meningsverschillen bij ons wat afnemen door de afzwakking van de voorgenomen gewetens- 5 dwang. Ik hoop dat ook velen van u die dwang zonder meer afwijzen. Het is pure nood die mij doet spreken. Wij moeten die dwang gezamenlijk met alle wettige middelen bestrijden. Die dwang baart mij veel zorgen. Die zorgen draag ik graag uit liefde voor u, voor mijn landgenoten, en voor ons dierbare vaderland en alleen om te voorkomen dat er een nieuwe gewetensdwang komt, die ons land in het verderf zal stor- 10 ten.

In het licht van dit alles hoop ik vurig, dat u, edele heren, wijs en onpartijdig als u bent – de haat van de anderen moet ik maar verdragen –, 15 mijn geschrift niet bitter gestemd, maar welwillend ter hand neemt en met aandacht leest. Ik spreek in dit geschrift onpartijdig en (naar ik hoop) enigszins verdienstelijk over de schone schijn waarmee deze gruwelijke dwang wordt opgedirkt. Ik hoop dat u mijn geschrift met een onpartijdige blik beoordeelt en vanuit een barmhartige, vriendschappelijke en christelijke gezindheid tot uw eigen voordeel gebruikt. Ik ben bereid, ja zie 20 ernaar uit eveneens van u te horen over mijn dwalingen waar ik nog geen weet van heb. Uw dienstbare en toegenegen,

D.V. Coornhert.

Of de ware zichtbare kerk van Christus al dan niet kan dwalen

Gesprekspartners: Jezonias (vice-voorzitter), de katholieke afgevaardigde, de gereformeerde afgevaardigde, Gamaliël, Theodorus Beza.

JEZONIAS, de weegschaal van de Heer: Ik had gehoopt, hooggeleerde, godvrezende en eerwaarde heren en medebroeders, dat in deze godzalige samenkomst van ons ook onze Voorzitter, meester Daniël, persoonlijk verschenen zou zijn. Wij allen slaan zijn oordeel zó hoog aan dat elk van ons graag bereid is zijn eigen mening aan de zijne te onderwerpen. Wij zijn toch eensgezind van mening dat zijn oordeel niet menselijk, maar goddelijk is. Niets ware dan ook meer te wensen voor ons en voor alle mensen dan dat zijn behoedzaam en verhelderend oordeel ons spreken en denken in deze heilige bijeenkomst zou sturen.

Het heeft de grote Koning echter behaagd meester Daniël precies op de voor onze bijeenkomst vastgestelde tijd te ontbieden en hem elders in te zetten. Deze bijeenkomsten zijn echter te belangrijk en dringend om uitstel te kunnen velen.

Daarom heeft onze Voorzitter ons allen vriendelijk opgedragen hier op de afgesproken dag te verschijnen om de kwesties die op last van zijne excellentie op een lijst zijn aangedragen, voor het voetlicht te brengen en van ons persoonlijk advies te voorzien. En dat alles schriftelijk, zodat zijne

4 Jezonias, Jaazania (Heb.): ‘moge Jahweh horen.’ 5 Gamaliël, belangrijkste wetsleraar van zijn tijd, leider van het Sanhedrin. Hij was hoofd van de School van Hillel, een milde, liberale stroming binnen de Farizeese beweging. In Hand. 22: 3 zegt Paulus ‘Ik heb als leerling aan de voeten van Gamaliël gezeten.’ In Hand. 5: 38, 39 oppert Gamaliël bij een bespreking over de opkomende christelijke beweging dat het het beste is om niet in te grijpen: ‘Daarom zeg ik u: houd u afzijdig van deze mensen en laat hen begaan, want als het mensenwerk is wat ze nastreven, zal het op niets uitlopen, maar als het Gods werk is, zult u niets tegen hen kunnen uitrichten, of het zou wel eens kunnen blijken dat u tegen God strijdt.’ (zie: www.bijbelencultuur.nl). 6 Weegschaal van de heer = statera domini, verwijzing naar Spr. 16: 10-11 (= pondus et statera iudicia domini sunt): ‘De koning spreekt Gods oordeel uit, / wanneer Hij rechtspreekt, faalt Hij niet. / De Heer bepaalt de maatstaf van het recht, / Hij stelt de gewichten en de balans vast.’ 9 Daniel: Hebreeuws voor ‘God is mijn rechter.’ 17 De grote Koning: bedoeld is God de Vader.

excellentie het bij zijn terugkeer (die, naar ik hoop, niet lang op zich zal laten wachten) inzoverre gereed zal aantreffen. Dan kan men al datgene uitvoeren wat wij in deze zaken tot eer van God, tot zaligheid van de mensen en tot rust en voorspoed van het land nodig zullen vinden.

De tijd is aangebroken om het aangekondigde werk aan te vatten, maar pas na een eendrachtig, ootmoedig en gelovig gebed. Zoals u hebt kunnen vaststellen, mijne heren, ben ik officieel als plaatsvervanger van mijnheer de Voorzitter aangewezen. Dus past het mij een gebed uit te spreken. Ik roep u daarom op om in de naam van de Heer voor God te knielen, maar ook uw hart te buigen en in overgave aan de Geest en Waarheid als volgt te bidden:

GEBED: Het is U bekend, barmhartige en trouwe Vader van Jezus Christus, in hoe grote nood de arme en bedroefde kerk van uw lieve Zoon in deze ellendige en kwade tijden is geraakt: de schapen worden door de wolven verslonden, de goede tarwe wordt door het onkruid verdrongen en de door U zelf geplante wijngaard door listige vossen verwoest. Het is echter zo dat wij, uw nederige dienaren, hier wel in vergadering bijeen zijn, in de naam van uw lieve Zoon, onze Heer Jezus Christus, om de wolven en de vossen te weerstaan en de groei van uw goede tarwe te bevorderen, maar in onszelf volstrekt niet het middel daartoe vinden: wijsheid die van boven komt.

Wij weten echter met stelligheid dat U, in de milde goedheid van uw genade, hebt beloofd deze zaligmakende gave te schenken aan allen die U in geloof daarom bidden. En zo bidden wij nu in diepe nood, in het volle besef van onze tekortkoming, in ongeschokt vertrouwen op uw onbedrieglijke beloften, in ootmoed en ernst om uw mededogen en barmhartigheid: moge U in uw goedgunstige genade tot troost van uw verstrooide schapen ons de gave van uw goddelijke wijsheid schenken, opdat wij ons gehele voornemen kunnen volbrengen tot uw eer en tot heil van de mensen, gesteund door de Heilige Geest der Waarheid, zoals die tot ons gekomen is door uw beminde Zoon, onze Heer en Zaligmaker Jezus Christus. Amen.

32 Het gebed is geen formulier van katholieke oorsprong, er worden geen heiligen of de moeder Gods aangeroepen. De gedachtegang van een geschonken genade wanneer er in geloof om wordt gebeden is in ieder geval protestants. De verwijzingen zijn naar Mat. 10: 16, Mat. 13: 24-30 en Hoogl. 2: 15, mogelijk ook Re. 15: 4-5 en Joh. 10: 11-13. Met dank aan dr. S. Vuyk.

De eerste kwestie die mijnheer de Voorzitter, meester Daniël, voorstelt te behandelen is deze: kan de zichtbare kerk van Christus in kwesties van het geloof al dan niet dwalen? Elk van de heren hier aanwezig wordt uitgenodigd over deze kwestie het zijne te zeggen.

- 5 DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Het antwoord op die vraag moet neen zijn, wil men niet godslasterlijk beweren dat Christus zelf kan dwalen. Want de ledematen kunnen niet dwalen, als het hoofd niet kan dwalen.
 1va Het hoofd van de ledematen, Jezus Christus, kan niet dwalen. Daaruit | volgt noodzakelijk dat de ledematen van Christus, dat wil zeggen zijn
 10 kerk, niet kunnen dwalen.

- DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Daar kan ik het niet mee eens zijn, want deze bewering komt in mijn ogen niet overeen met de waarheid. Het is dan immers alsof het volgende geldt. Zoals het hoofd is, zo zijn ook alle ledematen. Het hoofd is Christus, God zelf, en dus alwetend.
 15 Daaruit volgt dat alle lidmaten, gezamenlijk en apart, ook God zijn en dus alwetend. Nu staat het buiten kijf dat degene die alwetend is, niet kan dwalen. En zo zou dus ook geen van de lidmaten van Christus kunnen dwalen, omdat zij ook alwetend zijn.

- Maar stemt die conclusie overeen met de waarheid? Kan men naar
 20 waarheid beweren dat elk van die lidmaten zelf Christus, God en alwetend is? Volgens mij niet. Wie niet alwetend is, kan, waar en wanneer zijn kennis tekortschiet, dwalen. Geen van al die lidmaten van wie Christus het hoofd is, is alwetend. Daarom kan ook elk van die lidmaten van Christus dwalen.

- 25 THEODORUS BEZA: Het staat buiten twijfel dat de lidmaten van de kerk hier op aarde in omstandigheden kunnen dwalen en dát zij ook alle dagen dwalen zowel in de leer als in de zeden. Want zoals Paulus zegt (1 Kor. 13: 9): 'Onvolkomen is ons kennen.' En Johannes (Joh. 1: 8): 'Indien wij zeggen dat wij geen zonde hebben, misleiden wij onszelf.'

- 30 DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Nee, u legt mijn woorden verkeerd uit. Want waar ik zeg dat het hele lichaam van de kerk niet kan dwalen, daar hebt u het over elk afzonderlijk lidmaat. Ik bedoel echter: dat lichaam waarvan het hoofd gevrijwaard of vrij is van alle dwalingen, kan onmogelijk dwalen. Welnu, het hoofd van de christelijke kerk is vrij van alle
 35 dwalingen. Daaruit volgt logisch noodzakelijk dat het hele lichaam ook vrij is van alle dwalingen.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: De bewijsvoering gaat hier net als de eerste keer en wel als volgt: het lichaam waarvan het hoofd gezond is, kan beslist niet ziek zijn. Wie accepteert zoiets? Wie accepteert een bewijs als het volgende, dat in alle onderdelen op het uwe lijkt? Te weten: het lichaam waarvan het hoofd volmaakt, geheel zuiver en zonder zonde is, is hier en nu – we spreken immers over deze kerk in de tijd – ook geheel volmaakt, geheel zuiver en zonder enige zonde.

Is dat soms wat anders dan wat ik eerst zei? Ik zei namelijk: zoals het hoofd is, zo is ook het lichaam en zo zijn alle ledematen waaruit het lichaam bestaat. Het hoofd is God zelf. Dan is ook het lichaam en elk ledemaat God zelf. Dat is een wel zeer ongepaste conclusie: wij hebben het toch over de zichtbare kerk hier op aarde, is het niet, heer doctor?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Zonder meer.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Bestaat de zichtbare kerk alleen uit lidmaten | die in de ogen van God ware christenen en wedergeborenen zijn? Of bestaat zij alleen uit lidmaten die dat wel lijken, maar het niet echt zijn, dus uit louter huichelaars? Of bestaat de zichtbare kerk waarover wij het hebben uit lidmaten van beider soort, dat wil zeggen uit de verzameling van ware christenen én huichelaars?

De zichtbare kerk bestaat uit ware christenen en hypocrieten.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Uit de laatste twee gezamenlijk, dat is: uit onkruid en tarwe, ik bedoel, uit huichelaars en ware christenen.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: De huichelaars zijn dan in elk geval in onze (maar geenszins in Gods) ogen lidmaten van de zichtbare kerk. Welnu, het staat vast dat de huichelaars kunnen dwalen, ja, moeten dwalen, zolang ze zijn die ze zijn. Als ik nu bewijs dat meestal de huichelaars de uiterlijke kerk besturen, dan volgt daaruit, dunkt me, dat men mij zal moeten toegeven dat de zichtbare kerk van Christus dwalen kan.

Als ik dan bovendien nog het bewijs lever dat ook de ware lidmaten van Christus en de echte christenen kunnen dwalen, dan kan niemand mij – met enige aannemelijkheid – tegenspreken. Want als alle delen waaruit de ware en geheel zichtbare kerk bestaat, blijken te kunnen dwalen, dan kan het hele lichaam van de zichtbare kerk, waarvan de onzichtbare Christus het hoofd is, dwalen.

6 Wij spreken afwisselend van 'zichtbare kerk' en 'uiterlijke kerk'. Zie zakenregister, s.v.: 'Zichtbare kerk'.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dat zou iets hoogst merkwaardigs zijn. Hoe kan een lichaam dwalen waarvan vaststaat dat het wordt bestuurd door een hoofd dat zelf niet kan dwalen? Of is Christus, onze Heer, niet het hoofd van zijn kerk zoals de man het hoofd is van zijn vrouw?

5 DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Dat zou wat moois zijn als alle vrouwen ook deden wat hun hoofd, hun man dus, hun gebiedt. Wilt u dat soms beweren, heer doctor?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Nee, dat is het niet.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Is het zo dat iedere zichtbare kerk
10 van God en Christus altijd doet wat haar bruidegom en hoofd Christus haar gebiedt? Zou u, heer doctor, willen beweren dat Israël de kerk Gods altijd behandelde zoals God, haar hoofd, haar gebod? Ook toen Israël het kalf aanbad? Toen het naar Egypte wilde terugkeren? Toen het Josua en Kaleb wilde stenigen? Toen God Israël met de pest wilde treffen en vernietigen?
15 Toen Israël, blind voor de gerechtigheid Gods zijn eigen recht volgend, gehoorzaamheid weigerde? Ik bedoel toen het de gerechtigheid Gods, Jezus Christus, haar bruidegom en hoofd, liet kruisigen?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dat beweer ik niet.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Maar dan moet u ook niet bewe-
20 ren dat de uiterlijke | kerk altijd gehoorzaam is aan God of Christus, haar hoofd. Geef dan ook toe dat zij kan dwalen wanneer zij niet aan het hoofd en zijn bestuur gehoorzaamt en in plaats daarvan naar eigen goeddunken en eigen beleid handelt. Of willen we volhouden dat de joodse kerk aan het bestuur van haar hoofd gehoorzaamde, toen zij de Zoon van God,
25 haar bruidegom en hoofd, ter dood liet brengen? Of dat de joodse kerk toen geen ware zichtbare kerk van God was? Of dat zij Christus niet heeft laten ombrengen?

De zichtbare kerk gehoorzaamt Christus niet altijd.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Zij die zich op die manier aan Christus vergrepen, waren niets anders dan huichelaars en goddelozen en dus net
30 zo min ware lidmaten van zijn kerk als een duivel, vermomd als engel, een ware engel is.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Dat mag zo zijn. Maar is het niet tevens zo dat zulke huichelaars en goddelozen in de uiterlijke kerk Gods

Soms hebben hypocrieten het in de kerk voor het zeggen.

4 Ef. 5: 22-24. 13 [Exod. 32: 6] Ex. 32: 1-6. 14 [Num. 14: 4-10, Num. 14: 22] Num. 14: 6-10. 17 [Rom. 9: 3, Joh. 19: 6-7]

plaats innamen en vooraanstaande lidmaten waren? Waren zij het niet die het schip, dat wil zeggen de kerk stuurden? Spreken wij niet van een zichtbare kerk? Die zichtbare kerk was het toch die toentertijd dwaalde als gevolg van het bestuur van lidmaten die heilig leken, maar in werkelijkheid goddeloos en vals waren? De huichelachtige kerken van de zichtbare lidmaten kunnen dus dwalen. 5

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Ook al geeft men dat toe, dan volgt daar nog niet uit dat de ware en echte lidmaten van het lichaam van Christus kunnen dwalen. Of zou u durven beweren dat er aan het lichaam van Christus of in de kerk geen ware lidmaten zijn, geen levende stenen? 10

Ware lidmaten
van Christus
kunnen dwalen.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Nee, geenszins. Maar begrijp toch dat de ware lidmaten van Christus óók kunnen dwalen. Was de apostel Petrus – volgens uw geloofsgenoten het enige hoofd van de zichtbare kerk van Christus hier op aarde – immers niet een waarachtig lidmaat? Was hij niet begiftigd met de Heilige Geest der Waarheid? 15

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: En of, op mijn woord! Maar heeft hij gedwaald?

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Jazeker, tenzij men wil volhouden dat de apostel Paulus gedwaald, ja, gelogen heeft, toen hij Petrus recht in zijn gezicht zei dat hij verkeerd had gedaan. Maar zou u willen beweren, dat Paulus, die vervuld was van de Heilige Geest, toen onwaarheid sprak? Dan zou u eveneens moeten toegeven dat de ware en oprechte lidmaten van Christus kunnen dwalen. Of wilt u soms beweren dat Paulus, in wie Christus zelf leefde, geen waarachtig lidmaat van Christus was? 20

Als men dus aanneemt dat beide partijen of delen van de kerk kunnen dwalen, | niet alleen de huichelaars, maar ook de kleine, uitverkoren partij der ware lidmaten van Christus, wie zal dan nog kunnen ontkennen, als beide delen kunnen dwalen, dat ook de kerk in haar geheel kan dwalen? En dat is nu precies wat er gebeurt als zij naar eigen goeddunken, buiten de geest en het Woord van Christus om uitmaakt welk beleid zij al dan niet volgt. Maar dit wil niet zeggen dat Christus kan dwalen. 25 30

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Men vindt duidelijke beloften van Christus dat hij tot het einde toe bij zijn kerk zal blijven en ook dat zijn Geest van Waarheid bij zijn kerk zal blijven. Welnu, als het zo is dat Chris-

1 'vooraanstaande lidmaten' voor 'hoofd lidmaten'. 10 1 Petr. 2: 4–10. 20 [Gal. 2: 11]
21 [Hand. 13: 9] 24 [Gal. 2: 20] 33 [Mat. 28: 20] 34 [Joh. 14: 17]

tus, de ware herder, leidsman, ja, de weg zelf, altijd bij zijn kerk blijft en als de Geest der Waarheid altijd bij de kerk van Christus blijft, hoe kan men dan nog geloven dat zij kan dwalen? Kan de ware herder, de goede leidsman, de weg des levens, ja, de Waarheid zelf, doen dwalen, verleiden
5 of bedriegen?

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Geen sprake van! De ware herder, leidsman en weg verleidt niemand die zijn leiding volgt en zich altijd aan die weg houdt. Zo bedriegt ook de waarheid niemand. Maar volgt daaruit dat elk waar lidmaat of schaapje noodzakelijkerwijs altijd in alles
10 enkel de aanwijzingen van de herder en leidsman navolgt, niet de weg kwijtraakt en nooit en te nimmer bedrogen kan worden? Waarom dan nog het honderdste schaap zoeken? Dat was immers al een schaap toen het dwaalde.

Het blijkt zeker ook niet uit het voorbeeld van Petrus, dat ik zojuist
15 aanhaalde. Want Petrus was niet alleen een waar lidmaat en schaap, maar ook zelf een herder, die de schaapjes van Christus weidde. Ofschoon Petrus toen dwaalde, kan men daaruit nog niet afleiden dat, zoals in het geval van koning Saul, de Heilige Geest van hem geweken was.

Het zonlicht verlaat niet degene die op het middaguur iemand in de
20 verte voor Jan houdt, die in werkelijkheid Klaas is. Maar het maakt dat hij bij het dichterbij komen degene die hij in zijn dwaling van veraf voor Jan aanzag, zonder een spoor van twijfel als Klaas herkent. Zelfs al was het zo dat de Geest der Waarheid Petrus – laat ons hem als voorbeeld nemen – van de ene duidelijke waarheid stap voor stap naar de volgende
25 leidde, dan nog betekent dit niet dat hem daarom terstond na Pinksteren alle waarheid geopenbaard was, zoals is gebleken. Iets te hebben is één, iets te gebruiken is iets anders.

Wie van ons is niet eens op een mooie dag onderweg gestruikeld? En waardoor dan wel? Doordat hij, toen hij struikelde, zijn ogen niet op de
30 weg gericht hield, maar naar iets anders keek. Hij struikelde wel, maar verdween het middaglicht ook? Of verloor hij daarbij soms zijn ogen of gezichtsvermogen? Nee. Zijn gezichtsvermogen bleef bij hem zoals tevoren.

Op precies dezelfde wijze falen en dwalen alle christenen nog altijd in
35 vele opzichten zonder dat daarom Christus of zijn Heilige Geest van hen wijkt. Let wel: ik spreek hier van dwalen en geenszins van zondigen.

12 Luc. 15: 3-7. 16 [Joh. 21: 18] Joh. 21: 15-18. 18 1 Sam. 16: 14-23. 26 [2 Kor. 3: 18; Joh. 16: 13] 28 [Jak. 3: 2]

Elk lidmaat van de kerk kan als individu dwalen. DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Laat het zo zijn dat elk afzonderlijk lidmaat kan dwalen, dan kan men daaruit nog niet in waarheid afleiden dat het hele lichaam of de vergadering van de lidmaten van Christus kan dwalen. 2va

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Dit is al beantwoord en weerlegd, en wel toen ik aantoonde dat het een slechte bewijsvoering is als men zegt: zó is het hoofd, zó is dus ook het hele lichaam met al zijn ledematen. Oftewel: als het hoofd gezond is dan kan het lichaam niet ziek zijn. Het is niet nodig dit alles nog eens te herhalen. Want volgens mij zijn kerk en vergadering identiek. Mijn antwoord heeft betrekking op de kerk in haar geheel en niet op elk lidmaat in het bijzonder of op de belangrijkste lidmaten. 5 10

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Het is onmogelijk dat een vergadering in wier midden Christus zelf aanwezig is, zou dwalen. Of is Christus opeens niet meer de Waarheid? Of kan de Waarheid nu plotseling liegen en met haar beloften bedriegen? Wat belooft Christus zijn kerk? Dat Hij, waar twee of drie in zijn naam bijeen zijn, in hun midden zal zijn. Zo is Christus zelf altijd stuurman van het scheepje van zijn kerk. Zou het geen lastering van Christus zijn vol te houden dat dit scheepje kan dwalen? Immers, aan wie anders dan aan de stuurman zou men een dergelijk dwalen kunnen verwijten? 15 20

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Ik heb al bewezen dat mensen kunnen dwalen in wie de Geest der Waarheid en Christus zelf aanwezig zijn. Of was de Geest der Waarheid en evenmin Christus in Petrus toen hij dwaalde? Dat ontkende ik onmiddellijk al, toen ik het had over het licht en het zicht, over het abusievelijk iemand in de verte aanzien voor een ander en over het struikelen met open ogen, bij vol daglicht. 25

Er zijn er die maar zeggen of enkel lijken in Christus' naam samen te komen. Maar om nog eens op een andere manier op hetzelfde punt terug te komen, wil ik allereerst stellen dat u, mijne heren, naar mijn mening er terdege van op de hoogte bent, wat het betekent in de naam van Christus bijeen te komen. Zodoende weet u ook dat niet iedereen dat doet die het lijkt te doen of zich daarop laat voorstaan. Het is niet nodig daar dieper op in te gaan. Zo zal het u ook bekend zijn, mijne heren, dat kerkvergaderingen die over geloofszaken gaan, zonder uitzondering geen vergaderingen van alle lidmaten zijn, maar van kerkhoofden die met meerderheid van stemmen zijn gekozen. 30 35

Nu is het zo dat ieder het meest diegenen bemint en eert die hem qua gezindheid het meest na staan. Geheel volgens de zegswijze ‘gelijk mint gelijk’. In de regel zijn de meeste lidmaten van de kerken van het ergste soort. Zij schuiven hun soort, dus mensen van het ergste soort, naar voren, nomineren en verkiezen hen. Kan men daaruit een andere conclusie trekken dan dat de meeste kerkvergaderingen het werk zijn van personen die het minst oprecht zijn? Zou dat volkje bijeenkomen in Christus’ naam? Dat kan ik niet geloven.

De grootste groep is het ergst.

²^{vb} Bovendien maakt het verschil | of men in een schip of in een vergadering aanwezig is of dat men een schip of een vergadering bestuurt en leidt. Christus was in de uiterlijke kerk, in het schip van God aanwezig, toen hij zich liet besnijden. Had hij daar iets te gebieden of te besturen? Als dat het geval was geweest, dan hadden de slechte regenten en stuurlieden hem niet een bitter einde bereid. Om kort te gaan, Christus kan in de kerk aanwezig zijn zonder te gebieden en te besturen, niet als de heer die zijn macht uitoefent, maar als een verachte en vertrapte worm, ja, als gestrafte misdadiger. Daaruit blijkt dat de vergadering of kerk waarin Christus zelf is en blijft – de zichtbare kerk, welteverstaan –, kan dwalen.

Aan het roer van een schip staan is iets anders dan meevaren.

Christus is ook in zijn kerk als Hij niet aan het roer staat.

THEODORUS BEZA: Dat ieder afzonderlijk lidmaat kan dwalen, dat ook iedere afzonderlijke kerk, ja, ook de provinciale concilies kunnen dwalen, erkennen de katholieken zelf. Het feit dat zij veelvuldig hebben gedwaald, is door zo’n lange ervaring bevestigd dat naar mijn mening geen mens met gezond verstand daaraan kan twijfelen. Rest ons nu de hele kerk in haar universaliteit te beschouwen. Maar op wat voor manier? Want als wij haar op het niveau van een universeel concilie beschouwen, dan is er vooreerst niets wat aannemelijk maakt dat de kracht van de Heilige Geest, zoals die verspreid is in de kerk, in haar geheel gebonden is aan bepaalde prelaten. Dat zijn niet altijd de geleerdsten of besten, ook al vertegenwoordigen zij de grote groep die hen heeft afgevaardigd. Want hoe vaak gebeurt het niet dat een eenvoudig man bij gelegenheid meer verstand blijkt te hebben dan de geleerdste uit het hele gezelschap?

De leiders in de zichtbare kerk zijn niet altijd van het beste soort.

En verder is er nog nooit een concilie geweest, hoe algemeen ook, waarbij niet een groot deel van de geleerdste en heiligste personen, prelaten inclusief, thuis is gebleven. Welke zekerheid hebben wij dat er onder die afwezigen niet af en toe personen zijn die vaker openbaringen hebben dan diegenen die wel aanwezig zijn? Bovendien, mijne heren, weet

De wedergeborene is uit God en kan niet van God afvallen.

2 [2 Kon. 22: 6–8, 3 Kon. 18: 21] Onduidelijke verwijzingen. 19 [C. 282 v.] La Place, C., pp. 257–258. 34 [C. 283] La Place, C., p. 257.

u wel hoe lang en verschrikkelijk de kerk bij uitstek in de hoogste posities en waardigheden van prelaten geteisterd is geweest? En dat daardoor de grootste verlatenheid van het huis Gods uitgerekend daar heerst waar die kerk het meest oprecht en luisterrijk had moeten zijn? De voorbeelden daarvan zijn ons in ieder geval al sinds geruime tijd uit eigen waarneming bekend. Evenmin kon het ons ontgaan dat de goede bisschoppen daarover openlijk klaagden en wel zo luid, dat wij het nu nog steeds horen. En zonder twijfel is het even opmerkelijk als waar wat de heilige Bernardus daarover schrijft in zijn boeken van de aanmerkingen en in de 33ste preek over het Hooglied en ook in de preek over de bekering van Paulus. ‘He- 10
laas, Heer’, zei hij, ‘degenen die de eerste plaats in uw kerk ambiëren en de hoogste waardigheden bekleden, zijn de eersten die U zullen vervolgen. Zij hebben zich de ark van Sion toegeëigend, zij hebben het slot ingenomen en hebben daarna met geweld de hele stad Gods in brand gestoken.’

Dit zij hier gezegd, mijne | heren, niet om wie dan ook te kwetsen, 3ra
maar om aan te tonen dat het, waar de hoogste benoemingen in de kerk al zo ondoorzichtig en willekeurig zijn, onmogelijk is tot de slotsom te komen dat de algemene concilies, die nu al zo lange tijd uit zulke onbevoegden zijn samengesteld, zo door de Heilige Geest zijn geleid dat ze niet kunnen dwalen. 20

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Weten wij dan niet dat de kerk Christus’ bruid is? Staat er niet geschreven: ‘Ik zal u trouwen in het geloof’? Het geloof van de kerk kan ook niet verdwijnen. Ware dat het geval, dan zou daarmee het huwelijk tussen bruid en bruidegom ruw verbroken worden. Maar is die verbintenis niet eeuwigdurend? Zegt de bruidegom niet: ‘Ik 25
zal u trouw zijn tot in de eeuwigheid’? Kan men zich een stelligere conclusie denken dan dat de kerk van Christus niet kan dwalen?

Er zijn twee soorten dwalingen. Zij die enkel geloven, kunnen van Hem afvallen. GAMALIËL: Er bestaat dwaling die wél en dwaling die niet van Christus afscheidt. Wat betreft de dwaling die van Christus afscheidt, treft men personen aan die door het geloof *met* Christus zijn en anderen door de 30
liefde *in* Christus zijn. De eerstgenoemden kunnen afvallen, want zij zijn

10 Bernard van Clairvaux, *Sermones super Cantica Cantorum* 34; *Sermo in conversione sancti Pauli*. 14 De stad Gods = de burcht van David. 22 [Hos. 2: 18, Luc. 22: 31] Hos. 2: 20; Luc 22: 31 lijkt hier niet van toepassing. 26 [Hos. 2: 18] Hos. 2, 19. 29 Gamaliël refereert aan het onderscheid dat Paulus (Rom. 5: 5, 1 Kor. 13: 2 en Gal. 5) maakt tussen geloof en liefde: is het geloof zonder liefde dan kunnen wij dwalen en zelfs afvallen van Christus, het geloof dat in liefde bloeit kan ook dwalen, maar de liefde voorkomt onherstelbare schade.

nog niet diep genoeg door de liefde in Christus verworteld, maar de anderen zijn dankzij de liefde Gods door Christus met God verenigd en kunnen in geen eeuwigheid afvallen.

Nu is niemand met Christus in God verenigd tenzij de waarachtige
 5 liefde van God in hem is. Welnu, deze liefde is in niemand vóórdát hij wedergeboren is. Wie op deze wijze uit God geboren is, kan niet zondigen, tenminste niet tegen de liefde, zolang hij leeft, wat hem weer van Christus en God zou doen afvallen, want het kwaad heeft geen vat op hem. Zo geschiedt deze wedergeboorte dan ook door het geloof waardoor wij
 10 Christus aannemen. Want allen die hem aannemen, krijgen daarmee van hem het vermogen kinderen van God te worden. Het geloof in Christus bereidt de liefde voor. Iemand wiens geloof dan ook van dien aard is dat hij Christus aanneemt en kind van God wordt, die door het kostbare bezit van de liefde er absoluut zeker van is dat hij door de geest Gods gedreven
 15 wordt en die aldus door het ontwijfelbare getuigenis van de Heilige Geest bewogen (niet door wat hem aannemelijk lijkt) tot God roept: ‘Abba, Vader’ – zo iemand kan niet van Christus afvallen.

Wie God liefheeft,
 kan niet van
 Hem afvallen.

Maar zo is het niet gesteld met al diegenen die nog niet dit zegel of
 20 pand der liefde hebben verkregen en het alleen moeten doen met het geloof. Want zij kunnen inderdaad, wanneer ze niet in dat geloof volharden, afvallen.

Om kort te gaan: alleen degenen die niet herboren zijn en slechts geloof hebben zonder liefde, kunnen van Christus afvallen. Maar dat geldt
 25 geenszins voor diegenen die door wedergeboorte de liefde hebben verkregen. Want zij zijn, in tegenstelling tot die anderen, wel door Christus met God verenigd. Een treffend voorbeeld daarvan was Petrus: hij had Christus lief en was met Christus in het geloof verbonden. Daarom kon zijn geloof ook niet geheel verloren gaan en hij ook niet zelf echt van Christus
 3rd afvallen. Want hij had gebeden | dat zijn geloof niet zou bezwijken en zijn
 30 gebed werd door de Vader verhoord omdat het zo eerbiedig was.

Wie uit God
 herboren is,
 kan niet van
 Hem afvallen.

Zelfs als het zo was dat Petrus zijn geloof niet kon verliezen, ja, dat hij Christus als de bruidegom van zijn ziel liefhad, was hij daardoor vrij van dwaling? Was het soms geen dwaling van hem toen hij samen met de tien andere apostelen de boodschap van de verrijzenis van Christus voor

3 [Joh. 15: 6, Mat. 13: 20–21] [Luc. 1: 25–26, 2Pet. 1: 21–22, 1Tim. 1: 19, Gal. 5: 7, 1 Joh. 2: 19] Onduidelijke verwijzingen. 8 Verwijzing naar Coonherts ‘perfectisme’; zie zakenregister s.v.: ‘perfectisme’. 11 [Joh. 17: 21–22, 13: 20, 28–29, Rom. 8: 38–39, 1 Kor. 1: 8, 1 Joh. 3: 9, 1 Joh. 5: 18, Joh. 1: 12] Onduidelijke verwijzingen. 15 [Rom. 8: 14–16] 27 [Joh. 21: 15–17] 30 [Luc. 22: 32, Heb. 5: 7]

ijdel gepraat hield en niet geloofde? Dwaalde hij niet toen hij het tijdelijke leven boven het leven van de ziel, boven Christus Jezus verkoos en uit angst voor de dood zei: 'Ik ken die man niet'? En dwaalde hij soms niet (zij het niet zo erg) ook na de Heilige Geest ontvangen te hebben, toen (zoals we al hebben besproken) Paulus hem berispte? Men kan weinig anders dan toegeven dat de ware lidmaten van Christus kunnen dwalen, terwijl hun geloof niet is aangetast, het huwelijk met de bruidegom intact is en hun trouw in de Waarheid overeind is gebleven.

Christus' ware
lidmaten kunnen
dwalen en
blijven toch
Christus' lidmaten.

Dat staat wel erg ver af van wat onze heer doctor, de katholieke afgevaardigde, voor zeker bewezen meende te hebben, te weten dat de kerk van Christus niet zou kunnen dwalen. Want als elk van de ware lidmaten van Christus kan dwalen, dan kan ook de hele vergadering van hen dwalen, zoals onze heer magister, de gereformeerde afgevaardigde, eerder heeft aangetoond. Maar als het zo is dat het waarachtige en oprechte deel van de kerk van Christus kan dwalen, zal dan nog iemand durven ontkennen dat het valse en huichelachtige deel van de kerk (wij hebben het over de zichtbare kerk) kan dwalen, ja, moet dwalen? Volgens mij niet: als het zo is dat de beide hoofddelen van de zichtbare kerk kunnen dwalen, dan moet men concluderen (of anders corrigeert u mij maar) dat de hele kerk kan dwalen.

Als dit waarlijk zo is, dan is mijn raad voortaan af te zien van partijtrekken en twisten, veroordelen, verbannen en vervolgen. Wij moeten niet al te licht instemmen met mensen noch met kerken (die uit mensen bestaan) en telkens maar op al hun opvattingen ja zeggen. Wij moeten de vloek vermijden die hen bedreigt die louter op mensen bouwen. Laten wij God eer bewijzen, Hem zalig prijzen, die liegen noch bedriegen kan. Laten wij alleen op zijn heilige woorden vertrouwen stellen. Doen wij dat, dan dragen de sterken de zwakken, onderrichten de wijzen de onwijzen als vrienden en getuigen wij voor iedereen, precies met die eendrachtige liefde voor elkaar, dat wij leerlingen van Christus zijn.

Onze doctor, de katholieke afgevaardigde, kan maar moeilijk begrijpen dat de zichtbare kerk van Christus, die zich dan wel mag beroepen op haar oude gebruiken en vaste gewoontes, toch kan dwalen en dat iemands dwalingen moeten worden geduld. Daarom is het goed en nodig dat onze heer magister, de gereformeerde afgevaardigde, die de beste wil zijn, hem dat ook op een geduldige manier duidelijk maakt, met alle respect voor de handelwijze van onze heer doctor alsook voor de kritiek die

1 [Luc. 24: 11] 3 [Mat. 26: 71] Mat. 26: 74. 5 Gal. 2: 11. 30 [Joh. 13: 35]

anderen jegens hemzelf naar voren zouden kunnen brengen. Dit zal hem goed van pas komen en wel om de volgende twee redenen.

Ten eerste, omdat hij niet schroomt onze katholieke collega te bekritisieren niettegenstaande het feit dat die als autoriteit zoveel hoger staat of
5 stond. Past het de ondergeschikte dan niet ook kritiek te accepteren zoals hij die zelf ten aanzien van zijn meerdere uit?

De tweede reden is dat hij zelf probeert te bewijzen dat de ware kerk van Christus kan dwalen. Als dat zo is en ook zijn kerk betreft, zal hij gemakkelijk begrijpen dat ook zijn kerk kan dwalen al is die de ware kerk
3^m van Christus. Dan | moet het hem niet moeilijk vallen te erkennen dat ook zijn kerk het niet zonder kritiek kan stellen, wil zij niet net als de andere kerk hardnekkig verstijven (zoals hij het ziet) in dwalingen. Hij moet ook toegeven dat het beter is door kritiek van een vriend verwond te worden, dan een kus van een pluimstrijkende vijand te ontvangen. Een
15 dergelijke openheid voor kritiek zou de kerk van alle tirannie vrijwaren en de eendracht daarbinnen verhogen. Moge God ons dat geven!

JEZONIAS: Ik heb gehoord, lieve broeders, dat onze heer doctor, de katholieke afgevaardigde, ontkende dat de zichtbare kerk kan dwalen, aangezien het hoofd van de kerk, Christus, niet kan dwalen. En verder, dat
20 onze heer magister, de gereformeerde afgevaardigde, zei dat dat wel kan gebeuren, omdat beide groeperingen in de kerk, die van de godzaligen en die van de hypocrieten, kunnen dwalen. Ik heb bovendien nota genomen van het onderscheid dat onze goede Gamaliël maakte tussen dwalen met en dwalen zonder radicale scheiding en afval van Christus. Moge dit al-
25 les door onze eerwaarde heer, Voorzitter Daniël, in oprechtheid worden overwogen. God de Vader zij lof en eer door onze Heer Jezus Christus. Amen.

ZITTING II

*Over ouderdom, gewoonte
en tradities als bewijsgrond*

Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, Melchior Cano,
5 Stanislas Hosius, Johannes Calvijn, Wolfgang Musculus Dusanus, Theodor
dorus Beza en Gamaliël

JEZONIAS: De Heer zij met ons allen. De grotere opkomst bij deze ver-
gadering verheugt mij. Eerder vandaag, mijne heren, hebben wij ons
uitgesproken over de vraag of de ware, uiterlijke kerk Gods wel of niet
10 kan dwalen. Ik neem aan, geachte collegae, dat degenen die pas vanmid-
dag zijn gekomen, inmiddels op de hoogte zijn gesteld door mijn broeders
die er vanmorgen al waren. Niettemin wil ik er op toezien dat zij die zo-
juist zijn gekomen, een afschrift ontvangen van hetgeen is besproken; zij
kunnen dan hun eigen mening daaraan toevoegen. Nu wil ik verder gaan
15 met het tweede vraagstuk dat wij hier moeten behandelen, namelijk de
vraag of, als het om de godsdienst gaat, ouderdom, gewoonte en tradi-
ties als een zeker en geloofwaardig bewijs kunnen gelden. Wij moeten
deze kwestie eerst afhandelen voordat wij tot andere zaken komen waar
de gereformeerden de katholieken op aanspreken. Want als deze kwestie
20 eenmaal is afgehandeld, dan is het veel gemakkelijker de vele verwijten en
verweerschriften die over en weer gaan, te onderzoeken. Daarom, mijne
heren, mag ik u allen vragen uw mening hierover te geven?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wij hebben, mijne heren, ouderdom,
gewoonte en tradities altijd al gebruikt als bewijs waar niet aan te twifelen
3vb valt. Het verbaast ons daarom dat men dit nu in twijfel gaat | trekken. De
kardinaal van Lotharingen heeft dergelijke argumenten nog in het jaar
1561 gebruikt in de grote vergadering te Poissy in Frankrijk om te be-
wijzen dat het lichaam en het bloed van Christus werkelijk in het heilig
sacrament aanwezig zijn. De kardinaal verwees naar de algemene over-
30 eenstemming van onze oude kerkvaders, die bijeenkwamen in concilies

27 Zakenregister, s.v.: 'Godsdienstgesprek van Poissy'. 29 Zakenregister s.v.: 'Reële
presentie'.

of zich uitspraken in geschriften die van oudsher in alle kerken zijn verspreid. Hij voegde eraan toe dat zij die dit verkondigen, er inderdaad niet aan hoeven te twifelen dat het lichaam van de Heer in de hostie aanwezig is, daar het al zo veel eeuwen voor waar is aangenomen. De gewoonte om het sacrament in het tabernakel te bewaren is ook zo oud en was al algemeen bekend op het concilie van Nicea. En ook het toedienen van het sacrament der zieken is een van de oudste gebruiken van de katholieke kerk. Moeten wij nu zulke prachtige, oude gebruiken achterwege laten alleen omdat enkele nieuwlichters dat zeggen?

Katholieken zeggen dat de traditie in de strijd tegen ketters meer kracht heeft dan de H. Schrift. MELCHIOR CANO: De traditie of de overlevering van hand tot hand, die immers ook uit het verste verleden stamt, wapent ons beter tegen de ketters dan de Schrift. Want bijna alle disputen met ketters beroepen zich op de tradities die wij van de Ouden hebben ontvangen. Het gaat wel ver die te verlaten of af te schaffen.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Een voorbeeld is de geloofsregel die bepaalt dat kinderen die nog niet gezondigd kunnen hebben, volgens de apostolische traditie worden gedoopt.

Katholieken zeggen dat het geloof en de godsdienst kunnen bestaan zonder de Schrift. MELCHIOR CANO: Wij weten dat de kerk ouder is dan de Schrift en dat geloof dan ook kan bestaan zonder Schrift.

Katholieken zeggen dat de traditie het stevigste fundament van het geloof is. STANISLAS HOSIUS: Ik zie niet in waarom Brenz Petrus a Soto verwijt gezegd te hebben dat de tradities het allerzekerste fundament van het geloof zijn. Want zoals bij de bouw van een huis als eerste een fundament wordt gelegd, dat dan ook terecht zo heet, zo blijken ook bij de bouw van het huis van de levende God, de kerk dus, de tradities of de mondelinge overdracht er het eerst te zijn geweest. Daarop is de kerk gebouwd nog vóórdat er zoiets als de Schrift bestond. Daarom meen ik ook dat hij niets verkeerd zegt als hij vaststelt dat de tradities het fundament van het geloof zijn. Wij kunnen de wonderlijke hoogmoed en aanmatiging van Brenz niet genoeg veroordelen. Want hij schaamt zich niet om datgene wat zo eendrachtig en al zo lang voor waar is aangenomen door de universele kerk – zowel in de Griekse als in de Latijnse kerk, zowel in de oosterse als in de westerse kerk – herhaaldelijk | te bespotten en in een kwaad daglicht te stellen. Als

4 [C. fol. 266, v] La Place, C., p. 242, 245. 6 [C.T. sess. xii, c. 6] {C.T. sess. v, c. 4} Zakenregister, s.v.: 'Concilie van Nicea.' 10 [fol. 168] 14 [C. fol. 266, v] {M. Cano, *De locis theologis*, III, p. 172.} 15 [C.T. Ses. 4 Decret.1.] 18 [fol. 181] 20 {Hosius, *Confutatio*, IV, p. 533.} 27 [fol. 145]

er iets mis was, godbetert, met het doopsel, het uitdrijven van de duivel en met het wijden van water met zout en olie – gewoonten die de kerken nu al vele honderden jaren kennen –, zou dat dan verborgen zijn gebleven voor al die heldere geesten uit de hele christelijke wereld, zoals Cyprianus, 5 Ambrosius, Augustinus, Basilius, en ook Clemens en Dionysius? Zou dat alles al die tijd aan geen sterveling zijn geopenbaard, maar nu tenslotte wel aan deze dwalende zonen die zo hoog opgeven van de geest, maar niets anders zijn dan vlees?

Katholieken zeggen dat de nieuwlichters zich erop beroemen iets te zien wat aan de oude kerkvaders is ontgaan.

CALVIJN: Wat een onredelijk argument als ouderdom kan aanrichten, 10 toont ons het voorbeeld van het misbruik van het Avondmaal door de Korinthiërs. Het is wel duidelijk welke autoriteit een oude gewoonte heeft die helemaal niet op Gods Woord is gegrond! Deze gold enkel als legitiem, omdat zij nu eenmaal in zwang was! Paulus vond het echter nodig hiertegen in het geweer te komen.

Ouderdom betekent niets zonder grondreden.

15 Bedenk eens wat er allemaal na de dood van de apostelen is gebeurd en hoe Satan zijn slimme streken goedpraatte! En toch is de ouderdom van iets het beste fundament van de papisten! Zo van: men heeft dat vroeger zo gedaan, het moet dan wel een hemelse openbaring zijn. De papisten en zij die niet veel van hen verschillen, mogen duizend keer roepen dat 20 vroeger het brood werd geofferd, dat de Ouden gewoonlijk zo handelden en dat het geen nieuwe gewoonte is, even vaak staat het ons vrij daar bezwaar tegen te maken en te zeggen dat enkel het gebod van Christus een onschendbare regel is die geen gewoonte, lange duur of welke menselijke 25 verordening ook mag afzwakken of veranderen. Want de eeuwige Waarheid van Christus is het enige fundament in de religie en het getal der jaren doet er niet veel toe. Wat die traditie of mondelinge overlevering betreft: die heeft de kerk tot nu toe in de verdrukking gebracht en was niets dan bedrog.

Katholieken gaan uit van ouderdom.

Traditie was louter bedrog.

30 WOLFGANG MUSCULUS: Ik ben het in dit opzicht helemaal eens met meester Calvijn. Als Christus, onze Heer, het heeft over de toorn tegen onze broeders, is het duidelijk dat geen enkele dwaling door ouderdom, hoe ver die ook terug mag gaan, aanvaardbaar wordt.

Dwaling wordt door ouderdom geen zekere grond.

BEZA: Ik tref onder de handlangers van de antichrist in Frankrijk lieden aan die bekend staan om hun kwaadaardigheid en die men groot on-

9 [C.C. 1. 10. 11. 21] 11 1 Kor. 11: 17–34. 16 Zakenregister s.v.: ‘De periode na de apostelen.’ 23 ‘lange duur’ voor ‘prescriptie van tijd.’ 28 [C.I. p. 4 verso, C. Institut. xijj. 20] Verwijzing naar Calvijns commentaar op 1 Kor. 10 en 11. 31 Mat. 5: 22. 32 [M.C.M. 5,22, T. 201] W. Musculus, *In Matthaeum*, Bazel 1548; Beza, *T.A.M.*, p. 201.

recht zou doen als men hun iets zou toedichten wat op deugdzaamheid lijkt. Want het zijn zulke onwetende ezels dat zelfs de vrouwen met hen spotten. Zij zullen altijd eerst proberen om iemand die zij in hun greep hebben, van mening te doen veranderen en daartoe halen zij de oude gewoonte | van de kerk, zoals zij het noemen, van stal of diepen zij enkele stoffige argumenten op die inmiddels al duizendmaal zijn weerlegd. Is dat nu een manier van correct bewijzen en gelijk hebben? Wij willen niet anders dan dat de Schrift geldt als toetssteen om te oordelen over alles wat zich in de kerk voordoet.

In de kerk komt het er op aan alles op grond van de Schrift te beoordelen.

GAMALIËL: Het is nu tijd dat ook ik mijn mening geef over deze kwestie waar hooggeleerde heren zo verschillend over denken; uiteraard is deze voor verbetering vatbaar. Men hoort hier de Ouden ja, en de Jongen nee zeggen. Ik acht de argumenten die meester Calvijn geeft om het nee te bewijzen zo ter zake, dat het mij volstrekt niet verwondert dat mijnheer Beza de mening van zijn meester deelt, vooral wanneer hij constateert dat de Ouden gebruik maken van het bewijs uit ouderdom, gewoonten of tradities op punten die met zijn mening strijdig zijn. Maar het verwondert mij zeer als ik daarna moet vaststellen dat mijnheer Beza zelf ook met dergelijke argumenten komt als hem dat van pas komt.

BEZA: Dat zegt u nu wel, mijnheer Gamaliël, maar u kunt dat, dunkt me, niet bewijzen, want hierin ben ik het wel degelijk met mijn meester eens. Kortom, ik ben van mening dat men niet op een onjuiste manier bewijzen mag ontlenen aan ouderdom, gewoonten of tradities. Is het dan wel terecht dat u op dit punt tegen mij uitvaart?

GAMALIËL: Mijnheer Beza, dat zij verre van mij. Ik ben graag bereid, als niemand daar bezwaar tegen heeft, aan te tonen dat u zelf ook deze bewijsvoering gebruikt als die in uw voordeel werkt. Waarom spreek ik eigenlijk alleen van u, mijnheer Beza? Onze waarde heer Calvijn gaat ook zo te werk als het hem zo uitkomt.

CALVIJN: Dat zijn paradoxen!

GAMALIËL: Nee, waarde heer, de argumenten zijn helder en evident. Mijnheer Beza probeerde te bewijzen dat de overheid bevoegd is om ketters te doden, en zag wel in dat hij dit niet kon afleiden uit de getuigenis van de goddelijke geschriften, die hij overigens heel handig aan

9 [C. 285. v.] La Place, C., p. 229. 13 Zakenregister, s.v.: 'De Ouden en de Jongen'.
28 Dominus Calvinus, meestal Meester Calvinus.

zijn plannen aanpaste. Hij heeft het toen uiteindelijk opgegeven te zoeken naar een bewijs op basis van bijbelteksten en zijn toevlucht genomen tot het bewijs uit ouderdom en gewoonten. In de conclusie van zijn bedoelde, maar niet geleverde bewijs zegt hij het aldus: ‘Daarom besluiten wij deze bewijsvoering met de volgende opmerking. Zij die niet willen dat de magistraat zich mengt in religieuze zaken en meer in het bijzonder in het straffen van ketters, verachten Gods uitdrukkelijke voorschrift (dat hij nergens aanhaalt!) en verwerpen de autoriteit van ouderdom, dat wil zeggen de gebruiken die van oudsher bestaan.’ Direct daarna geeft hij het volgende hoofdstuk | deze titel: ‘Het derde argument ontleend aan de langdurige gewoonte die ook bij vreemde volkeren heeft bestaan.’ Dit komt neer op een poging tot bewijsvoering uit ouderdom en gewoonten, zelfs uit de oude gewoonten van heidenen. Iets eerder in hetzelfde boek zegt hij bovendien, om te bewijzen dat men ketters moet straffen, dat alle christelijke kerken van oudsher dergelijke straffen altijd in grote eendracht hebben toegepast. Wil Beza ook zeggen dat dit de praktijk was in de kerk van de apostelen? Ik meen van niet, of telt dat tijdperk niet mee? Moeten wij niet erkennen dat Beza ook zelf zijn opvattingen poogt te bewijzen op grond van ouderdom en gewoonten?

Beza beschimpt de katholieken om gewoonten die hij er net zo op nahoudt.

CALVIJN: Het mag zo zijn, al verbaast het mij wel, dat Beza op enkele plaatsen zijn stelling heeft willen onderbouwen met ouderdom en gewoonten. Maar hoe kunt u mij van zoiets betichten? Dat u mij dit durft aan te schrijven is toch eerder vrijmoedig dan terecht.

GAMALIËL: Ik herinner mij, mijn waarde Calvijn, dit gelezen te hebben in de geschriften waarin u uw best doet om de noodzaak van de kinderdoop te bewijzen. ‘Ik antwoord allereerst dat het een gewoonte is en niet iets waarvan wij ons nog goed de introductie herinneren en ook niet iets wat onder het pausdom is begonnen. Want ik beweer dat het een heilige instelling is die voortdurend in de christelijke kerken is onderhouden. Want er is geen kerkvader in het verleden die niet openlijk uitspreekt dat de apostelen dit gebruik al kenden.’

Calvijn veroordeelt de katholieken waar hij precies hetzelfde te werk gaat.

CALVIJN: Dat zijn mijn woorden. Maar u zwijgt over het vervolg. Want daarna merk ik op dat ik er niet zonder meer op uit ben om mij in de bewijsvoering te bedienen van ouderdom, maar enkel in zoverre als zij

12 [T. fol. 312] 32 [Instruct. fol. 8]{Citaat ontleend aan Calvijn, *Briève Instruction contre les erreurs de la secte commune des Anabaptistes*, Genève, 1545, p. 15.}

op Gods Woord blijkt te zijn gegrond. Gaat u maar na of u mij, als u mijn woorden zo opneemt, niet publiekelijk belastert.

GAMALIËL: Werkelijk, mijn waarde Calvijn, ik zou dit zelf al hebben gezegd, maar u onderbrak mijn betoog. Van laster is dus helemaal geen sprake. Maar ik antwoord u dat ik u te verstandig acht om die passage 5 over de ouderdom voor niets te hebben toegevoegd. U zou dat voor niets hebben geschreven wanneer u de kinderdoop vast en zeker had kunnen bewijzen uit de Heilige Schrift zelf. Want de dopers geloven absoluut in de Heilige Schrift, maar zij geloven helemaal niet in ouderdom of oude gebruiken. Als u de kinderdoop met zekerheid had kunnen bewijzen uit 10 de Heilige Schrift, waarin zij geloven, waarom brengt u dan nog de ouderdom ter sprake, waar zij geen enkele waarde aan hechten? Kunt u het bewijs uit de Heilige Schrift niet leveren? Welk nut heeft het bewijs uit ouderdom dan nog? Is dat bewijs uit ouderdom niet in alle gevallen, ik bedoel voor beide partijen in kwestie, | volstrekt zinloos? Zo blijkt nu 4^b dat zowel u als mijnheer Beza, net als de Ouden, wanneer het u uitkomt ouderdom en gewoonte te berde brengen om uw stelling te bewijzen. Ik kan in dezen met geen van u beiden instemmen. Ik zou eerder wensen dat men, wanneer het op bewijsvoering in geloofszaken aankomt, minder geloof hecht aan ouderdom, gewoonten of tradities en meer aan dat 20 wat niet bedriegen kan: de profeten, de evangelisten en de geschriften van de apostelen.

JEZONIAS: Ik zie dat de katholieken de ouderdom zo hoog achten dat die bij hen het fundament van het geloof is. Zij gaan daarin zelfs zo ver dat zij 25 ook via het argument van ouderdom aan de Heilige Schrift geloof schenken en dat zij het dogma van de werkelijke aanwezigheid van het lichaam van Christus in het sacrament niet kunnen bewijzen zonder het argument uit ouderdom. Hetzelfde geldt voor de kinderdoop. Ik merk op dat voor de gereformeerden daarentegen enkel het gezag van de Heilige Schrift geldt. Gamaliël meent echter dat toch ook de gereformeerden niet genoeg 30 hebben aan de Heilige Schrift en zich van het gezag van de ouderdom bedienen zodra de Heilige Schrift hen in de steek laat, zoals wanneer zij de juistheid van kettervervolg of de kinderdoop willen bewijzen.

Dit alles is waarheidsgetrouw door de secretaris opgetekend om aan het oordeel van mijnheer de Voorzitter te worden voorgelegd bij diens 35 terugkeer. Geprezen zij de Heer aan wie wij de vooruitgang hebben te danken die in het debat van vandaag is geboekt.

16 Bedoeld zijn: de katholieken.

ZITTING III

*Over verordeningen en
ceremonies die niet bijbels zijn*

Gesprekspartners: Jezonias, Hosius, Calvin, Beza, de katholieke afge-
5 vaardigde en Gamaliël

JEZONIAS: Er is, mijne edele, godgeleerde en godvruchtige heren, enig ver-
schil van mening tussen de katholieken en de gereformeerden over de
grote hoeveelheid verordeningen en ceremonies. Omdat nu de gerefor-
meerden de katholieken hierop aanspreken, zou het passend zijn wanneer
10 de katholieken hun praktijk motiveerden om de gereformeerden hierin
tevreden te stellen of, indien zij ontevreden blijven, hun tenminste van
replik te dienen.

Om duidelijk te maken wat ik bedoel, wilde ik de katholieken enkele
voorbeelden noemen, andere zullen zich bij de behandeling vanzelf wel
15 aandienen. Ik noem: het maken van het kruisteken, het niet zingen van
5te het alleluja | in de vasten, de paaskaars en het zingen van het *gloria et
honor patri*. Ik hoop dat zij daarmee kunnen beginnen.

HOSIUS: Er zijn belangrijke en voortreffelijke redenen, mijne heren, waar-
om men het maken van een kruisteken op het hoofd en andere plaatsten
20 heeft ingesteld. Want de weldaad van het kruis van Christus is de grootste
die ons van godswege is geschied. Daarom heeft onze moeder de heilige
kerk in haar zorg voor onze zaligheid niet willen volstaan met wat zij
voor ons in de Schrift heeft aangegeven, met wat zij in woorden heeft
verkondigd en waartoe zij ons door het vaststellen van bepaalde dagen
25 heeft gemaand. Maar bovendien heeft zij ons dit teken gegeven om het
altijd voor ogen hebben en ook in onze ziel mee te dragen. Daardoor
ontstond de gewoonte om bij iedere gebeurtenis en bij elke beweging een
kruisteken op het voorhoofd te maken of zoals Tertullianus zegt: 'bij ieder
begin en einde van het zich aankleden, schoenen aantrekken, wassen, aan
30 tafel gaan, het licht aansteken, het gaan slapen, het gaan zitten, eigenlijk

bij alle werkzaamheden die de mensen verrichten.’ Is het maken van het kruisteken niet terecht belangrijk, voornaam en iets heiligs?

Zo is er ook een belangrijke reden om het alleluja niet in de vasten te zingen. Wij hebben namelijk afgesproken op vastendagen nooit het alleluja te zingen, omdat het dan een tijd van droefheid is. 5

Voor de paaskaars hebben wij bepaald dat wij de waskaars als het sacrament van de roemrijke nacht op paaszaterdag plechtig zegenen om het mysterie van de heilige verrijzenis van Christus (die tot ons voordeel in die nacht geschiedde) met de zegening van het geheiligde licht te ontvangen. Welk godvruchtig mens zou de goddelijke redenen van het wijden van de paaskaars niet met beide handen aannemen? Kan men de heilzame verrijzenis van Christus te veel eer aandoen? 10

Zo is ook, mijne heren, de loffelijke bepaling van het *gloria patri* (of de varianten als die zich voordoen) zeker niet zonder reden. Want het staat ook in de bijbel vermeld. Wij hebben namelijk afgesproken dat men aan het eind van de psalmen niet *gloria patri*, maar *gloria et honor patri* zal zingen. Want David zei: ‘Breng de Heer glorie en eer’; en Johannes de Evangelist hoorde een stem die zei: ‘Eer en glorie zij onze God, *etcetera*.’ Wie dit overslaat, zal geëxcommuniceerd worden. 15

Nu kunnen de heren uit deze voorbeelden gemakkelijk afleiden dat wij ook voor andere voorschriften en ceremonies van de heilige kerk zonder moeite dergelijke belangrijke, toereikende, ja ook bijbelse redenen verordeningen kunnen geven. Wij zijn hiertoe ook bereid als de eerwaarde heren hierom verzoeken. 20

CALVIJN: Zouden er, mijne heren, voortreffelijke en bijbelse redenen zijn | 5^b
voor zulke menselijke verordeningen en nutteloze ceremoniën? Wat is zo’n klucht van ceremoniën immers anders dan een bedrieglijke valstrik waarmee niet alleen het gewone volk op een wonderlijke manier gevangen wordt, maar ook degene die het meest van menselijke wijsheid vervuld is? Alleen huichelaars en dwaze vrouwen menen dat men niets heerlijkers of beters kan bedenken. Maar degenen die dieper nadenken en zich meer naar waarheid afvragen waarvoor al die ceremoniën dienen, begrijpen ten eerste dat het om beuzelarijen gaat die volstrekt geen 30

¹ Tertullianus, *De corona militis*, 3. ⁵ [Concili Toletanum Canon, 10] {correctie canon 11, Vierde concilie van Toledo (633), zie Labbe, *Concilia* IV, 1709.} ¹² [Canon. 8.] {correctie Toledo canon 9.} ¹⁷ [Canon. 14.] {correctie Toledo canon 15.} | [Ps. 28] Ps. 29: 2. ¹⁸ [Op. 5] Op. 5: 13. ¹⁹ {Toledo canon 15.} ²⁵ [Institut. xij. 12] Calvijn, *I.C.*, IV, x, 12 e.v., IV, XIV, 25.

inhoud hebben; en ten tweede dat het een goochelspel is waarmee men als bij een praalvertoning de ogen betovert. De zaak laat op de keper beschouwd zien dat veel ceremoniën geen ander doel hebben dan dat het volk zich verwondert in plaats van dat het iets leert. Hetzelfde geldt voor
 5 de nieuwe regels, die eerder de tucht bederven dan in stand houden, maar waar schijnheiligen veel waarde aan toekennen. Want als men hun werkelijke inhoud bekijkt, blijkt dat ze niets anders zijn dan een schimmig en ijdel drogbeeld van tucht.

BEZA: Maar waar komen de papisten niet mee aanzetten, en ik beperk
 10 mij nog: wijwater, gebouwen, kerken, gebeden die men bij dit of dat dode lichaam of bij deze of gene steen moet opzeggen, waskaarsen, lampen, monnikskappen en – om tenslotte tot de belangrijkste zaken te komen – vasten, slapen zonder bed, as, aalmoezen, bedevaarten, missen en tenslotte ook gekochte aflaten die zijn voorzien van het zegel van de Visser.

15 DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wie hierin zonder zonde is, werpe de eerste steen.

CALVIJN: Wij maken geen verordeningen en ceremoniën naar eigen goed-
 dunken buiten de Heilige Schrift om, laat staan in strijd met de Schrift. Dat is wat jullie doen en dat is strafbaar en wij bestraffen dit met de Waar-
 20 heid. Hoe kunt u nu óns daarop aanspreken?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Als het zo is dat wij dwalen met een
 veelheid aan verordeningen en ceremoniën, me dunkt dat u en uw men-
 sen ons meesterlijk nadoen, ja, u zult ons weldra overtreffen. Dan kunnen
 wij nog van u leren! Want wij weten zeker dat uw mensen in hun sy-
 25 noden onder andere het volgende al hebben voorgesteld of besloten. De vraag was of het is toegestaan voor de bediening van het Avondmaal reeds gesneden of in stukken gebroken brood op tafel te zetten. Daar is op geantwoord dat het breken in tegenwoordigheid van de gemeente moet geschieden. En toen iemand ook nog vroeg of men bij het Avondmaal
 30 het brood zal snijden of breken, is daarop geantwoord dat men zich moet houden aan het algemeen gebruik van de Nederlandse kerken en de tegenpartij moet aansporen van mening te veranderen.

Als de gerefor-
 meerden zo verder
 gaan, overtreffen
 zij de katholieken
 weldra in het
 aantal ceremonies
 en wetten.

Het verbaast mij ook dat waar men bij u gewoonlijk van een 'nacht-
 5va maal' spreekt, men geen overleg voert over tijd en plaats, | dus of men het
 35 'nachtmaal' 's nachts, 's avonds of 's morgens en in een huis, een herberg

9 [CB. 297.] Beza, *Confessio christianae fidei*, Genève 1560, p. 297. 16 Joh. 8:7. 32 [Syn. artikel 77, iij, Syn. 76] Verwijzing naar de Synode van Middelburg (1581).

of een kerk zal houden. Want de Heer hield het 's avonds of 's nachts in een huis.

Dat is nog niet alles. Eveneens is besloten dat men niemand zal huwen op vastendagen en ook niet op dagen dat men het nachtmaal bedient. En ook dat men de namen van wie naar het nachtmaal gaan in het kerkboek zal opschrijven. Zou dit niet heel goed overeenkomen met het geven van loodjes of briefjes van de onzen aan degenen die ter communie gaan? En verder dat het in strijd is met de goede eer als iemand trouwt met de weduwe van de man met wiens zuster hij tevoren getrouwd was. Ja, ook dat een weduwe binnen viereenehalve maand niet op eerbare wijze kan hertrouwen, en dit ondanks het feit dat (zoals u daar zelf opmerkt) in het Woord Gods geen bepaalde tijd voor het huwelijk van weduwen is voorgeschreven. Maar als dat niet in Gods Woord is geschreven, zoals de uwen zelf toegeven, wie staat het u dan toe iets toe te voegen aan het Woord Gods? Om een verbod te maken van wat God in zijn Woord vrij heeft gelaten? Verwijt u ons niet voortdurend dat wij huwelijken, spijzen en andere zaken op bepaalde tijden en dagen verbieden? Waarom zou u vrij toegestaan moeten zijn wat ons verboden is? En vraag u eens af of u ons niet beschuldigt van iets waarin u ons zelf navolgt.

Ook al is het ons een genoegen hier te vertellen van alle andere zaken die u of de uwen ons al nadoen met tal van voorschriften en ceremoniën, en ook al zijn het er veel, het zijn er weinig vergeleken bij de hoeveelheid van onze besluiten en regels. Wij komen er rond voor uit en moeten hierin de waarheid eren.

Maar als u nog eens nagaat hoe lang onze en hoe kort uw kerk bestaat, zult u, als u ook de waarheid wilt respecteren, moeten bekennen dat uw ijver, goeddunken en schijnheiligheid die van ons nu al verre hebben overtroffen. En verder, dat u zich evenmin als wij tevreden stelt met de H. Schrift en naar het u uitkomt er wat aan toevoegt, zoals wij ook doen.

BEZA: Het zou voor u even gemakkelijk zijn dit te bewijzen als dat uw vingers allemaal even lang zijn. Hoor toch wat deze sufferd uitkraamt!

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Het zijn aannemelijke en gemakkelijk te bewijzen beweringen, mijnheer Beza. Het is immers bekend dat er meer dan vijftienhonderd jaar zijn verstreken waarin de roomse kerk haar besluiten, regels, verordeningen en ceremoniën heeft opgesteld. Zeker, wij moeten toegeven dat het er getalsmatig veel zijn. Maar let u eens

op de grote tijdsspanne en op het feit dat er in de apostolische kerk al vijftien jaar verstreken waren voordat zij een synode hield, waarin ze niet
 5vb meer dan vier artikelen opstelde. En vergelijk | dat eens met uw mensen
 in Holland en Zeeland. Deze hebben nu al binnen de eerste zeven jaren
 5 drie synoden gehouden en daarin meer dan 450 artikelen opgesteld. Ie-
 dereen die kan uitrekenen dat zeven jaren nog geen tweehonderdste deel
 van 1580 jaren zijn, zal dan gemakkelijk kunnen bedenken dat uw volk
 meer dan 100 000 wetten zal hebben voordat het 1580 jaren heeft bereikt.
 Het zal ons daarmee verre overtreffen in het grote aantal decreten, regels,
 10 verordeningen en ceremoniën.

Dat is verstandig opgemerkt door de eerbare en vooruitziende raad
 van de stad Leiden. Want deze zegt in zijn remonstrantie aan de Staten
 van Holland uitdrukkelijk het volgende: ‘Nu dit fundament is voltooid,
 kunnen wij veilig daarop bouwen en hoeven wij niet iedere drie jaar een
 15 nieuwe synode te houden. Want de besluiten waaraan wij gebonden zou-
 den zijn, zouden tenslotte zó talrijk worden dat wij van deze hinderpaal
 slechts met grote moeite het begin en het einde kunnen vinden. En onze
 kinderen (alsof zij al niet genoeg te studeren hebben) zouden weer met
 een nieuw *ius canonicum* te maken krijgen.’ Dat zeggen de mensen uit
 20 Leiden.

Dat u nu, evenals wij, aan de Schrift alleen niet voldoende hebt, iets
 wat u ons verwijt, blijkt uit de karrenvrachten vol commentaren die u en
 uw mensen daarover schrijven. Bovendien zijn uw mensen in Holland en
 Zeeland van plan zelf een nieuw *Corpus doctrinae* en een *Corpus discipli-*
 25 *nae* te maken en te laten drukken. Als ze dat doen, zullen zij de Heilige
 Schrift uitbreiden, en dat openlijk tegen de Heilige Schrift in, die ons ver-
 bieft iets toe te voegen. Als u dat wel is toegestaan, waarom keurt u dat
 dan zo streng bij ons af? Als u zegt dat u uw glossen schrijft om de Heilige
 Schrift te verklaren of te verhelderen, zullen anderen met uw eigen woor-
 30 den u opnieuw vragen: ‘Wat is helderder dan het licht van de goddelijke
 Schrift zelf? Probeer u dan met uw duistere lampen het heldere licht van
 de zon te belichten?’

3 Hand. 15: 28–29. 5 Synode van Emden 1571, Synode van Dordrecht 1578, Synode van Middelburg 1581. 19 [B. iij.] Citaat uit: *Remonstrance of vertooch by die van Leyden* ([Leiden], 1582). Deze remonstrantie gericht tegen de Synode van Middelburg was geschreven door Coornhert. De tekst werd opgenomen in Coornhert, *Wercken* (Amsterdam: Colom, 1630), deel 2, fol. 184^r–188^v. De geciteerde passage staat op fol. 187^v. 25 [iij. Syno. Quest. 1.a.] 27 [Deut. 13: 32, Pr. 30: 6; Op. 22: 18] Deut. 4: 2 en 12:32. Pr. moet zijn Spr. 30: 6.

Zou ik u, mijnheer Beza, niet kunnen antwoorden dat u zelf ook de mensen van de duisternis van de Schrift naar de helderheid van uw glossen stuurt? Zelf hebt u, toen u ontkende dat de Schrift duister zou zijn, in de vergadering in Poissy het volgende gezegd: ‘Als de duisterheid van de Schrift zo groot is dat zij zich door zichzelf niet kan verklaren, hoe komt het dan dat Jezus Christus ons niet naar elders stuurt? Hij zegt immers: “Onderzoek de Schrift”! En hoe komt het dat toen Abraham van de ellendige rijkgaard de vraag kreeg iemand van de andere wereld te sturen om te waarschuwen, hij antwoordde: “Zij hebben Mozes en de profeten. Als zij die nu niet geloven, zullen ze ook niet geloven als iemand uit de dood opstaat.” En bovendien, wat zouden diegenen hebben moeten doen die alleen nog maar over de geschriften van de apostelen beschikten, in de tijd dus voordat er door de kerkvaders enkele commentaren waren geschreven?’

Beza doet zelf wat hij anderen verwijt.

Dat zijn uw eigen onomwonden woorden, mijnheer Beza. U stelt hier dat de Schrift uit zichzelf | duidelijk genoeg is zonder glossen en commentaren, zodat men die niet nodig heeft om haar te begrijpen. Kan men u daarom dan niet met goede redenen vragen waarom u zelf met uw mensen zo veel nutteloze en verloren moeite doet bij het maken van zoveel lange en uitvoerige commentaren en interpretaties?

GAMALIËL: Het schijnt, mijne heren, dat men bij de voorschriften en de ceremoniën wat te ver is gegaan. Maar wie kan veranderen wat er gebeurd is? Beraadslagingen gaan niet over zaken van het verleden, maar van de toekomst. Het volk hecht aan het uiterlijke en het kan niet goed gesteund worden zonder uiterlijk vertoon en ceremoniën. Toch ware het te wensen dat men niets anders had dan wat God zelf heeft voorgeschreven. Nu is het anders; God betere het. Zo moet de een de ander hierin verdragen of onderdrukken. Ach, konden we elkaar maar verdragen. Als men dit niet wil en de een de ander wil onderdrukken dan is het zo dat ofwel de waarheid het van de leugen wint, die dan het veld ruimt, ofwel dat men geweld inzet waardoor de leugen blijft bestaan en zelfs volhardt. Het eerste zou eerlijk en nuttig zijn, maar het laatste schandelijk en uitermate schadelijk.

Wij zijn zo druk met de vraag hoe wij met uiterlijke tekens hebben om te gaan. Waren wij allen maar net zo druk bezig om de wezenlijke dingen te begrijpen. Dan zouden wij elkaar gaan liefhebben, geduldig verdragen, met een goed voorbeeld verbeteren en elkaar niet door partijtwisten verbitteren.

JEZONIAS: De gereformeerden beschuldigen de katholieken ervan dat zij gewoonten en ceremoniën instellen omdat zij niet genoeg hebben aan de Heilige Schrift en er dus hun zaken aan toevoegen. De katholieken zeggen dat de gereformeerden zoiets zelf ook al beginnen te doen en dat zij de
5 katholieken op dat gebied weldra zullen overtreffen.

Ik zie dat alles door de secretaris is genoteerd zodat het net als de andere zittingen aan mijnheer de Voorzitter kan worden overhandigd, die het dan afhandelt. Daarmee sluit ik nu deze zitting af. Lof zij de Heer van alles.

ZITTING IV

*Over de geloofwaardigheid van
de geschriften van de kerkvaders*

Gesprekspartners: Jezonias, Hosius, de gereformeerde afgevaardigde,
5 Brenz, Calvijn, Beza, de katholieke afgevaardigde, Gamaliël.

JEZONIAS: In de dagelijkse discussies blijken alle partijen moeite te hebben
6th met de vraag of de geschriften van de | kerkvaders al dan niet bewijskracht
hebben. Om die moeilijkheid eens en voor altijd op te lossen en een ze-
kere grondslag voor de bewijsvoering in geloofszaken te verkrijgen, is in
10 ons beraad de vraag opgeworpen of wij in het vervolg de getuigenissen
van de kerkvaders wel of niet als vaststaand en onbetwifelbaar moeten
accepteren.

HOSIUS: Het verbaast mij in hoge mate, mijne heren, dat men dergelijke
zaken in twijfel begint te trekken. Weet men dan niet meer wat Eudoxius
15 hierover zegt? ‘Wie niet instemt met de interpretaties van de heilige kerk-
vaders,’ zegt hij, ‘vervreemdt zich van de gemeenschap van alle priesters
en van de tegenwoordigheid van Christus.’ Wat kan meer waar zijn dan
dit woord? Wat bewijzen zij die de meningen van de kerkvaders laten va-
ren anders dan dat zij geboren zijn uit een overspelige vrouw en een hoer?
20 Niemand zal bestrijden dat de gemeenschap van gelovigen enkel uit men-
sen bestaat. Daarbij weet men ook wel dat de profeten, de apostelen en
de evangelisten eveneens mensen waren. Maar aangezien zij de Geest der
Waarheid ontvangen hadden, konden zij niet tot een verkeerde geloofs-
opvatting vervallen. Hetzelfde geldt voor alle leraren van de kerk. Ook
25 zij zijn mensen. Maar aangezien zij door de geest Gods geleid worden en
gedreven tot waarachtige lering, kunnen zij niet van hun koers afwijken
en in een valse leer terecht komen.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Wij weten heel goed dat de profe-
ten, de apostelen en de evangelisten net als uw leraren of uw kerkvaders

mensen waren. Maar wij weten allerm minst zeker of al die kerkvaders op dezelfde wijze als de profeten, apostelen en evangelisten de Heilige Geest hebben ontvangen en door zijn leiding zijn aangezet de ware leer te verkondigen. Wij zullen dit ook pas geloven als u bewijst dat dit net zo geloofwaardig is als het bewijs dat wij aan de getuigenis van de Heilige Schrift ontlennen. Maar het enkele feit dat u iets beweert, is voor ons geen voldoende bewijs: u bent een mens en nergens is ons nog gebleken dat u de Heilige Geest heeft ontvangen.

Wie kan aan dit soort beweringen geloof hechten? Ook de profeten, apostelen en evangelisten waren weliswaar mensen, maar zoals uit de Heilige Schrift blijkt, hadden zij de Heilige Geest ontvangen en leidde die hen. En nu zouden ook wij, de leraren van de kerk, al zijn wij mensen, deelhebben aan de Heilige Geest die ons leidt omdat wij het zelf zeggen? Is een dergelijk bewijs steekhoudend? Is dat niet het soort bewijs waarop u een beroep doet? Ik houd het voor even ongeloofwaardig als het voor u onmogelijk is te bewijzen dat u, leraren van de kerk (zoals u zichzelf noemt), aan de Heilige Geest deelhebt en door hem wordt geleid. Want zo geestelijk als u in naam bent, zo vleeselijk zijn uw vruchten. Overigens, wat betreft uw bewering dat de kerkvaders niet tot dwalingen of verkeerde meningen *etc.* kunnen vervallen: in onze eerste zitting bleek dat het volstrekt anders was. Daar is deze opvatting dus eigenlijk al afdoende besproken.

BRENTZ: We kunnen niet ontkennen dat er in de geschriften van de kerkvaders | dwalingen en interpretaties voorkomen die vreemd zijn aan de Schrift. Origenes muntte uit in godvruchtigheid en geleerdheid, maar dat neemt niet weg dat bij hem enkele leerstellingen staan die niet met de Heilige Schrift overeenstemmen. En als we de kerkgeschiedenis mogen geloven, is hij door de kerk verworpen. Tertullianus was ‘montanist’, Cyprianus ‘wederdoper’, Hieronymus ‘origenist’ en Augustinus schrijft een boek getiteld *Retractationes* en deelt bovendien aan kinderen het lichaam en het bloed van Christus uit. En dat zijn dan de voortreffelijkste onder de kerkvaders. Organiseer nu eens in gedachten een concilie

23 [Ho. 166. v] {Opmerkingen Brenz ontleend aan Hosius, *Confutatio* III, pp. 542–543.}
 27 ‘kerkgeschiedenis’ voor ‘Ecclesiastike Historien’, zie Zakenregister s.v.: ‘Kerkgeschiedenis’.
 28 Montanisten verwerpen de kerkelijke hiërarchie, erkennen enkel het gezag van de Heilige Geest. Tertullianus (160–220) bekennt zich in 213 tot het montanisme.
 29 Cyprianus (200/210–258) week af van de gangbare praktijk in de katholieke kerk door mensen die terugkeerden tot de kerk opnieuw te dopen. | Hieronymus (347–419/420) keerde zich tegen Origenes.
 30 Augustinus (354–430) schreef op het eind van zijn leven de *Retractationes* waarin hij zijn eerdere werken kritisch beziet en correcties aanbrengt.

dat bestaat uit Origenes, Tertullianus, Cyprianus, Hieronymus, Augustinus en alle overige kerkvaders. Laat die vergadering enkele decreten of gemeenschappelijk gedeelde meningen formuleren. Welke zekerheid en waarheid zal men daaraan kunnen toekennen als het zo is dat ieder van
 5 hen afzonderlijk kan dwalen?

HOSIUS: Hebben de lutheranen dan nog niet door dat de sacramentariërs hen met hun eigen wapens bestrijden? De sacramentariërs staan niet toe dat in dit verband het woord 'zelfstandig' wordt gebruikt, omdat het niet uitdrukkelijk in de Heilige Schrift staat. Ondertussen voegen zij daar zelf
 10 aan toe dat Hij in het werkzaam teken aanwezig is, hoewel ook dat nergens in de Schrift te vinden is. Waar zullen de aanhangers van de Augsburgse Confessie in dat geval hun toevlucht kunnen nemen? Waar anders dan waar de katholieken hun toevlucht nemen? Natuurlijk tot diezelfde heilige vaders die zij zelf ook verwerpelijk achten telkens wanneer wij ons op
 15 hun gezag beroepen. Telkens als het hun uitkomt, blijkt de overeenstemming met de kerkvaders en de hele kerk wel grote betekenis voor hen te hebben. Zo zien we hoe de lutheranen zich niet alleen in hun strijd met de sacramentariërs, maar ook met de wederdopers voornamelijk op de autoriteit van de kerkvaders beroepen. Maar als de katholieken de autoriteit
 20 van de kerkvaders tegen hen inroepen, achten zij zich daar niet aan gebonden en geldt die voor hen niet. Ik geef u allen te overdenken of zulke praktijken niet ook voorkomen bij u, die zich zelf gereformeerden noemt.

CALVIJN: Wij moeten ons niet inbeelden dat Ambrosius of iemand anders uit de schare der Ouden scherper zou hebben gezien dan de apostel zelf.

25 BEZA: Augustinus, Chrysostomus en de andere kerkvaders hebben al te grote subtiliteit aan de dag gelegd toen zij de parabel van het onkruid dat men niet moet wieden, opvatten als een vermaning om geen ketters te doden. Evenzo is de heilige Augustinus wat al te veel meegegaan met zijn
 30 tijd, toen hij de allegorie van het zichtbare zwaard van Mozes en van het onzichtbare zwaard van Christus aan de orde stelde. Om kort te gaan, het zou ons weinig moeite kosten om veel getuigenissen te verzamelen van tekortkomingen bij de allergrootste en alleroudste kerkleraren. Ik weet
 6vb heel goed dat Augustinus van mening was | dat men de donatisten niet zou moeten doden. Maar sommigen verdoen niettemin hun tijd met het

De kerkvaders zijn volgens Beza soms wat te subtiel.

De oude geleerden schieten veelal tekort.

Beza erkent de autoriteit van Augustinus niet in het geval van het ketterdoden.

6 [147 v] {Hosius, *Confutatio* III, p. 429 e.v.} | Zakenregister s.v.: 'Sacramentariërs'. 10 Be-doeld is Christus. 12 Zakenregister s.v.: 'Augsburgse Confessie'. 19 Zakenregister s.v.: 'Wederdopers'. 23 [C.I. 95] 25 [T. 227] 30 [T. 364; C. 282] 33 Zakenregister s.v.: 'Donatisten'. 34 [T. 255]

aanhalen van het gezag van Augustinus om juist die opvatting van vrijheid uit zijn werk te halen waar het hun zelf om te doen is.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Het verbaast mij, doctor Beza, dat u nu tegenover ons het gezag van de kerkvaders zo klein maakt, terwijl u dat tegenover anderen vaak zo hoog wilt stellen. 5

BEZA: Wanneer en waar dan wel, als ik vragen mag?

Calvijn en Beza hebben hoge achtung voor de autoriteit van de kerkvaders als die met hen overeenstemmen, maar anders nauwelijks of helemaal niet.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: In uw boeken over het doden van ketters probeert u op gezag van Augustinus te bewijzen, dat men mensen – tegen hun wil – mag dwingen de waarheid te volgen. Zo gaat ook u, doctor Calvijn, op dit punt niet vrijuit, want u veracht het gezag van de kerkvaders waar het tegen u pleit, maar acht het van belang waar het vóór u schijnt te pleiten. 10

CALVIJN: Bewijs dat maar eens als u kunt!

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Zeker, direct! Als u in uw *Institutiones* wilt bewijzen dat de allerheiligste mens hier op aarde nog altijd moet zondigen, veracht u de woorden van de heilige Hieronymus die in tegenspraak zijn met uw mening, en benut u daarentegen het gezag van de heilige Augustinus zonder u te realiseren dat u zelf in het hoofdstuk dat er direct aan voorafgaat, precies het tegendeel beweert van de stelling dat heiligen altijd zondigen. Zo haalt u onder andere om die woorden van Augustinus te bestrijden de woorden van diezelfde Augustinus aan; deze woorden zijn duidelijk in strijd met uw eigen én Augustinus' eerder genoemde mening en pleiten voor de eerder genoemde mening van Hieronymus. 15 20

Beza beroept zich op de geschriften van zijn medestanders bijna alsof die het Evangelie zijn.

Zo speelt u zelf met de geschriften van de kerkvaders. Mijn bezwaar is echter niet alleen dat u en de uwen uit de geschriften van de kerkvaders verscheidene plaatsen als vaststaande getuigenissen aanhalen zolang die uw opvattingen schijnen te ondersteunen, maar ook (en vooral), doctor Beza, dat u zo vrijmoedig bent om waar de oude kerkvaders u niet helpen of zelfs tegenspreken, ook de nieuwlichters of eigentijdse schrijvers als uw bondgenoten aan te halen om uw opvattingen te onderbouwen als gold het hier het Evangelie. 25 30

BEZA: Denk niet dat u zoveel achtung geniet dat men uw woord simpelweg gelooft zonder naar bewijs te vragen.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dat verlang ik niet. Maar is doctor Beza van mening dat ik zijn boeken niet gelezen heb? Dat heb ik wel degelijk. Ik tref daarin een passage aan waarin u ons ervan probeert te overtuigen dat de magistraat ketters met de dood moet straffen. De getuigenissen die u daarbij aanvoert, zijn niet ontleend aan de oude doctores, maar aan uw medestanders en tijdgenoten, of, om precies te zijn, aan diegenen die als uw bondgenoten met u tegen de heilige kerk zijn verenigd. Het zijn Maarten Luther en Brenz (die het trouwens op dit punt altijd met u oneens zijn), Melanchthon, Bucer, Capito, Musculus en | – tot besluit van de opsomming – deze uitmuntende theoloog van (naar u zegt) superieur oordeelsvermogen, Johannes Calvijn, uw meester. Is er iemand die niet door heeft dat Calvijn en vele anderen die vóór u getuigden, als getuigen optraden in hun eigen zaak?

U kent hier geen aarzeling, mijnheer Beza. Maar wat zeg ik? Aarzelen? U zegt zelf in uw boek over het doden van ketters dat u veel passages van voortreffelijke en lofwaardige mannen hebt overgeschreven en in uw boek opgenomen. Maar u schaamt zich daarover naar eigen zeggen helemaal niet. Nee, u heeft ook heel gretig het gezag van dergelijke lieden aanvaard. Ja, u houdt in dit boek zo veel van de genoemde eigentijdse geleerden, dat u uw argumenten voor het doden van ketters zelfs aanduidt als hetgeen u nog het meest ontleent aan anderen. Dezen bezitten zoveel kennis en autoriteit in Gods kerk dat ook Bellius – uw tegenstander op dit punt – die niet kan afwijzen zonder zich als een gemene schurk te beschouwen. U zegt aan Luther, Regius etc. te denken. Als het waar is wat u over lieden met zo'n grote autoriteit zegt, zou men daar iets uit kunnen afleiden, denk ik, wat u beslist onaangenaam in de oren moet klinken.

BEZA: Wat dan wel?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dat zal ik u zo dadelijk vertellen. Allereerst zult u moeten toegeven dat uit wat u zegt noodzakelijkerwijs volgt dat Melanchthon een gemene schurk is.

BEZA: Wat u bewijzen wilt – begin ik te begrijpen – is dat u zelf een schurk en een schelm bent!

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Nee. Wat Melanchthon leert over toelating en predestinatie, gaat vierkant in tegen de leer van zijn meester Luther. Of niet soms? Moet ik u daarvan nog een bewijs leveren?

4 [T. 315, 327] 17 [T. 9] 21 [T. 286] 22 Bellius = Seb. Castellio (diens *Traité des hérétiques* uit 1554 was gericht tegen Calvijn). 34 Zakenregister s.v.: 'Toelating.'

BEZA: Nee. Dat is bekend. En verder?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Door iets te leren wat zo anders, ja, tegengesteld is aan wat zijn meester Maarten Luther leert, geeft hij er blijk van Luther af te wijzen. Is Melanchthon dan niet, om uw woorden te gebruiken, een gemene schurk? Waarom zwijgt u nu? Wat ik over Melanchthon zeg, geldt naar mijn mening niet voor u. Ik denk namelijk dat u, volgelingen van Zwingli, hem als autoriteit in de kerk van God even belangrijk vindt als Luther, Capito, Regius en wie u verder in dat verband noemt.

BEZA: Inderdaad, Zwingli doet, naar onze mening, in autoriteit niet onder voor de anderen.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dus moet men Zwingli's gezag in uw kerk van God | even hoog plaatsen als dat van Luther en de anderen. 7^b

BEZA: Waarom niet?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Zo kunnen we dus hetzelfde over Zwingli zeggen. Zwingli had zo'n grote kennis en autoriteit in Gods kerk dat niemand, of het moet iemand als Bellius zijn, hem kan afwijzen, wil hij zich niet als een gemene schurk gedragen.

BEZA: Ja, dat moet ik toegeven. Dat kan men met evenveel recht van de kennis van Zwingli als van Luther en anderen zeggen. Wat voor conclusie wilt u daaraan verbinden?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dat zal ik u zeggen. De heren Beza en Calvijn hebben geen hoge dunk van de kennis en de autoriteit van Zwingli. Daaruit volgt zonneklaar dat beide heren gemene schurken zijn. Gaat u mee in deze conclusie, mijne heren? Staat die conclusie niet vast?

BEZA: Niets staat minder vast, meester Beest. Waaruit blijkt dat wij de autoriteit van Zwingli minachten? Want wie van alle mensen acht hem hoger dan wij? Wat zegt u van déze ijzersterke conclusie?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wat bedoelt mijnheer Beza eigenlijk met zijn woorden over het afwijzen van de autoriteit van Luther en de anderen? Zou het verkeerd zijn een andere opvatting te huldigen dan die van Luther en de anderen die zojuist zijn genoemd?

26 Bestia, beest gebruikelijk scheldwoord voor de paus (en de zijnen).

BEZA: Zo denken wij erover. Maar op welk punt meent u dat wij anders denken dan Zwingli?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Waar het gaat om de zaligheid van de vrome heidenen. Zwingli en de zwingliaanse kerk houden daaraan open-
 5 lijk vast, maar doctor Calvijn en u gaan daar steeds openlijk tegenin. Op dit punt bent u beiden openlijk een andere mening toegedaan dan Zwingli en hebt u een lage dunk van hem. Kan men uit uw eigen woorden en bekentenis iets anders concluderen dan dat u, Calvijn en u, beiden gemene schurken bent?

Uit de woorden van Beza kan men opmaken dat Beza en Calvijn gemene schurken zijn.

10 GAMALIËL: Hoho, heren! Zo is het genoeg! Als schermers al te vurig worden, plegen de omstanders een stok tussen hen in te steken. De gemoe-
 15 deren raken ietwat verhit in dit debat. De zaak lijkt me nagenoeg afgehandeld. Bovendien lijkt het mij tijd worden, mijne heren, dat ik mijn eigen mening, die u eventueel kunt verbeteren, naar voren breng. Die
 20 luidt als volgt. Als sommige kerkvaders hier of daar iets zouden blijken te verkondigen wat in strijd is met het algemeen begrip van de Heilige Schrift, dan denk ik dat niemand van ons (ook al kwam die leer van de
 25 voornaamste kerkvaders) daarmee zou kunnen of willen instemmen of het als een getuigenis van de Waarheid zou willen geloven, aannemen of
 30 gebruiken. Omgekeerd ben ik ervan overtuigd dat als zelfs de kerkvader | met het minste aanzien iets leert wat zonneklaar in overeenstemming is met de Schrift, dat dan elk van ons daarmee zou instemmen en daarvan gebruik zou maken. En niet omdat het om deze of gene kerkvader gaat, maar omdat het de Heilige Schrift is die dat zegt en leert.

Kerkvaders zijn ongeloofwaardig waar zij iets leren dat in strijd is met de Schrift.

25 Maar wanneer men eraan twijfelt of erover twist of de woorden van sommige kerkvaders wel of niet overeenstemmen met de goddelijke Schrift, zou er dan iemand van opkijken als men in zo'n geval de ge-
 30 tuigenissen van de kerkvaders niet zou accepteren totdat zou blijken dat de mening van de kerkvaders op dat punt in overeenstemming is met
 35 de Heilige Schrift? Ik weet zeker van niet. Het is ons namelijk publiekelijk verboden in geesten te geloven, welke dat ook zijn. Gruwelijke dreigementen weerhouden ons er ook van zonder meer op het gezag van mensen te vertrouwen. Als het aan de andere kant zo is dat de kerkvaders in dergelijke uitlatingen zozeer overeenstemmen met wat de Heilige
 40 Schrift zegt, dat de waarheid van hun uitspraken aantoonbaar is, waarom zou men dan nog – in het bezit van het getuigenis van de Heilige Schrift, oftewel het heldere licht van de zon zelf – het getuigenis van de kerkvaders ofwel het duistere glanslicht van de sterren nodig hebben? Trouwens, als men de woorden van de kerkvaders niet met de Heilige Schrift kan on-

dersteunen, hoe zal men dan geloof kunnen hechten aan het woord van mensen dat geen steun vindt in Gods uitspraken in zijn heilig Woord?

Waartoe dient
bewijsvoering.

Het volgende houd ik voor waar. Of getuigenissen en bewijzen nu van menselijke oorsprong zijn, zoals die van de kerkvaders, of van goddelijke oorsprong, zoals de geschriften van de profeten, apostelen en evangelisten, aan de orde is vooral het volgende onderscheid: zij leveren alleen een geloofwaardig bewijs van zaken waarvan de kennis voor onze zaligheid ofwel *niet* noodzakelijk is of *juist wel* noodzakelijk. Zijn zij niet noodzakelijk, dan is het de vraag waarom wij ons nodeloos zouden bemoeien en kwellen met duistere zaken, met elkaar twisten en wijzer willen zijn dan nodig is. Is het tweede het geval en gaat het om zaken waarvan de kennis wel nodig is voor onze zaligheid, dan weten wij dat álle door God ingegeven geschriften nuttig zijn om te leren, te straffen, te verbeteren en te onderwijzen in de rechtvaardigheid. De Heilige Geest der Waarheid, die niet kan liegen, getuigt daarvan bij monde van de apostel, opdat de mens Gods volmaakt worde en in staat tot alle goede werken.

De Heilige Schrift
dwaalt nimmer,
maar kerkvaders
ontkomen
er niet aan.

Als dan de Heilige Schrift volstaat, waarom zouden wij dan van de overvloeiende, zuivere en gezonde wateren en bronnen des levens, die immers voldoende zijn, afdwalen naar stilstaande poelen, onreine putten en menselijke waanideeën, die giftige en dodelijke dranken kunnen zijn? Getuigen niet alle kerkvaders zelf in hun eigen geschriften dat zij mensen zijn en kunnen dwalen; dat ook in hun eigen geschriften dwalingen kunnen voorkomen, maar dat alleen de Heilige Geest in de goddelijke Schrift de Waarheid verkondigt zonder ooit te dwalen?

JEZONIAS: In deze kwestie dient men op te merken dat de katholieken aan de geschriften van de kerkvaders, tenminste in hun algemene strekking, hetzelfde gezag toekennen als aan de Heilige Schrift, want (zo zeggen zij) deze kerkvaders werden evenals de profeten, apostelen en evangelisten door de Geest van de Waarheid geleid.

De gereformeerden zeggen dat daar nog niets van gebleken is en houden daarom staande dat de kerkvaders, ieder afzonderlijk en tezamen genomen, als mensen konden dwalen en inderdaad ook op veel punten hebben gedwaald. En dat we daarom de geschriften van de kerkvaders niet als onbetwifelbare getuigenissen moeten opvoeren, zoals de katholieken doen, iets waarom de gereformeerden hen dan ook bekritisieren.

8 Dit onderscheid tussen noodzakelijke en niet-noodzakelijke geloofskennis treffen wij ook aan bij Erasmus, Cassander, Arminius, H. de Groot. 16 2. Tim. 3: 16-17.

De gereformeerden worden er op hun beurt door de katholieken des te meer van beschuldigd dat zij de getuigenissen van tijdgenoten of medestanders van hun leer als vaststaand en voldoende opvoeren en dat zij dientengevolge precies op dat punt in de fout gaan, dat zij, blind voor
5 de balk in hun eigen oog, de katholieken een splinter uit hun oog willen trekken.

Dit alles is naar behoren op schrift gesteld door onze secretaris. Dit verslag hoop ik samen met de andere verslagen te zijner tijd aan onze heer Voorzitter, meester Daniël, bij zijn komst in handen te geven, zodat
10 tenslotte aan zijn oordeel gevolg kan worden gegeven. Laat nu dit debat ter ere van God zijn afgelopen. Amen.

ZITTING V

*Over bewijs dat steunt op het gezag
van concilies en het algemeen gevoelen*

Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, Melchior Canus, Theodorus Beza, Bullinger, Musculus Dusanus, Du Plessis, de gereformeerde afgevaardigde, Gamaliël

JEZONIAS: Mijne heren en broeders, wij hebben het gehad over de geschriften van de kerkvaders. Nu komen wij te spreken over de autoriteit van de concilies en het algemeen gevoelen van deze kerkvaders. Wij willen onderzoeken of zij kunnen dwalen en of wij op grond daarvan hun getuigenis in goddelijke aangelegenheden al dan niet als geloofszekerheid kunnen aannemen. U heeft, mijne heren, allen een afschrift van de gespreksagenda met de punten die nu aan de orde zijn. Sinds gisteren bent u ervan op de hoogte dat wij het vandaag over dit stuk hebben en u heeft zich hierop, naar ik hoop, al voorbereid. Zo kunnen wij nu voortbouwen op het resultaat van eerdere gedachtevorming en discussie en de kwestie met des te grotere wijsheid en omzichtigheid afhandelen.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Mijne heren, zijne eminentie, vader, vorst en heer, de kardinaal van Lotharingen had gelijk toen ook hij in de Grote Vergadering te Poissy, in aanwezigheid van de koning en de Staten van Frankrijk, de autoriteit van concilies meer dan voldoende achtte om de waarheid van de leer aan te tonen en | op die grond de werkelijke tegenwoordigheid van het lichaam en bloed van Christus bewees. Zijne eminentie sprak aldus: 'Hierover stemden onze oude en heilige vaders overeen toen zij in algemene concilies bijeen waren; dit hebben zij altijd vanaf het prilste begin aan in hun geschriften verkondigd. Allen hebben zij hun toehoorders geleerd dat zij bij de heilige communie absoluut niet hoeven te twifelen aan de waarheid van het lichaam en het bloed van Christus.' In die vergadering sprak ook de advocaat Quentin tot de koning: 'Sire, allerchristelijkste koning die u in naam bent en ook

20 Zakenregister, s.v.: 'Godsdienstgesprek van Poissy'. 29 [C. 266. verso] La Place, C., p. 242.

metterdaad wilt zijn, laat toch nooit meer toe dat van deze goede oude vaders wordt beweerd dat zij louter dromers waren en dat de concilies die zij verordonnerden en bijeenriepen, pure dromen vol tegenstrijdigheden waren. Dit is net zo'n gruwelijke blasfemie als de uitlatingen van de aartsketter Montanus in het jaar 175.⁵

5

Men behoort in geloofszaken de concilies te volgen, wil men de kerk trouw zijn.

MELCHIOR CANUS: Heel anders was de eer die de joden en de heidenen ten tijde van de apostelen aan het concilie bewezen. Zij lieten daarmee zien hoe men de toekomstige concilies moest eerbiedigen en met name dat men de synoden volledig diende te geloven die door de autoriteit van de heilige Petrus en zijn opvolgers waren bevestigd. Want, zo zeggen de apostelen, zij dragen de goedkeuring van de Heilige Geest en van ons. Op deze manier is de uitspraak van het concilie de uitspraak van de Heilige Geest zelf. Daarbij komt nog de reden waarom de katholieke kerk de decreten van de algemene concilies altijd heeft geaccepteerd: degenen die door deze concilies voor ketters werden gehouden, heeft de kerk ook zonder twijfel als zodanig beschouwd. Daarom is het noodzakelijk dat men het geloof in de concilies bewaart als men tenminste aan het geloof van de kerk wil blijven vasthouden.

15

BEZA: Zeker, indien het zo is, dat een algemeen concilie het privilege heeft ontvangen dat het niet kán dwalen in de regel van de leer en ook niet op het punt van zedelijke voorschriften, mag ik dan vragen van wanneer dit privilege dateert? Want er is nooit iets anders geweest dan één geloof en één kerk. De profeten getuigen er echter openlijk van dat er in de oude kerk, onder de oude wet, dwalingen zijn geweest. Ook de kerkgeschiedenis levert daar goede bewijzen van. 'Alle wachters zijn blind en zonder kennis', heet het in Jesaja 56: 10, 'het zijn net stomme honden.' En verder, als we het over het Nieuwe Verbond hebben, heeft Paulus in de persoon van de Efeziërs toen niet de hele kerk uitdrukkelijk gewaarschuwd dat er wolven zouden opstaan te midden van de herders en dat de zoon des verderfs in Gods tempel zou zetelen? Als wij het ene concilie met het andere vergelijken, zullen wij zeker zo veel tegenstrijdigheden aantreffen, dat wij noodgedwongen moeten toegeven dat de Heilige Geest daar niet altijd gehoor heeft gevonden, of zelfs dat Satan om zijn leugenachtigheid te verhullen zich lang geleden al als het licht van de algemene concilies heeft vermomd.

20

25

30

35

Concilies zijn met elkaar in tegenspraak.

5 [C. 181. verso] La Place, C., p. 137. 6 [Pag. 302] {M. Cano, *L.T.*, p. 285 e.v.} 19 [C. 284] La Place, C., pp. 258–259. 30 [Hand. 20: 29, 2 Thess. 2: 4]

8th BULLINGER: Als er een algemeen of nationaal concilie vergadert, wordt dat volstrekt gedomineerd door de geest van de paus. Het concilie spreekt zich uit en besluit zoals het de paus behaagt.

Concilies worden beheerst door de geest van de paus.

MUSCULUS DUSANUS: Om gedaan te krijgen dat de concilies de hoogste autoriteit zouden hebben, bepaalden zij dat deze niet kunnen dwalen en dat men daarom degenen die door de concilies veroordeeld zijn, zonder zweem van onzekerheid en twijfel voor ketters moet houden. De wereldlijke overheid dient hen dan ook te straffen.

DU PLESSIS: Jean Gerson en Panormitanus hebben te midden van de donder en bliksem van de paus wel durven zeggen en schrijven dat men, wanneer de paus of de concilies de eigenlijke tekst van het Woord loslaten, aan een eenvoudige leek met zijn weergave van het Oude en Nieuwe Testament meer geloof moet hechten dan aan de paus en het algemeen concilie. Dit zou men niet gekker moeten vinden dan wanneer iemand zou beweren dat Gods Woord van groter gewicht is dan alles wat mensen onderwijzen. Ondanks al hun geleerdheid blijven zij gevangen in onwetendheid en ijdelheid.

Een leek die uit de H. Schrift spreekt, is geloofwaardiger dan de paus en concilies die afwijken van de Schrift.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Men moet de geschriften van mensen, hoe heilig ze ook geweest zijn, niet tegenover de goddelijke geschriften stellen en evenmin gewoonte tegenover waarheid. Want waarheid staat boven alles en niet het grote aantal, de oudheid, de traditie, personen, concilies, decreten of besluiten. Want alle mensen zijn leugenaars.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wat die anderen zeggen, is nog enigszins toelaatbaar, maar dat Theodorus Beza ons beschuldigt terwijl hij in dezelfde kwestie geheel en al in onze voetstappen treedt, kan ik niet stilzwijgend voorbij laten gaan.

BEZA: Het had u, geleerde heer, beter gepast aan dergelijke woorden stilzwijgend voorbij te gaan dan zo in het openbaar te lasteren. Weet ik pas vandaag dat het algemeen gevoelen en ook de concilies kunnen dwalen? Of is dit iets wat ik al lang weet? Ik dacht toch zeker van wel, zoals uit mijn publicaties duidelijk blijkt. Getuigt het dan wel van wijsheid mij voor zo dwaas te houden dat ik mij met het algemeen gevoelen der vaderen als vaste bewijsgrond zou willen behelpen?

1 [In Apocontio. 59. f. 181; In Comment. sup. Math. c., 10] 9 [P. 55.] {P. Du Plessis-Mornay, T.E. IV, pp. 59-60.}

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Onmatige geestdrift verleidt soms ook de wijze. Of dit nu bij u het geval is geweest of niet, en wel op beide genoemde punten, zal men weldra zien. Allereerst brengt u het algemeen gevoelen | van de kerk naar voren, niet eens van de oude katholieke kerk, 8va maar van uw eigen nieuwe kerk. Want wij vernemen duidelijk uit uw 5 mond dat u in de kwestie van het ketterdoden eindelijk de noodzaak onderkent van datgene wat u ons altijd maar verweet. U prijst het in uw meester Calvijn en u merkt ergens zelf op dat u een straf waarbij geen bloed vloeit, te licht acht voor de kettters. Ik citeer: 'Als men de ketter om hem van zijn dwaling af te houden het algemeen gevoelen van de kerk 10 voorhoudt, zal hij zeggen dat zij alle dwalen, maar hijzelf niet.' Dat zijn uw eigen woorden, heer Beza, waaruit onomstotelijk blijkt dat u zich in het debat met uw tegenstanders ook bedient van het algemeen gevoelen. En daaruit volgt noodzakelijk één van tweeën: doordat u dat algemeen 15 gevoelen met recht aanvoert in het gesprek met anderen, die in uw ogen kettters zijn, voert de roomse kerk het met eenzelfde recht aan tegen Maarten Luther, Zwingli, Calvijn, tegen u en alle andere individuen die als de uwen gelden. Zij allen zijn in haar ogen kettters. Als dat zo is, wat volgt daar anders uit dan dat uw zojuist aangehaalde eigen oordeel ook uzelf treft en dat u dus zelf ook kettters bent? Omdat u alleen in uw eigen ogen 20 wijs bent, beweert u dat wij, de concilies en het algemeen gevoelen van de kerken allemaal dwalen, maar alleen u niet. Daaruit volgt dan toch ook dat u zich ten onrechte erover beklaagt dat wij, de roomse kerk, u geweld aandoen.

Als u echter – de tweede mogelijkheid – niet wilt weten van het algemeen 25 gevoelen, dan moet u toegeven dat u zelf zo'n eendrachtig gevoelen ten onrechte aanvoert tegen anderen, als zij anders denken dan u lief is en dat zij daarom het volste recht hebben over uw geweld te klagen.

BEZA: Van mijn levensdagen heb ik nog nooit zoiets infantieus gehoord van een ongeletterde boer, laat staan van een doctor in de theologie. Wat 30 heeft uw kerk gemeen met de onze? Waarin lijkt uw leer op de onze? Wat hebben uw afgodsdiensten gemeen met ons juiste gebruik van Christus' sacramenten? Of weet nu opeens niemand meer dat uw kerk antichristelijk is, uw leer leugenachtig en uw eredienst duivels? Daarentegen zijn 35 onze kerk, onze leer en onze eredienst christelijk en waar. Heeft u dan niet opgemerkt, o schaapshoofd, dat wat ik naar waarheid toepas op onze kerk, aantoonbaar onwaar is als het om uw kerk gaat?

Beza doet zelf hetgeen waarvan hij de katholieken beschuldigt.

De gereformeerden menen dat hun eigen kerk de ware is, de andere kerken zijn bedrog.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Heus, mijnheer Beza, dat zie ik nog steeds niet. Evenmin is het alle verstandige mensen opgevallen dat alleen uw kerk de ware kerk van Christus is. Dat is immers niet alleen de room-
 5 sen, maar ook de schwenckfeldianen, de dopers en de lutheranen nog niet opgevallen. Zij schelden de uwen uit voor dweepers, sacramentschenders,
 8vb beeldenstormers, rebellen, | oproerkraaiers en zwaarddraggers. Nee heus, uw zaak is niet zo helder alsof een duif de schriftelezing had gehouden. Mijn beste, zeg mij eens in welk wettig, openbaar en vrij debat, om maar niet te spreken van een nationaal en zeker niet van een algemeen concilie,
 10 is komen vast te staan dat alle andere kerken en leren leugenachtig zijn en dat alleen de uwe de ware kerk van Christus en de ware leer is? Dat neemt u toch iets te snel aan: ook anderen laten die veronderstelling nog niet zomaar toe.

Bovendien blijkt dat ik maar al te zeer gelijk had met mijn bewering
 15 dat u ons ten onrechte beschuldigt van iets waaraan u zich zelf schuldig maakt. U heeft een balk in uw oog en wilt uit het onze een splinter uittrekken? Gaat ook u niet anders te werk als u concilies aanhaalt wanneer u meent dat die uw zaak steunen? Als u immers onze versleten schoenen aantrekt en de hulp van de magistraat inroept tegen hen die in uw ogen
 20 ketters zijn, dan neemt u meestal bij het bewijs van de rechtmatigheid niet uw toevlucht tot de Bijbel, maar tot de vaders, de ouderdom en de concilies.

Als u meent dat ik u belaster, moet u maar eens goed naar uw eigen woorden luisteren: 'Uit deze voorstellen van Augustinus, die geheel over-
 25 eenkomen met het decreet van het concilie van Carthago, waaraan hij ook zelf deelnam, blijkt dat u zich nu alleen maar inlaat met een zaak die de kerk, bewaarster van de zuivere leer, al lang geleden heeft veroordeeld. Wanneer wij van onze kant in aanraking komen met hardnekkige en onverbeterlijke ketters en naar de magistraat lopen en wettige en door
 30 God verordonneerde hulp inroepen, handelen wij niet anders dan zoals indertijd overeenkomstig Gods Woord en de autoriteit van de heilige vaders besloten is.'

Zijn dat niet, Beza, uw eigen woorden? Blijkt daaruit niet mijn gelijk? Hier doet u toch zelf ijverig datgene waar u ons zo om uitscheldt? Want
 35 waar u over het geloof van anderen wilt heersen, maakt ook u gebruik van de autoriteit van de vaders en de concilies. Die zou daarentegen volstrekt niet gelden als zij zich tegen uw mensen keert?

Beza doet zelf wat hij bij de katholieken aanklaagt.

7 Vgl. Matth. 3: 16, waarin de Geest van God als een duif op de pas gedoopte Jezus neerdaalt. Mogelijk ook een bedekte toespeling op de prediker Hubert Duifhuis. 17 Mat. 7: 3. 32 [T. 178] Beza, *T.A.M.*, p. 198.

De zichtbare kerken menen ieder voor zich de ware kerk te zijn, al de andere kerken zien zij als bedrog.

GAMALIËL: Als een predikant in zijn preek tegen zijn gehoor zou zeggen dat alle schoenmakers moesten opstaan, dan zou men enkel schoenmakers zien opstaan; zou hij het de kleermakers bevelen, dan zouden dezen opstaan en de anderen niet. Zo zou het met bakkers, timmerlui en alle andere ambachten gaan. Maar zou hij vervolgens alle christenen bevelen op te staan, dan zou er niet een blijven zitten, want iedereen hier, al was hij maar nauwelijks een goede heiden, waant zich een goede christen. Hetzelfde merkt men bij alle sekten, kerken en allerlei andere gezindten. Elk houdt zijn kerk en leer voor de ware en de andere voor de valse.

Het merkteken van de ware kerk is voor velen de ware leer. Laten wij aannemen dat dit inderdaad zo is, ook al stemmen de katholieken daar niet mee in. Laten wij vervolgens aannemen dat ook het correcte gebruik van de sacramenten dáár te vinden is, waar men weet wat de ware leer is. Want is de leer in alle opzichten waar, dan geldt dat ook voor de sacramenten. |Als wij dit aannemen, kan men terecht het volgende stellen: elke zichtbare kerk waarin de ware leer aanwezig is, is de ware kerk van Christus. Hier zullen noch de doperse, noch de lutherse, noch de zwingliaanse kerk iets tegenin brengen. Maar als de paus zich die waarheid toedicht en zegt: 'Bij ons is de ware leer. Het spreekt dus vanzelf dat de ware kerk bij ons is.' Mijn beste, zeg dan eens, zullen Luther, Menno en Zwingli dat dan ook toelaten? Ik weet wel zeker van niet. Luther zal roepen dat die van de paus de valse leer is, dat hijzelf de ware leer verkondigt en dat daarom de kerk van de paus bedrog is en hijzelf de ware kerk vertegenwoordigt. Menno zal zeggen dat bij de paus, Luther en Zwingli de valse leer is, maar dat die van hem de ware is en dat hun kerken dus bedrog zijn, maar dat de zijne de ware kerk is. Menen de zwinglianen op hun beurt ook niet dat de ware leer niet bij de roomsen, luthers en dopers, maar enkel bij hen wordt gevonden en dat bijgevolg die andere kerken bedrog zijn en dat alleen de eigen kerk waar is?

Dat zij niet de Heilige Schrift maar de interpretatie of uitleg ervan voor de ware leer houden, blijkt duidelijk hieruit dat elk van de genoemde vier zichtbare kerken zich op de heilige canonieke bijbelboeken baseert en alle onderdelen zonder uitzondering voor waar en geloofwaardig houdt. Duidelijk is eveneens dat zij elk de anderen vanwege hun uitleg van veel onderdelen van de Schrift belasteren, uitschelden en als leugenaars, ja kettters veroordelen. Zo probeert ook elk zijn eigen uitleg van de Heilige Schrift, die zijn leer is, met een beroep op getuigenissen van de Heilige Schrift, concilies, kerkvaders, ouderdom, gewoonte en anderszins te beschermen. Alle geschillen en twisten van de kerken en sekten gaan over die uitleg en niet over de Waarheid van de Heilige Schrift. De Heilige

Schrift is Waarheid. In de eenduidige Waarheid bestaat geen ‘ja’ en ‘nee’ ten aanzien van een en hetzelfde. Dit is iets wat de vier genoemde kerken en alle sekten gemeen hebben. Dus moet men wel toegeven dat zij niet alle de waarheid in pacht kunnen hebben wanneer zij elkaar bestrijden en dat om die reden ook al hun interpretaties of uitleggingen niet tegelijk
 5 waar kunnen zijn. Ik hoor wel dat iedereen roept dat zijn interpretatie, uitleg of leer waar en conform de Schrift is. Maar ik zie nog niet dat een van hen al zijn beweringen tegenover zijn tegenstrevers op een wettige manier in enig vrij concilie met onpartijdige rechters bewezen heeft. Nog
 10 veel minder kan ik zien welke zekerheid weldenkende mensen eraan zouden kunnen ontnemen dat elk van de vier genoemde kerken zich de ware leer toeschrijft en daaruit afleidt zelf de ware kerk te zijn. Want ofschoon wij als zeker aannemen dat de ware kerk daar is waar de ware leer is, wat voor zekerheid kan dat wel wezen als elk van de vier genoemde kerken
 15 beweert de ware leer te hebben?

Ik geloof vast dat er in alle vier genoemde uiterlijke kerken mensen zijn die met hart en ziel God zijn toegedaan, godvrezend zijn, God en hun naasten van harte liefhebben en zodoende ware christenen zijn. Maar om die reden kan ik nog niet geloven dat men in alle vier genoemde zicht-
 9th bare kerken in alle | opzichten de ware leer preekt en leert. Daarom zou ik adviseren dat wij allen in deze zo duistere tijd ons oordeel over de andere opschorten en dat wij elkaar niet vol haat verdoemen en verketteren, maar vriendelijk en met liefde gedogen en verdragen, de verstandige de onverstandige en de sterke de zwakke. Totdat de Heer in zijn barmhartigheid ons een Ezra stuurt om ons eens van dat allegaartje van vreemde
 25 meningen en van die Babylonische spraakverwarring te bevrijden.

De diverse kerken moeten elkaar verdragen en niet twisten net als de Farizeeën en Saduceeën ten tijde van Christus.

JEZONIAS: Veel van wat mijne eerwaarde heren over en weer hebben uitgesproken, moet men nader overdenken. Rijp beraad is geboden voordat men oordeelt en om te voorkomen dat men met spijt, maar te laat, zal
 30 zeggen: ‘Wie had dat nu kunnen denken?’ De katholieken houden het algemeen gevoelen van de kerkvaders voor een zo zeker getuigenis, dat zij daaruit ook de tegenwoordigheid van het lichaam en het bloed van Christus in het sacrament van het altaar wettig menen te kunnen bewijzen. Daarentegen zeggen de gereformeerden dat niet alleen elke kerkvader
 35 voor zich, maar ook de hele kerk van God kan dwalen, zoals men in het geval van de israëlitische en ook van de apostolische kerk heeft kunnen zien. Want ook hele concilies, die elkaar dikwijls regelrecht tegenspreken, kunnen dwalen. De katholieken weerspreken dit op hun beurt met de

woorden van de apostelen: ‘Want het leek de Heilige Geest en ons goed dat ...’ Daaruit concluderen zij dat een uitspraak van concilies een uitspraak is van de Heilige Geest, die niet kan dwalen. De gereformeerden ontkennen niet dat de Heilige Geest niet kan dwalen en dat Hij het concilie der apostelen leidde en zich in hun uitspraken manifesteerde. Maar zij 5 ontkennen wel, ja zij bestrijden de gedachte dat de Heilige Geest de pauselijke concilies bestuurt en dat een uitspraak van de pauselijke concilies een uitspraak van de Heilige Geest is. Zij zeggen namelijk dat de eigen geest van de paus (die zij als een kwade geest beschouwen) deze concilies bestuurt. En dat een leek die de Schrift verkondigt, geloofwaardiger 10 is dan pausen en concilies, zo goed als Gods Woord geloofwaardiger is dan het woord van mensen.

Maar omdat de gereformeerden de concilies en getuigenissen van het algemeen gevoelen als bewijs gebruiken indien het hun zo uitkomt, met name als het om de rechtmatigheid van het ketterdoden gaat, menen de 15 katholieken dat de gereformeerden zulke getuigenissen, die zij immers in hun voordeel aanhalen, ook niet met recht kunnen bekritisieren of verwerven wanneer zij, katholieken, die tegen de gereformeerden gebruiken. Zodoende zijn de gereformeerden als zij de katholieken daarvan betichten, zelf schuldig aan datgene waarvoor zij de katholieken uitschelden en 20 berispen.

De gereformeerden spreken dit tegen door te zeggen dat de katholieken deze getuigenissen misbruiken voor hun snode zaak, te weten het verdedigen van hun kerk, die vals is, en ook voor het vervolgen van ware christenen, hetgeen tirannie is. | Zij, de gereformeerden, gebruiken de 25 concilies en het algemeen gevoelen op de juiste wijze als getuigenis, als bewijs voor een goede zaak, namelijk dat hun kerk de ware kerk is en dat wanneer zij kettters vervolgt, dit daarom rechtmatig geschiedt. De katholieken geven dit allerminst toe aan de gereformeerden. Zij stellen dat het niet wettig is bewezen dat hun kerk (die van de gereformeerden) de ware 30 kerk is, aangezien juist de meeste twisten erom gaan dat elke kerk meent de enige en de ware kerk te zijn.

Daar deze kwestie van de eerste orde is en zwaar weegt, is het gevaarlijk in zo’n gewichtige materie als deze overijld te oordelen. Daarom wil ik deze kwestie, naast de andere, in de bijzondere aandacht van mijnheer 35 de Voorzitter, de heer Daniël, aanbevelen om zodra hij terugkomt, eensgezind deze zaak af te handelen. Onze Heer van harte biddend om zijn genade in dezen wil ik het voor het moment hierbij laten.

2 [Hand. 15: 28]

ZITTING VI

*Over de bewijsvoering met
voorbeelden uit de kerkgeschiedenis*

Gespreksdeelnemers: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, de gerefor-
5 meerde afgevaardigde, Calvijn, Beza en Gamaliël.

JEZONIAS: Eerwaarde heren, iedere dag rijzen er veel problemen over het
afwijzen of aannemen van getuigenissen die als bewijs in geloofszaken
aan de kerkgeschiedenis worden ontleend. Sommigen zeggen dat we deze
als geloofwaardige bewijzen moeten aannemen, anderen dat we dat niet
10 moeten doen. Om die moeilijkheid eens en voor altijd op te lossen en
om een gemeenschappelijk standpunt te formuleren, hebben we dit punt
op de agenda gezet. Ieder van u, eerwaarde heren, gelieve zijn mening
hierover kenbaar te maken.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Keizer Constantius, de ontaarde zoon
15 van Constantijn de Grote, vroeg omtrent het jaar 350 aan Athanasius een
kerk en wat grond in Alexandrië ten behoeve van de bijeenkomsten van
de arianen, die hij zeer welgezind was. Athanasius' antwoord leert ons
hoe men op dit soort schaamteloze verlangens moet reageren. 'Het is re-
delijk', zei Athanasius, 'u te gehoorzamen in wat u wilt. Maar willigt u
20 dan ook mijn verzoek in. Ik wens dat de arianen ons dan eveneens een
plaats geven om te bidden en samen te komen in de steden die zij heb-
ben verleid en waarvan zij de kerken bezitten.' De keizer, hoezeer ook zelf
dolend en op het verkeerde pad geraakt, vond het verzoek van deze hei-
lige man redelijk, dit in tegenstelling tot de ketteren en de arianen. Want
25 de arianen hadden nog liever géén kerk in Alexandrië en zelfs geen kerk
9^b in heel Egypte dan dat zij in hun steden de katholieken | een kerk zouden
gunnen.

Dit vertelt Quintin, woordvoerder van de geestelijkheid in Frankrijk,
in Poissy aan de koning en de Staten met als bron de kerkgeschiedenis

29 Bedoeld is Karel IX, koning van Frankrijk van 1560 tot 1574.

van Theodorus Cironensis, II, 12 en Sozomenus, III, 20. Quintin voegt er nog aan toe dat 'Ambrosius veertig of vijftig jaar later ronduit heeft geweigerd de arianen te ontvangen en hun in de stad Milaan ook geen plaats heeft willen geven om samen te komen.' Daar zien we nu twee opmerkelijke voorbeelden waarmee onze mensen ten overstaan van de koning 5 bewijzen dat men de gereformeerden evenmin een kerk of verzamelplaats behoort toe te staan als het destijds de arianen was vergund.

Slechte voorbeelden geven.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Buitengewone voorbeelden die een zeker bewijs leveren! Wat ze eigenlijk behelzen? Het eerste voorbeeld van de ketterse arianen om de christenen al of niet kerken toe te staan, 10 moeten de katholieken zeker ten opzichte van de gereformeerden navolgen. De ketterse kerk van de arianen weigerde christenen het bezit van kerken, waar de arianen de macht hadden. Zo moeten de katholieken nu ook aan christenen kerken weigeren. Dat is toch het voorstel? Moet dat besluit daar niet noodzakelijk uit volgen? Zou u zich ook willen uitgeven 15 voor navolgers van de arianen?

Het tweede voorbeeld deugt evenmin en komt op het volgende neer: omdat Ambrosius nooit dwaalde, dienen alle christenen na te volgen wat hij heeft voorgedaan. Ambrosius heeft de arianen kerken en plaatsen om samen te komen geweigerd. Dus behoort de allerchristelijkste koning van 20 Frankrijk de gereformeerden een kerk te weigeren. Wil iemand ons Ambrosius voorhouden als een in alles na te volgen voorbeeld, te vergelijken met Christus, die niet kón dwalen en die zich aan ons als een na te volgen voorbeeld heeft aangeboden? Dat is de eerste fout. De tweede fout is even grof en luidt als volgt: Wat Ambrosius de arianen heeft geweigerd, 25 behoort de koning van Frankrijk de gereformeerden, omdat ze eveneens ketteren zijn, te weigeren. Ambrosius weigerde de arianen kerken en vergaderplaatsen te geven. Daaruit volgt nu dat ook de koning zo iets aan de gereformeerden dient te weigeren. Is dat een juiste conclusie? Waaruit blijkt dat de gereformeerden ketteren zijn zoals de arianen? Laat u eerst 30 maar eens zien dat die veronderstelling juist is; dan zult u meer aanleiding hebben zo te besluiten.

Maar zouden nu zelfs kinderen niet inzien dat volwassenen, zelfs geleerden, ook zotte en bespottelijke besluiten nemen?

1 [C. 194. v., C. 150] La Place, C., p. 136. {Quintin deed deze uitspraken niet bij gelegenheid van het godsdienstgesprek van Poissy, maar in een vergadering van de Staten-Generaal te Orléans in januari 1561.}

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Als u even oprecht als arglistig was in uw leer en argumentaties, dan zou u niet met zulke drogredenen durven aankomen om dergelijke sprekende en heldere voorbeelden te verduisteren, | maar God eer bewijzen en voor de waarheid uitkomen. Meer dan 10^{6a} uw drogredenen zijn de schrijvers van de kerkgeschiedenis voor ons geloofwaardig. De eerdergenoemde Quintin heeft op de eerdergenoemde plaats andere voorbeelden gevonden, te weten van Theodosius junior en Valentinianus. Hij verzocht de koning van Frankrijk niet toe te staan dat tussen hen die wel christen zijn, lieden zouden kunnen wonen die dit niet 5 zijn, met name deze gereformeerden. En verder dat men hun niet moest toestaan de naam christenen te gebruiken, maar dat ieder de naam zou dragen van de bedenker van zijn waandenkbeeld, zoals men naar Arius de arianen noemt, naar Macedonius de macedonianen en naar Nestorius de nestorianen.

15 Op dezelfde plaats en op hetzelfde ogenblik adviseerden de katholieken de Franse koning om ook naar het voorbeeld van de genoemde twee keizers de goederen van de ketters verbeurd te verklaren, henzelf te verbannen en als getuigen ongeschikt te verklaren.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Een bewijs, even goed als de twee 20 vorige. Het luidt aldus: al wat de twee keizers Theodosius en Justinianus hebben voorgedaan, behoren alle christelijke vorsten na te volgen, omdat deze keizers zich in hun leven nooit schuldig hebben gemaakt aan enig onrecht.

Slechte voorbeelden volgen.

Zeg mij, geachte doctor, is deze propositie of stelling waar? U zult er 25 wel voor oppassen dat te zeggen. Als u er evenwel iets waarachtigs mee wilt aantonen, moet u eerst niet alleen zeggen dat dat waar is, maar het ook zeker en vast bewijzen. Als u dit bewezen had, zou u het volgende zeggen. De twee keizers zijn zo met ketters omgegaan. Daaruit volgt dat de koning van Frankrijk, die ook een christenvorst is, zo met ketters moet 30 omgaan. Maar u zult dit bewijs eerder wensen dan leveren, om maar te zwijgen van waarmaken. En als het al geleverd was, zou u tot slot nog moeten bewijzen dat wij ketters zijn. Wij zouden u tegenspreken en veel werk bezorgen, want als *wij* discussiëren, rekenen wij op de hulp van de Waarheid en niet op die van de beul. Dat is nu de manier waarop 35 u tot conclusies komt, dat wil zeggen hoe u helemaal buiten de waard rekent.

Tenslotte zou u ook nog aan het bewijs moeten komen dat de kerkgeschiedenis, waar u deze voorbeelden uit haalt, altijd waar en volkomen geloofwaardig is. Ach, wat een moeite zou u dat kosten!

CALVIJN: Laten wij het eerst hebben over de zaak die wij hier moeten behandelen. Waar anders dan in de kerkgeschiedenis staat de donatie van keizer Constantijn beschreven? Werkelijk, degenen die de geschiedenis van die tijden ook maar globaal hebben gelezen, hoeven we niet duidelijk te maken dat deze gebeurtenis niet alleen verzonnen, maar ook bespottelijk is. Als bijvoorbeeld de kerkgeschiedenis vertelt dat Petrus het hoofd van de roomse kerk is geweest, zie ik toch niet hoe men dat moet geloven. Eusebius' bewering dat hij 25 jaar zou hebben geregeerd, is zonder moeite weerlegd.

BEZA: Hoe kan men nu toch aannemen dat de leer bewezen kan worden met voorbeelden waarvan wij geen zekere getuigenissen hebben of ze goed en navolgenswaardig dan wel slecht en verwerpelijk zijn? We lezen dat Constantijn het leven van Arius spaarde en ook dat veel vorsten hem daarin navolgden. Maar hoewel niets daarvan zonder Gods wil gebeurde, is Constantijn daarin niet zonder fouten geweest. Want het is zeker dat hij deze buitensporigheid, deze goddeloze en hardnekkige aanslag op de majesteit van Christus veel strenger had moeten straffen dan wanneer zo iets hemzelf als koning was aangedaan. Om de vrede te bewaren heeft deze goede vorst ook dikwijls discutabele middelen gebruikt. Dat is niet alleen te zien aan het feit dat hij Arius terugriep (of weer in het land liet terugkomen), maar ook dat hij de heilige Athanasius de Grote liet verbannen.

Ik ontken ook niet dat men over Gratianus leest (wat onze partij zeer bevalt) dat hij een decreet uitvaardigde waarin stond dat iedereen die religie mocht volgen die hem dierbaar was en dat zij zonder enige vrees kerkelijke bijeenkomsten mochten houden, met uitzondering van de manicheeërs en de sekteleiden van Photinus en Eunomius.

Beza vindt dat de Grieken in hun kerkgeschiedenis leugenachtig zijn.

We lezen ook (ik weet dat heel goed) dat keizer Theodosius geen ketten heeft vervolgd en ook niemand tot de communie heeft gedwongen. Hij liet veeleer toe dat elke kerk of sekte naar eigen goeddunken bijeenkomsten hield en ook dat ieder naar eigen begrip een mening en opinie

6 [Institu. v. ij. 179] Calvijn, *I.C.* IV, XI, 12. Zakenregister s.v.: 'Schenking van Constantijn'.
12 [Ibid. 101] Calvijn, *I.C.*, IV, 6, 14.

over Christus had. Het is duidelijk te merken hoe leugenachtig de Grieken zijn in het verhaal dat zij over deze geschiedenissen vertellen.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Bitter en zoet water vloeien niet uit eenzelfde bron. Dat beide wel uit u komen, mijnheer Beza, zal ik net zo gemakkelijk kunnen bewijzen als dat ik uw verontwaardiging en toorn ermee opwek. Maar moeten we er daarom van afzien de eenvoudige waarheid te spreken? Ik meen immers dat bitter en zoet niet méér elkaars tegendeel zijn dan leugen en waarheid. Toch tapt u ze allebei uit de bron van de kerkgeschiedenis. Want dat u de kerkgeschiedenis nu voor leugenachtig uitmaakt, blijkt duidelijk uit wat u hier zegt. Dat u haar elders voor waar houdt omdat ze u van pas komt, blijkt uit uw geschriften. Men kan toch haast niet geloven dat u iets zou willen bewijzen met getuigen die u zelf voor leugenaars houdt. Toch doet u dit en levert u als het u uitkomt bewijzen uit de kerkgeschiedenis.

15 Dezelfde kerkgeschiedenis beschouwt u als leugen én waarheid, zodat u dus bitter en zoet uit dezelfde bron tapt. Dat is verre van de argeloosheid van duiven en niet minder vreemd aan de omzichtigheid van slangen.

BEZA: Waar durf ik iets te bewijzen met de kerkgeschiedenis als getuige en waar gaat het om?

10va DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Vraagt de heer Beza dat in alle ernst? Dat verbaast mij. Of bent u vergeten dat u, om te bewijzen dat het tot de taak van de magistraat behoort de ketters te straffen, aan de kerkgeschiedenis het feit hebt ontleend dat keizer Constantijn Arius liet verbannen en dat keizer Theodosius Nestorius liet verbannen? U haalt ook uit de kerkgeschiedenis aan (omdat zij schijnt te bewijzen wat u graag wilt) dat Constantijn opdracht gaf boeken van Arius te verbranden. Wie dat niet deed, werd gedood. De man zelf werd gespaard (wat u niet bevalt). U vertelt eveneens dat de dienaren van afgoden (die u ketters noemt) moesten worden onthoofd, samen met de gezagsdragers die hen spaarden. En ook dat Valentinianus, Gratianus en Theodosius gelijke of iets lichtere straffen hebben bevolen tegen de afgodendienaren – u noemt ze ketters. Evenzo dat Martianus beveelt de doodstraf op te leggen aan hen die proberen iets anders te verkondigen dan gepast is. En ook dat Justinianus heeft bepaald dat degenen die de boeken van de ketter Severus bewaarden de doodstraf 35 krijgen.

1 [T. 280, T. 281, T. 414, T. 415] 2 Een verwijzing naar Griekse kerkvaders. 4 [Jak. 5: 11] Jak. 3: 11 Vgl. Jes. 5: 20. 17 Mat. 10: 16. 20 [T. 213] 27 [T. 413] 29 [T. 414]

Veel meer plaats kan ik nog uit uw boeken citeren, mijnheer Beza, maar ik wil kort zijn. Om te bewijzen dat de overheid kettters met de dood moet straffen, haalt u voorbeelden aan uit de kerkgeschiedenis, die u zelf als leugenachtig beschouwt. Daaruit moet dit volgen: u houdt zelf de kerkgeschiedenis voor waar – als u haar als serieus argument inbrengt –, 5 maar tegelijkertijd bekritiseert u de kerkgeschiedenis en zegt u dat ze leugenachtig is. Maar als u die kerkgeschiedenis voor leugenachtig houdt, zoals u onomwonden te kennen geeft, dan moet hieruit weer volgen dat u, geheel onoprecht, bewijzen gebruikt die in uw eigen ogen al vals zijn, zodra u uw onware meningen niet met echte bewijzen aannemelijk kunt 10 maken.

GAMALIËL: Naar mijn mening – om die ook maar eens naar voren te brengen – is het niet terecht de heer Beza te verwijten dat hij de kerkgeschiedenis als een onzekere bron beschouwt. Ik laat het aan anderen 15 over te oordelen of hij haar goed of slecht gebruikt en tot welk doel. Want mensen die in de kerkgeschiedenis meer van die voorbeelden op onpartijdige wijze hebben gelezen, zullen Beza helemaal niet bekritisieren. Ik wil nu daaruit enkele als voorbeeld nemen.

Voorbeelden uit de kerkgeschiedenis die niet waarschijnlijk zijn.

Zo heet het dat Maria, de moeder van de Heer, aan Narses is versche- 20 nen en hem telkens een bevel gaf wanneer hij moest strijden. En dat keizer Theodosius een vuile mantel aantrok van een overleden bisschop, omdat hij geloofde daardoor de heiligheid van de dode bisschop deelachtig te worden. Eveneens dat er een jood gedoopt zou gaan worden; maar omdat hij eerder al gedoopt was (wat men niet wist), verdween het water op een wonderlijke wijze twee maal uit de doopvont. We lezen daar ook dat 25 Antonius zag dat de ziel van Ammius na zijn dood door de engelen in de hemel werd opgenomen. En ook dat Ammius zichzelf nooit naakt had gezien; hij zei ook dat het ongepast | was dat men een monnik naakt zag. 10vb Deze Ammius moest eens een rivier oversteken en omdat hij zich ervoor schaamde zijn kleren uit te trekken, bad hij tot God om een middel om 30 aan de overkant te komen zonder zijn principe te verlaten. Hij werd toen direct door een engel naar de andere kant van de rivier gebracht.

Dergelijke verhalen, die allesbehalve waarschijnlijk zijn, vinden we (ik zeg het nog maar eens) in groten getale in de kerkgeschiedenis. In hoeverre is het voorbeeld geloofwaardig van Simeon die pilaren liet dan- 35 sen? En de overwinning van Constantijn in het teken van het kruis? Dat

25 [Evagrius Lib. 4. Cap. 24., Socrat. Lib. 7. Cap. 21., Socrat. lib. 9. Cap. 17., Socrat. Lib. 4. Cap. 23.]

door het teken van het kruis krijgslieden in leven bleven? Dat Theodosius het hoofd van Johannes de Doper aanbeden heeft om hulp te krijgen? En ten slotte (wie kan ze allemaal vertellen?) dat ene bisschop Thomas op sommige dagen het levendmakende hout (zo noemt hij het kruis van Christus) aan het volk liet zien om door het aanbidden en kussen van het kruis zalig te kunnen worden? Terwijl deze Thomas – dat staat er ook – het kruis aldus ronddroeg, volgde waar hij ging een groot en helder vuur dat nooit opbrandde.

Ook al zijn er mensen die geloven dat enkele van deze voorbeelden werkelijk gebeurd zijn (wie het niet gelooft, zou ik daarom niet voor een ongelovige Thomas houden), zou daarom iemand durven zeggen dat zulke voorbeelden dienen als wetten waar we ons aan moeten houden? Ik denk van niet, omdat men nooit zal kunnen bewijzen dat ze gelijk zijn aan Gods Woord; ze zijn daar aantoonbaar strijdig mee.

15 Uit het voorafgaande volgt mijn mening over de voorliggende kwestie. Ik vind dat men op grond van de verhalen die hier als voorbeelden dienen niets kan bewijzen en al zeker niet in een discussie met degenen die deze verhalen als onwaar beschouwen. Men moet ze beslist niet navolgen.

Maar wat moet ik verder van deze verhalen uit de kerkgeschiedenis 20 zeggen? Zijn er niet ook tal van verhalen te vinden in de Heilige Schrift? Worden die niet allemaal als absoluut waar beschouwd? Zeker wel. Maar zijn we daarom gehouden deze allemaal na te volgen? Wie zal dat zeggen? Er zijn voorbeelden te vinden in de Heilige Schrift met een prijzend en met een afkeurend commentaar. Daarnaast zijn er voorbeelden die noch 25 worden geprezen noch afgekeurd. Onder de geprezen voorbeelden zijn er te vinden die wel en die geen navolging verdienen. Het geloof van Abraham is geprezen en ons is opgedragen hem daarin na te volgen. Zo wordt hij geprezen omdat hij gehoorzaamt en bereid is zijn zoon Isaac te offeren, maar dit is zeker niet bedoeld ter navolging. Want niet wij, maar 30 alleen Abraham heeft deze opdracht gekregen. Wat afkeurenswaardig is in de voorbeelden in de Bijbel, wordt in niet mis te verstane termen verboden, want God wil niet dat wij doen wat hij afkeurt of bestraft. Wat de derde soort betreft, dus de voorbeelden uit de Schrift die geprezen noch afgekeurd worden, ik denk niet dat iemand kan bewijzen dat men ze 11re moet navolgen. | Bovendien hebben de voorbeelden uit de kerkgeschiedenis niet eenzelfde waarheidsgehalte als de voorbeelden uit de goddelijke Schrift. En als we uit de bijbelse voorbeelden die niet geprezen en even-

Twee soorten voorbeelden in de Schrift.

6 [Evagrius Lib. 4. C. 34., Socrat. lib. 1. Cap. 2., Euseb. lib. 2. Cap. 1, Sozom. lib 7. cap. 24., Evagr. lib. 4. cap. 26]

min afgekeurd worden, niets kunnen afleiden dat aantoonbaar navolging verdient, ook al zijn wij er nog zozeer van overtuigd dat ze waar zijn, hebben wij al heel wat minder reden om aan te nemen dat de kerkgeschiedenis het onomstotelijke bewijs levert dat iets navolging verdient. Er zijn veel gewichtige redenen om dit te betwijfelen. 5

JEZONIAS: Met verwijzing naar voorbeelden uit het hedendaagse Frankrijk durven de katholieken te beweren dat voorbeelden uit de kerkgeschiedenis als bewijsmateriaal kunnen dienen. Want dat hebben ze gedaan.

De anderen achten het niet van belang wat de katholieken precies gedaan hebben, maar zeggen dat het vast moet staan dat zij het op de goede manier hebben gedaan. Daar gaat het om en niet om de vraag of iemand het wel of niet doet. Zij zeggen dat het op de verkeerde manier is gedaan, te meer omdat de heren Beza en Calvijn zelf de kerkgeschiedenis als onbetrouwbaar beschouwen. 10 15

De katholieken beschouwen haar als waarachtig en beschuldigen de heer Beza ervan met twee tongen te spreken. Aan de ene kant zegt hij dat de kerkgeschiedenis onbetrouwbaar is. Aan de andere kant ontleent hij er ware getuigenissen aan wanneer het hem van pas komt. Daarna heeft Gamaliël enkele fantastische voorbeelden uit deze kerkgeschiedenis genoemd. Hij zei daarbij dat het, ook al hadden deze gebeurtenissen werkelijk plaatsgevonden, niet verplicht is deze na te volgen. Want daar is geen sprake van de wet van God, zoals in de bijbelse voorbeelden wel het geval is. Alles zal nu eerlijk aan onze heer Voorzitter als hij komt aangeboden worden. En hiermee besluiten wij deze zitting ter ere van God door onze Heer Jezus Christus. Amen. 20 25

ZITTING VII

Over de bewijskracht van heidense auteurs

Gespreksdeelnemers: Jezonias, Ruard Tapper, de katholieke afgevaardigde, Theodorus Beza, Johannes Calvijn en Gamaliël.

5 JEZONIAS: Wij hebben gesproken over bewijsvoering aan de hand van de kerkgeschiedenis en komen nu te spreken over de bewijskracht van de filosofen. Edele en godgeleerde heren, de vraag is of in geloofszaken een argument ontleend aan heidense auteurs of aan hun natuurlijke filosofie ook telt. Heren, ik verzoek elk van u hierover zijn mening ten beste te
10 geven.

RUARD TAPPER: Niemand hoeft daaraan te twijfelen. Wij zelf hebben op tal van plaatsen dit bewijs geaccepteerd en wel uit naam en op advies van
11rb de Universiteit van Leuven | en meer in het bijzonder van de eerbiedwaardige Theologische Faculteit. Aan een of twee van die plaatsen wil
15 ik refereren. Naar de mening van de filosofen en ook van de kerkvaders zijn de deugden van nature in ons en dus zijn ze zogezegd natuurlijk. Aristoteles – de ijverigste onderzoeker van de natuur – haar onvolkomenheden, zij het dat de diepere oorzaak voor hem verborgen bleef –, stelde dat elk mens van nature zijn eigen aard heeft. Omdat er enkele
20 mensen van nature, sinds hun geboorte rechtvaardig, sterk en matig lijken te zijn, moeten de andere deugden er ook wel vanaf de geboorte zijn. Aristoteles zag ook in dat de rede ons wis en waarachtig aantrekt en tot het beste leidt, en verder dat er in de rede iets goddelijks is.

Deugden die de mens van nature eigen zijn

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Zie ook de slotpassage van het Edict
25 van Châteaubriant, afgekondigd in Frankrijk in het jaar 1551. De oude geschiedenis laat zien dat de heerschappij van de koningen van Rome al

9 'natuurlijke filosofie' voor 'natuerlijke Philosophie'. De term verwijst niet zozeer naar de (specifieke) natuurfilosofie (*philosophia naturalis*) van de oude filosofen alswel naar de premisse dat het natuurlijke verstand als bron van ware kennis volstond. 15 [Tom. 2. fol. 151] 23 [Tom. 2. fol. 152] {R. Tapper, *Explicatio*, II, art. 11, pp. 152–167.} 25 Henry II kondigt in het Edict van Châteaubriant (1551) strenge maatregelen af in een poging het protestantisme te elimineren.

veel geluk bracht, maar dat het rijk van Numa Pompilius wel heel gelukkig, duurzaam en vreedzaam was. Dat kwam doordat hij heel zorgvuldig was in religieuze aangelegenheden.

BEZA: Dat is waar. Maar wat kwam er daarna? Een klein boekje met een bittere aanval op de auteur van deze getuigenis en wel omdat hij heidense voorbeelden toepaste op onze religie, ons christelijk geloof. Maar bovendien hanteert u een kinderlijke bewijsvorm in de trant van: 'het is juist en behoorlijk omdat wij het doen.' Mag dit een bewijs heten? Bewijst u eerst maar eens dat het allemaal juist en behoorlijk is wat u doet. Pas dan volgt: 'Dit doen wij en daarom is het juist en behoorlijk.' Maar in de eerste zitting is meer dan genoeg gebleken dat het niet zo is dat al wat u doet, juist en behoorlijk is. Zo is het ook met het handelen uit gewoonte; want alles wat de kerk gewoon is te doen, is daarom nog niet juist. Nee, waarheid wordt geen leugen als mensen maar lang genoeg verkeerd handelen.

Calvijn beschuldigt de kerkvaders ervan dat zij de Schrift met het werk van de filosofen hebben willen verzoenen. CALVIJN: Het is bekend dat de Ouden (de kerkvaders of doctoren der kerk) zich slechts tot op zekere hoogte hebben ingespannen om de leer van de Schrift te verenigen met wat de filosofen leerden. Want zij wilden elke schijn vermijden iets te onderwijzen wat naar het algemeen oordeel van mensen niet juist was. En hoewel de filosofen enkele adequate opmerkingen over God hebben gemaakt, merkt men toch altijd weer dat zij de sporen dragen van een wat verwarde verbeelding. Zo dragen sommigen uitspraken aan van heidenen en ongelovigen om te bewijzen dat het geen halsmisdrijf is tegen de wet en de dienst van God in te gaan. Maar dit is zo onverantwoord dat het niet nodig is daar uitvoerig over te discussieren. Want iedereen ziet wel dat die arme mensen beroofd zijn van het ware licht en daarom de goddelijke wet onderdompelen in hun getwist en gekijf. Uiteindelijk verachten en beschamen zij die wet.

Beza verwijt de heiden niet deugdzaam geleefd te hebben. BEZA: Wij van onze kant vinden dat die lieden geloof noch deugd kennen, ja net zo min als duivels. Toch meen ik dat arme heidenen als Socrates, Aristides, Phocion, Fabricius, Cato en Atticus in hun tijd een onberispelijk leven hebben geleid.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: U gaat maar door ons op dezelfde manier tekort te doen.

3 [C. 11. v. en 12] La Place, C., pp. 10–11. 6 [C. 12] {De aanval richt zich op Pierre Séguier, de inspirator van het Edict van Châteaubriant.} 17 [Instit. ij. 22, Instit. ij. 37, S. fol. 39] 29 [T. 92] 32 De tekst luidt 'D. Consistorium Reformatorum', maar duidelijk wordt hier bedoeld D. Consistorium Catholicorum.

CALVIJN: In welk opzicht dan?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: U onderwerpt ons aan wetten die u zelf niet zou dulden als wij of iemand anders die zou invoeren. Is dat billijk? Is het billijk dat u zich de macht toeëigent om ons wetten op te leggen die ook nog eens kennelijk in strijd zijn met de natuurwet? Mag u ons aandoen wat u zelf van anderen niet duldt?

CALVIJN: Doctor, mag u wel tegen ons zo uitvaren en wij niet tegen u?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dat doen wij niet. Wij hebben gelijk. U gebruikt zonder enige schroom de getuigenissen van de heidenen tegen ons en anderen om de juistheid van uw leer aan te tonen. Maar ons staat u niet toe met die getuigenissen iets tegen uw leer in te brengen.

CALVIJN: Nu spreekt u wel erg vrijuit, doctor.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Ik heb een ijzersterk bewijs daarvoor, meester Calvijn. Of hebt u dat boek niet geschreven waarin u zich beijvert om aan te tonen dat het doden omwille van de religie, zoals door uw toedoen in Genève is gebeurd, een goede zaak is?

CALVIJN: Dat boek heb ik geschreven. Ik schaam mij er niet voor; daar kom ik openlijk voor uit.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Geeft u dan ook openlijk toe dat u, zoals ik zeg, anderen behandelt zoals u door anderen niet behandeld wilt worden. Want in ditzelfde boek schrijft u het volgende: ‘Ten eerste zullen de heidenen en de ongelovigen getuigen dat de religie de voorrang heeft in elk welgeordend bestuur en dat zij door wetten beschermd dient te worden. Men leze alle filosofen erop na die deze kwesties behandeld hebben. Er is er niet een die niet begint met de godsdienst en die de religie niet de eerste rang toekent. Ieder op zijn beurt meent dat de religie iets goeds is.’ Zo baseert u uw zaak geheel op de bewijsvoering aan de hand van heidense auteurs en u ziet toch dat ik mijn bewering van zojuist staaf door u eenvoudigweg te citeren. En u zou, als u wilt, daaruit nog meer | moeten concluderen, zoals ik ook doe.

Calvijn bewijst zijn opvatting met verwijzing naar de heidenen.

CALVIJN: Wat dan, beste doctor?

18 {Calvijn, *Déclaration pour maintenir la vraie foi*, Genève 1554.} 27 [C.S. fol. 41] {Calvijn, *Déclaration*, p. 41.}

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Niet alleen dat u, zoals ik zei, openlijk tegen de wet van de natuur blijkt te handelen, maar ook dat u onbetrouwbaar of op zijn minst onbezonnen te werk gaat.

CALVIJN: Wat mag deze onbezonnen doctor dan wel voor onbetrouwbaars in mijn geschriften hebben aangetroffen? 5

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Heeft u in de eerder aangehaalde geschriften niet gesteld dat de heidenen zich in goddelijke zaken aan louter verwarde fantasieën vastklampen en dat zij het ware licht missen?

CALVIJN: Ja, zo staat het er.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Ten onrechte? Of is het werkelijk zo? 10

CALVIJN: Het is echt zo.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Op grond van verwarde fantasie en zonder het ware licht kan niemand in goddelijke zaken in alle eenvoud en waarheid getuigen. Uit uw opmerkingen volgt dan ook dat de heidenen in goddelijke zaken niet in alle eenvoud en waarheid hebben getuigd. 15

CALVIJN: Beste doctor, u bent te laat op om mij dat te leren; dat weet ik net zo goed als u.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Als u dat even goed weet als ik, hoe heeft u dan met een goed geweten zulke dubbelzinnige en onware getuigenissen als die van de heidenen kunnen gebruiken in goddelijke zaken? 20

BEZA: Beste doctor, u gebruikt drogredenen en behandelt mijn lieve meester wel heel erg denigrerend.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dat voel ik toch wat anders dan u, mijnheer Beza. Wel begrijp ik dat ook de meest beminnelijke waarheid lelijk aankomt bij degenen die last hebben van hun geweten. Uw leermeester is mans genoeg om zich zelf te verontschuldigen als hij inderdaad onschuldig is. Hij heeft uw bescherming niet nodig. Uw leermeester blijkt zich te blameren, maar u treft dezelfde blaam. U heeft, meen ik, genoeg te doen als u zich wilt verontschuldigen. 25

BEZA: Ik, schuld? Ik sta ervan te kijken hoe u mijn zaak weet te verdraaien. 30

2 De wet van de natuur legt aan menselijke relaties wederkerigheid op. Vgl Mat. 7: 12, Luc. 6: 31.

12re DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Niet verdraaien, maar waarheid spreken en die bewijzen en dan niet met de woorden van iemand anders, maar met uw eigen woorden.

BEZA: *Parturiunt montes*... u zult de baars vergallen.

5 DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wij zullen wel eens zien of daar een belachelijk muisje uit voortkomt of een serieuze waarheid. U heeft zelf zojuist nog gezegd dat de heidenen (ook de beste die u noemde) geloof noch deugd hadden. Geheel in lijn met uw boek veegt u hen op één hoop met de duivel.

10 BEZA: Dat heb ik inderdaad gezegd en geschreven en geheel naar waarheid.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Om uw zaak te bewijzen heeft u ook, vergeef me dat ik het zeg, de getuigenissen gebruikt van personen van wie u zelf zegt dat zij geen geloof hebben gehad en geen deugdzaam leven hebben geleid. Betere mensen waren zij zeker niet. Kunnen zulke 15 duivelse, ongelovige en slechte lieden in goddelijke zaken ware kennis hebben? Ook schrijft u over heidense vorsten en wetgevers dat zij in diepe duisternis, ja zonder God leefden. Desondanks voert u de getuigenissen en voorbeelden van zulke lieden aan, met name die van Numa Pompei- 20 lius, om uw mening over het ketterdoden te staven. Kunnen in goddelijke zaken lieden die in duisternis en zonder God leven, als betrouwbare en vrome getuigen optreden: goddelozen, mensen zonder klaarheid en waarheid? Was de tirannieke moordenaar van de wijze Socrates soms ook al een kenner en oprecht getuige van de waarheid? Dat gaat u toch niet 25 beweren? Maar u voert deze tirannieke, moorddadige en gemene daad wel aan ter verdediging van het ketterdoden of van de bevoegdheid van de magistraat in goddelijke zaken. Als men getuigenissen ontleent aan de daden van zo'n duivelse moordenaar, wat is dat anders dan getuigen van de waarheid met de hulp van de moorddadige, leugenachtige duivel?

30 GAMALIËL: Heel veel mensen menen met Zwingli en de inwoners van Zürich dat ook de vrome heidenen ware kennis van God hebben gehad. Ook Paulus staat niet vreemd tegenover deze opvatting. Evenmin is het vreemd dat enkelen van die heidenen zalig zijn geworden, niet zonder,

Beza bewijst zijn opvatting met verwijzing naar heidense praktijken die hij echter tevens als duivels kenmerkt.

4 Horatius, *Ars poetica*, 139: 'Parturiunt montes, nascitur ridiculus mus': Bergen baren en er wordt een miezerig muisje geboren. | 'de baars vergallen' d.w.z. de hele zaak bederven.

6 Verwijzing naar de zegswijze van Horatius. 20 [T. fol. 313] 32 [Rom. 1: 19, 20]

maar door Christus, die de Waarheid zelf is, omdat zij, zoals Paulus zegt, hem als kracht in zich hebben gehad al kenden zij Christus' naam niet. Deze mensen betaamt het nog enigszins dat zij hun betoog staven met spreuken en voorbeelden van heidenen. Maar anderen, die niet in het goede van de vrome | heidenen geloven, hoeven de getuigenissen zoals ^{12^{rb}} citaten en voorbeelden van heidenen niet als geldig bewijs aan te nemen.

Wat ik echter helemaal niet begrijp, is hoe zulke bewijzen met behulp van heidense auteurs kunnen worden aangevoerd door degenen die leren dat de menselijke rede geheel en al verdorven is en dientengevolge staande houden dat alle heidenen, ook de beste en verstandigste, dwaas, ¹⁰ ijdel en goddeloos, ja duivels zijn en onbekend met de goddelijke Waarheid, in blinde duisternis verkeren. Kan ook iemand zonder kennis van de Waarheid waarachtig spreken? Kan iemand zonder licht in goddelijke zaken ware kennis hebben? Kan iemand zonder deze kennis een betrouwbaar getuigenis afleggen? ¹⁵ Dat kan toch niemand beweren die weet dat de apostel Johannes zijn getuigenis zo hoog stelde, omdat hij getuigde van het Woord des Levens: Hij had het zelf met zijn oren gehoord, met zijn ogen gezien, met zijn handen gevoeld. Daarom hield hij zijn verkondiging en zijn getuigenis voor een Waarheid waar geen twijfel over mogelijk is.

JEZONIAS: Wij zien dat de katholieken in deze kwestie van mening zijn dat ²⁰ in goddelijke zaken de getuigenis van heidense citaten en voorbeelden acceptabel is, met als voldoende reden dat dit nu eenmaal gewoonte is. Ook zien wij dat de gereformeerden dit gebruik afkeuren. Zij zeggen dat wat slecht is, of men het nu lang of kort praktiseert, nooit verandert in het goede of goed wordt. Ook beweren zij dat de heidenen beroofd zijn van ²⁵ het ware licht, dat zij geloof en deugd missen en als het erop aankomt dus niet beter zijn dan duivels. En dat zij daarom niet van de Waarheid kunnen getuigen. Desondanks, zo houden de katholieken de gereformeerden voor, gebruiken zij ook zelf het getuigenis van de heidenen in goddelijke ³⁰ zaken. Als de gereformeerden daar goed aan doen, dan kan het toch niet zo zijn dat de katholieken er slecht aan doen? Als dat opgaat, zeggen de katholieken, dan maken de gereformeerden ons ten onrechte verwijten. Maar als wij er slecht aan doen, hoe kunnen de gereformeerden er dan goed aan doen? Het verwijt treft ook uzelf, bovendien handelt u tegen de ³⁵ wet van de natuur.

Tenslotte werd opgemerkt dat het aanvoeren van heidense getuigenissen wel enigszins zou passen bij de zwinglianen en bij degenen die met

² [Rom. 2: 10, 13–15, 20] Rom. 2: 14 e.v. ¹⁸ [1 Joh. 1: 1]

hen in het goede van de heidenen geloven, maar helemaal niet bij de gereformeerden. Zij verdoemen alle heidenen, ook de beste, als ongelovig, slecht, duister en zelfs duivels. Mij staat helder voor de geest wat ik bij veel kerkvaders heb gelezen, namelijk dat zij de kunsten, uitspraken en lessen
5 van de heidenen goedkeuren wanneer ze in allegorische zin worden opgevat. Zij menen dat die verbeeld waren in de zilveren en gouden vaten en in de gewaden van de kinderen van Israël. Op bevel van de Heer hadden zij deze bij hun uittocht afgenomen van de heidenen om ze aan het gebouw van de tabernakel, dus in goddelijke zaken, te gebruiken. De heidenen hadden hiervan als stoffelijke pracht en praal misbruik gemaakt.
10 Maar omdat men naar mijn mening met allegorieën geen wettig bewijs kan leveren, wil ik het hierbij laten. Mijnheer de Voorzitter zal er zijn oordeel over uitspreken. Wij danken de Heer voor wat Hij in zijn genade aan zijn mensen in deze kwestie heeft willen openbaren. Amen.

10 [Ex.: 12: 35-36]

*Een oordeel over iedereen hebben
en niemands oordeel verdragen*

Gesprekspartners: Jezonias, Hosius, Melchior Canus, Ruardus Tapper, de
5 gereformeerde afgevaardigde, Heinrich Bullinger, Johannes Calvijn, Gama-
maliël.

JEZONIAS: Tot nog toe, mijne heren, hebben wij ons gebogen over de ge-
tuigenissen en het oordeel in godsdienstige zaken. Vandaar gaan wij over
op het oordeel zelf. De kwestie is dat zij die over anderen willen oordelen,
10 zelf het oordeel van anderen niet verdragen. Ook is het de vraag wie het
oordeel toekomt zowel over de ware leer als over ketterij en kettters. Maar
nu eerst die eerste kwestie: is het billijk dat iemand wel over alle anderen
oordeelt, maar niet accepteert dat anderen over hem oordelen?

HOSIUS: Als het zo is dat een vorst vertrouwen schenkt aan de rechters
15 die hij zelf aanstelt, moet hij dan niet ook vertrouwen schenken aan de
rechters die God zelf aanstelt? Dan handelt hij overeenkomstig het be-
vel van de Heer in Deuteronomium: ‘Hij die zo aanmatigend is dat hij
niet wil gehoorzamen aan het gebod van de priesters, zal sterven door
het vonnis van de rechters.’ Het is ook gemakkelijk te bewijzen dat sinds
20 de christenen wereldlijke macht uitoefenen tot aan onze tijd toe, nie-
mand van de christelijke heersers zich de bevoegdheid tot oordelen in
geloofszaken heeft durven aanmatigen. Zo’n oordeel was de vrije en ex-
clusieve bevoegdheid van de bisschoppen; zij schreven iedereen voor de
geloofsleer, zoals vastgesteld door de algemene kerkvergaderingen, trouw
25 te volgen. En als iemand het lef had daartegenin te gaan, hebben zij die,
met de wet in de hand, streng laten straffen. Wat God toekomt zal men
God, wat de keizer toekomt zal men de keizer geven. Aan de keizer komen
de paleizen toe, aan de priester de kerken. Wij zien graag dat de keizer be-
seft dat hij een hertog van de hertogen is en geen bisschop en dat hij de
30 perken van zijn ambt niet te buiten gaat. Hij dient te beseffen dat hij zich

Christelijke
koningen
oordeelden
nimmer over
geloofszaken.

De vorsten hadden
onderwijs bij
de bisschoppen
te volgen en
niet omgekeerd.

14 [H. 74. v] {Hosius *Confutatio*, 1, p. 450.} 19 [Deut.: 17: 12] 25 [H. 43. v] 27 Mat.
22: 21.

door de bisschoppen moet laten onderrichten, maar hij mag op zijn beurt de bisschoppen niet de les lezen. Want er zijn geen goddelijke of menselijke wetten die toestaan dat hij over de leer van het geloof oordeelt. Die bevoegdheid hoort bij de bisschop.

MELCHIOR CANUS: Vanaf het eerste begin van de kerk heeft de paus bekend gestaan als de heer en meester van het geloof. Want als de bisschop van Rome in zijn besluiten over geloofsgeschillen zou kunnen dwalen, zouden wij onmiddellijk moeten twijfelen | aan zijn veroordelingen van kettters. Want er zijn kettters die wel bij decreet van de roomse kerk, maar niet door de algemene kerkvergaderingen zijn veroordeeld.

De paus kan in geloofszaken niet dwalen.

Melanchthon verdoemt de hele roomse kerk.

RUARDUS TAPPER: Met schrik en verbazing heb ik dikwijls Melanchthon gelezen, die gewaagd, ja overmoedig dit schrijft: ‘Wij verdoemen heel het volk van scholastieke doctoren die leren dat de sacramenten *ex opere operato* al degenen begenadigen die zich daar niet tegen verzetten (*non ponentes obicem*), zelfs als de juiste motivatie ontbreekt.’ Wie heeft die Philippus Melanchthon als rechter aangesteld over het volk der scholastieke doctoren en over het pausdom? Hoe bestaat hij het om hen collectief wegens goddeloosheid te veroordelen? Weet hij soms niet dat het pauselijke rijk het rijk van Christus is? Dat de universele kerk over de hele wereld verspreid is en dat Christus één paus als enige herder heeft aangesteld? Dat alle gelovigen in oost en west die paus nu al meer dan 1000 jaar eren? Als Melanchthon het pausdom veroordeelt, veroordeelt hij dus de bruid van Christus, die Paulus zuil en grondvest van de Waarheid noemt. Deze bruid is zo geheel vrij van iedere ongoddelijke leer, dat wie geen oor voor haar heeft, naar het dwingende Woord van onze Zaligmaker wel als heidenen en tollenaar moet gelden. En naar deze kerk waagt hij het niet alleen niet te luisteren, hij veroordeelt haar bovendien nog.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Veel zaken zijn hier aan de orde geweest, maar volstrekt niet bewezen. Met wat u in de eerste plaats aanhaalt uit Deuteronomium, kunt u, volgens mij, onmogelijk bewijzen dat wij in het geestelijk rijk van Christus alles moeten navolgen wat in het vleeselijk rijk van Mozes is voorgeschreven. En evenmin kunt u bewijzen dat de pausen uit het geslacht Levi stammen, waarvan op die plaats sprake

5 [M. 370] 9 [M. 393] {M. Cano, *L.T.*, VI, p. 363 e.v.} 11 [R. Tom. 1. fol. 16] {R. Tapper, *Explicatio*, I, p. 17.} 14 Formulering van Thomas van Aquino inzake de sacramentale causaliteit: ‘uit het werk zelf volgt de werking’, d.i. het werk – het sacrament – werkt ‘vanuit zichzelf’. Dat betekent dat ook een onwaardige of gesuspendeerde priester een geldig sacrament kan bedienen. 15 Vindplaats onbekend. 23 1 Tim. 3: 15. 26 Mat. 18: 17.

is. Ten tweede, als het gaat om wat er gezegd werd over het bewijs ontleend aan de voorbeelden uit de kerkgeschiedenis: het is bekend dat men in geloofszaken daaraan volstrekt geen gezag mag toekennen. Want het zijn meestal niet meer dan verzinsels, zoals wij in de zesde zitting duidelijk genoeg hebben aangetoond. Tot hun schande zijn enkele lichtgelovige lieden en naïeve vorsten weliswaar door het slimme bedrog van pausen verleid tot gehoorzaamheid aan die hypocrisie, maar moeten wij daarom nu nog zulke onwijze voorbeelden navolgen? Moeten die voorbeelden als wetten dienen? Waar staat dat geschreven?

10 En de opmerking dat men aan God moet geven wat God toekomt en aan de keizer wat de keizer toekomt, gaat vierkant in tegen de katholieke voorstelling van zaken. Want men geeft de mens wat aan God toekomt als men aan de paus of aan welke mens ook onfeilbare alwetendheid toeschrijft. Alleen God immers en niemand anders is alwetend en dientengevolge onfeilbaar. Daarom is Hij er ook in de hele Heilige Schrift zo op gebrand dat wij geen geloof hechten aan de eigenzinnigheid van mensen, maar alleen aan zijn heilig Woord, dat onfeilbaar is. Nu verwijzen deze lieden ons van het | Woord Gods naar dat van de paus, naar het woord van een mens dus. Zou men dat nog moeten noemen ‘aan God
13re geven wat God toekomt?’ Betekent dat niet aan de mens geven wat aan God toekomt?

Wie beweert dat de mens niet kan dwalen, maakt van hem een afgod.

Eenzelfde brutaliteit is het dat deze mannen de paus tot heer en meester van het geloof maken: wij weten immers maar al te goed dat God daar heer en meester van is. Paulus was een uitverkoren vat vol van de Heilige Geest, maar aanvaardde tegenover zijn volgelingen niet de rol van heer en meester van het geloof. En zou die rol dan wel aan de paus toekomen? Ook dat is alweer een voorbeeld van geven aan de mens wat God toekomt. Wat bewijst zulk gezwets eigenlijk, ook al kan men uit de onwaarachtige kerkgeschiedenis opmaken dat dwaze keizers zo handelden?
30 Helemaal niets!

Geen mens is heer en meester over het geloof.

Bijzonder ongelukkig was men met het geval waarin de paus enige mensen als kettters had veroordeeld die geen kettters waren: net alsof hij minder zou kunnen dwalen dan Kajafas en de hele joodse kerk toen zij Christus voor een oproerkraaier en godslasteraar hielden. Deze kerk was
35 zonder twijfel Gods kerk, maar dwaalde niettemin toen zij haar hoofd zo ten onrechte veroordeelde. Welk privilege maakt dat uw kerk, die niet Gods kerk en daarom antichristelijk is, zich niet kan vergissen als zij haar

16 ‘eigenzinnigheid’ voor ‘goetduncken’. 26 [2 Kor. 1: 24] 35 = Christus.

lidmaten veroordeelt? Is in de eerste zitting soms niet al afdoende aange-
toond dat de roomse kerk kan dwalen? Ik dacht van wel. U zei tenslotte
ook nog dat het pausdom het rijk van Christus is. Dat is louter een bewe-
ring en allermint bewezen: wij houden het pausdom gerust voor het rijk
van de antichrist. Wie nieuwsgierig is naar ons bewijs, moet maar eens 5
de handelwijze, zeden en leer van Christus en zijn apostelen bestuderen
en daarmee de leer en het doen en laten van de pausen vergelijken: hij
zal moeten bekennen dat wit en zwart, hel en hemel, duivel en God niet
meer van elkaar verschillen dan het pausdom en het rijk van Christus.
Men moet maar eens lezen wat die monnik bij Plantina in tegenwoordig- 10
heid van de paus riep: 'Foei Petrus! Foei Paulus!' Ziedaar wat er van uw
fraaie bewijzen overblijft.

BULLINGER: Kijk eens: de paus en koning van deze lieden zeggen openlijk
dat het de paus toekomt over hen allen te oordelen, maar dat niemand
over hem mag oordelen. En zijn creaturen accepteren het ook nog. 15

CALVIJN: Maar het ondraaglijkste van alles is dat de pausen bij misbruik
van hun onmetelijke macht geen enkel oordeel ter wereld dulden en zich
laten stoppen of remmen. Zij zeggen dat niemand het oordeel van deze
Stoel teniet kan doen, want deze is het primaat oftewel de hoogste autori-
teit van de roomse kerk. En dat noch de keizer, noch de koningen, noch 20
de geestelijkheid, noch het volk moet menen een oordeel te kunnen vel-
len over deze rechter, over de paus. Het mag zeker wel 'meesterlijk' heten
dat een mens zichzelf tot rechter over alle andere mensen maakt. Want hij
zegt dat hij niemands oordeel hoeft te gehoorzamen. Maar wat te zeggen
als hij het volk Gods tiranniseert, als hij het rijk van Christus uiteen laat 25
vallen en verwoest, als hij de hele kerk | in verwarring brengt? Alsof hij 13rb
ontkent rekenschap te moeten geven, omdat hij de grootste boef op aarde
is? Want dit zijn de woorden van de pausen: 'God wil dat mensen aan el-
kaar paal en perk stellen, maar Hij wil degenen die deze Stoel bezetten,
zonder voorbehoud geheel hun eigen oordeel laten.' En verder: 'over de 30
daden van de onderdanen wordt door ons geoordeeld, maar over onze
eigen daden oordeelt God alleen.'

De paus wil
door niemand
beoordeeld
worden.

De gereformeerden
erkennen in hun
aangelegenheden
het gezag van
de paus niet.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Dat zijn grove en onbeschaamde
brutaliteiten. Als wij dit in aanmerking nemen, is het niet onterecht dat
wij in Frankrijk deze goddeloze, partijdige en vijandige rechter niet wil- 35

11 {Plantina, *Vie du christ et des papes*, 1479.} 15 [in Apoconc. lix. fol. 181] 16 [In-
stitut. xij. 124] Calvijn, *I.C.*, IV, VII, 19.

den toestaan te oordelen over onze aangelegenheden, die wij voor rechtvaardig houden, maar die de paus gewoonlijk sterk afkeurt. Wij verzochten daarom de koning erop toe te zien dat de prelaten en andere kerkelijke personen zich niet aanmatigen rechter over ons te spelen.

5 Terecht beklagen wij ons over de lutheranen (op dit punt naäpers van de papisten), die nu ook gemeentes veroordelen die in sommige geloofsartikelen met hen van mening verschillen. Mogen wij diezelfde lutheranen dan ook niet vragen wie hen in het bijzonder gemachtigd of gerechtigd heeft de universele kerk te veroordelen? En dit nog wel voor-
10 dat zij ons met behulp van Gods Woord hebben overtuigd en voor hen gewonnen, geheel anders dan Christus, de profeten en de apostelen ooit gedaan hebben. Ja, zij hebben niet eens naar ons geluisterd.

De gereformeerden klagen over de lutheranen nu die hen veroordelen.

Die lutheranen mogen wel eens ernstig nadenken over de vraag of het wel juist en redelijk is dat op basis van Luthers weinig coherente leer zes
15 theologen, die het ook onderling weinig met elkaar eens zijn, de macht hebben om zesduizend andere theologen, die het wel met elkaar eens zijn, te veroordelen. En verder of men hen zelf niet met goede redenen zou mogen verwijten wat eerder de paus van Rome is verweten, namelijk dat hij met zijn kardinalen pretendeerde over iedereen zijn oordeel en vonnis
20 te kunnen vellen. En of zij wel met een goed geweten al die kerken kunnen veroordelen zonder wederhoor en zonder hen overtuigd te hebben. Alsof zij het hoogste gezag zijn en gevolmachtigd om alle kerken te gebied en te straffen. Zouden ze dat misschien van de paus hebben geleerd?

HOSIUS: Mogelijk van hun eigen meester, Luther. Die placht te zeggen: 'Ik
25 vraag geen oordeel, maar ik eis onderdanigheid.'

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Of toevallig van uw eigen meester, heren gereformeerden? Calvijn berispte Servet omdat hij (naar Calvijn hem
13va aanwreef) ijveriger was in ruzie maken dan in luisteren naar | en leren van hem. Calvijn durfde ook zo vroom over zijn predestinatieleer te schrijven
30 dat deze niet kon worden veroordeeld, tenzij door iemand die zich wijzer waande dan de Heilige Geest. Zeg eens, vrienden, is het niet zo dat zulke lieden niemands oordeel over hun meningen verdragen? Dit zijn toch de lieden die over ieder willen oordelen, maar zelf niemands oordeel verdragen? Of uw mensen hier vrijuit gaan, kan men zonder moeite vaststellen
35 als men erop let of zij onderscheid maken tussen burgerlijke en kerke-

Calvijn wil over iedereen oordelen, maar verdraagt niemands oordeel.

4 [C. 237.v., S.d.d. 14] 9 [S.d.d. 35 en 16] 12 [S.d.d. 19] 17 [S.d.d. 82] Bedoeld zijn de zes theologen die het *Bergisches Buch* (1577) hebben geredigeerd. Zie zakenregister s.v. 'Bergisches Buch'. 20 [S.d.d. 91] 25 [H. 172] 28 [S.C. 813] 31 [C. pred. 198, Art. x]

Gereformeerden
vallen in de kuil die
zij voor anderen
gegraven hebben.

lijke regering. Zij zeggen immers onomwonden dat het de taak is van de overheid de uiterlijke mens ook aan den lijve te straffen als die de uiterlijke kerkvrede verstoort. Welke verstoorders hebben zij daarmee op het oog? Geweldplegers? Of ketters? Als zij geweldplegers bedoelen, dienen zij te bedenken hoevelen uit hun eigen kring hier de eerste steen zouden kunnen werpen. Denken zij ook aan ketterse verstoorders, dat wil zeggen aan lieden die hun religie in geschrift of mondeling hekelen en die zij ook ketters noemen? In dat geval worden zij terecht door onze overheid als verstoorders van de uiterlijke kerkvrede lijfelijk gestraft. En allen die dat nog doen, verdienen terecht de doodstraf. 5 10

Het slaat nergens op te zeggen dat onze leer onwaar en de hunne waar is en dat zij daarom de onzen (en anderen) terecht straffen, terwijl wij lieden uit hun kring onrechtmatig straffen. Want beide partijen zijn nog niet door een wettige rechter gehoord, laat staan gevonnist. Maar in elk geval blijkt dat zij door niemand bekritiseerd willen worden. Zoiets als kritiek noemen zij verstoring van hun kerkvrede. Wil men dit standpunt van uw mensen schriftelijk gedocumenteerd zien? Men leze er Beza op na waar deze zegt: 'Daarna zal een leerling van Servet, Schwenckfeld of Osiander opstaan. En geroepen om voor de vergadering te verschijnen, zal hij komen, maar dan om over de kerk een vonnis uit te spreken.' En de kerk zal daardoor gedwongen worden hem te excommuniceren. Blijkt daar niet zonneklaar uit dat Beza niet wenst dat zijn kerk door wie dan ook bekritiseerd wordt? O, plotselinge vermetelheid! U durft, als het u zint, niet alleen brutaal over de hele heilige kerk, de vaders, de doctores, ja ook de kerkvergaderingen te oordelen, maar deze ook te veroordelen. 15 20 25 En ondertussen kunt u niet verdragen dat anderen op uw manier over uw kerk en leer oordelen.

GAMALIËL: Ik vind dit gehakketak pijnlijk. Iedereen roept: bij ons is Christus, de tempel des Heren, de ware kerk van God. Ieder eigent zich zo de heerschappij toe over alle anderen. Dat blijkt uit het veroordelen, lasteren en verdoemen van elkaar. En zij die zich machtig genoeg weten om zonder gevaar hun opvattingen in praktijk te brengen, verbannen de anderen, hun tegenstanders, nemen hen gevangen en doden hen. Maar zij die macht ontberen zijn met Balak van mening dat de anderen sterker zijn en huren bileams in om degenen die zij niet met hun handen kunnen aanvatten, met lasterpraat te vermoorden. Zo onttaardt tenslotte de zaak van de rechtvaardige God door onderlinge twisten in een Midiani- 30 35

tisch verderf. Precies zoals rechters soms een groep dieven elkaar laten afranselen.

13vb Uit haatdragende partijdigheid | geven wij valse getuigenissen af tegen
 elkaar en beschuldigen wij vaak onschuldigen van gebreken waaraan we
 5 onszelf schuldig weten. Voor onze eigen zonden zijn wij vergevingsge-
 zinde rechters, maar als het over andermans zonden gaat, zijn wij streng.
 Door iemand is terecht opgemerkt dat sommigen de gewoonte hebben
 andersdenkenden met scheldnamen te bekladden, zoals goddelozen of
 libertijnen, of dopers enzovoort. Dat hebben zij geleerd van hun vaders,
 10 die ook gewoon zijn zo te polemiseren. ‘U bent een Samaritaan! Hij is
 door de duivel bezeten! Waarom wilt u naar hem luisteren?’

Door deze techniek van zwartmaken doen zij de eenvoudige mens
 ervoor terugdeinzen naar andersdenkenden te luisteren. Zij behalen de
 overwinning zonder dat de anderen worden gehoord. Maar is iemand in
 15 staat te oordelen zonder kennis van zaken? Kan men ook aan deze ken-
 nis komen zonder de andere partij te horen? Als men geen veroordeling
 uitspreekt, vergist men zich niet licht; als men wel veroordeelt, kan men
 zich zwaar vergissen. Wie snel oordeelt, krijgt weldra berouw. Dat komt
 door kleinheid van liefde. Want waar de liefde klein is, daar zijn – zo zegt
 20 men – de verwijten groot.

Heel anders verging het Abraham. Om de Sodomieten, die bekend
 stonden om hun goddeloosheid, te sparen, spoorde hij de Heer vaak aan.
 Zo verminderde hij steeds het getal der rechtvaardigen. Dit beviel de Heer
 zo goed dat hij telkens opnieuw de bede van Abraham, deze beminne-
 25 lijke advocaat van de zondaars, verhoorde. Een geleerde commentator
 verzucht: ‘Wat zouden dat voor rechtvaardigen zijn geweest – een hand-
 jevol – die daar in Sodom hadden gewoond? Het zijn vast onbesnedenen
 geweest, onbekend met Gods verbond en het heilige volk.’ Maar de recht-
 vaardige, besneden en met God verbonden Abraham, stamvader van het
 30 heilige volk, heeft zo’n geslacht van rechtvaardigen helemaal niet gemin-
 acht; hij meende dat zij zo hoog bij God in aanzien stonden dat Hij ter
 wille van hen de grote groep goddelozen zou sparen en vergeven. Zo’n
 rechtvaardige was Cornelius de heiden. Over hem zei Petrus: ‘Het is waar
 dat God zonder aanzien des persoons oordeelt; onder alle volkeren is
 35 Hem welgevallig al wie Hem vreest en recht doet.’

Tegen het
 lichtvaardig
 oordelen
 over anderen.

1 [Judit. 7: 22] Re. 7: 9–22. 5 [2 Kon. 11: 4–5] 25 Gen. 18: 16–33. 27 [Muscu.
 Dusa. In Gene. C. 18. pag. 453.] {W. Musculus, *In Genesim*, c. 18, p. 434, ed. Bazel 1600.}
 35 [Hand. 10] Hand 10: 34–35.

U zult tegenwoordig christenen vinden die van mening zijn dat God zich uitsluitend bekommert om de rechtvaardigen in hun kerk. Zo ver- afschuwden ook de joden heidenen die veel rechtvaardiger waren dan zichzelf, omdat zij niet tot de kerk van de besnedenen behoorden. Alsof het er God niet veel meer aan gelegen is dat men rechtvaardig en god- 5 vrezend is dan dat men besneden is. Zo werd terecht ingezien dat dergelijke rechtvaardigen, die midden in Sodom leefden en het verlangen naar rechtvaardigheid en godvruchtigheid hadden behouden, meer hoogach- ting verdienen dan diegenen die temidden van het volk van God leven, oordelen en gerechtigheid praktizeren. Dat alles schrijft Musculus. Ik haal 10 dit alleen maar aan voor diegenen die aan zijn schrijven geloof hechten. Niet dat ik daarmee iedere vorm van kritiek wil wegnemen. Nee, dat niet, maar wel het | lichtvaardige, onbezonnen, ongevraagde en onjuiste oor- 14ra deel, opdat alleen het rijpe en oprechte oordeel plaats krijgt onder ons, die samen de naam van christen voeren. 15

Wij zouden bang moeten worden voor onze eigen lichtvaardigheid bij het uitspreken van een oordeel, wanneer we zien hoe omzichtig God zelf, die alwetend is en in niets kan dwalen, te werk is gegaan in zijn veroorde- ling van Sodom! Sterker, Hij is afgedaald om te zien of het alarmerende gerucht op waarheid berustte. Wat wil God daar anders mee bereiken dan 20 dat wij niet oordelen zonder voorafgaande zekere kennis van zaken en bovendien, niet zonder de grootst mogelijke barmhartigheid? Want om tien rechtvaardigen zou God vijf steden vol goddelozen gespaard hebben. Daarentegen veroordelen wij mensen, zondaren als wij zijn, dikwijls hele gemeentes en vergaderingen van vromen om tien of twaalf onvromen. 25 O, hoe vaak veroordelen wij niet diegenen die God niet wil veroordelen? Zo bespoedigen wij op verdoemelijke wijze onze eigen verdoeming. Wei- geren wij dan soms in te zien dat Gods oordelen en wegen van de onze verschillen als hemel en aarde? Willen wij dan niet wijs worden door le- ring te trekken uit het gedrag van onze voorouders? Zij hebben mensen 30 als ketters gedood van wie wij de graven als van heiligen eren. Als wij ons dat wat beter zouden realiseren, zouden wij wat langzamer en wat minder oordelen en pas als we wat meer zekerheid hadden. Wij zouden zodoende ook wat minder het gebod van Christus overtreden. Op die manier zouden wij ook wat rechtvaardiger worden en wel zo dat we ons 35 geen oordeel aanmatigen over de anderen buiten onze kring. Wij zouden

20 [Gen. 18: 21] 23 [Gen. 18: 31] Gen. 18: 32 (in deze passage is geen sprake van vijf steden).

met de rechtvaardigen onszelf het eerst beschuldigen en aldus door over onszelf te oordelen geen oordeel van anderen uitlokken.

JEZONIAS: Om te bewijzen dat het de prelaten van de katholieke kerk toekomt over alle anderen te oordelen zonder dat iemand anders over hen oordeelt, zeggen zij dat iedereen inzake het geloof het oordeel moet volgen van de rechters die door God daartoe zijn aangesteld. Daar voegen zij aan toe dat zij die rechters zijn en dat het ook altijd zo geweest is. Op deze manier gehoorzaamt iedereen aan het gebod van Christus dat men aan God geve wat aan God toekomt. Daarom moeten de vorsten zich ook laten onderwijzen door de bisschoppen die met dat doel door God zijn aangesteld. Door deze aanstelling is de paus vanaf het begin heer en meester van het geloof. Want als de pausen kunnen dwalen, zou men eraan moeten twifelen of het ook inderdaad ketters zijn die door hen als zodanig veroordeeld zijn. Maar hieraan kan men niet twifelen, omdat in het rijk van Christus alles naar behoren verloopt en het pausdom het rijk van Christus is.

Daar staat tegenover dat de gereformeerden weliswaar toegeven dat ten tijde van Mozes de priesters over duistere punten van het geloof oordeelden, maar zij voegen daaraan toe dat Mozes niet in het rijk van Christus regeerde. In diens rijk is zoiets niet bevolen, noch ooit, zoals blijkt, gewoonte geweest. De enige bron waar een dergelijke opvatting steun vindt, is de kerkgeschiedenis, waarvan de geloofwaardigheid in de zesde zitting geheel en al ondergraven is. En ook al zijn enkele vorsten door de pausen op die wijze om de tuin geleid, zulke voorbeelden hebben geen kracht van wet. En dit des te minder, omdat zoiets erop neer zou komen dat men hetgeen aan God toekomt, namelijk | alwetendheid, van God zou afnemen en aan de mens, namelijk de pausen, zou geven en toeschrijven, en zo van hen afgoden zou maken. Mag het een wonder heten, aldus de gereformeerden, als de paus in zijn dwaling een oprecht christen als ketter veroordeelt? Kajafas heeft, samen met de hele joodse kerk, Christus zelf als een godslasteraar en oproerkraaier veroordeeld. Dat was toentertijd zonder twijfel immers de ware kerk van God.

Het was dan ook helemaal niet vreemd dat deze roomse kerk, aan het gezag waarvan men twijfelt, op zo'n manier ten aanzien van christenen dwaalde. Daarom piekeren zij er in Frankrijk niet over de paus als rechter te accepteren, zoals ze in Duitsland de lutheranen niet in die hoedanigheid willen accepteren.

2 [Mat. 7: 1; Rom. 14: 4; Spr. 18: 17]

Daarop zeiden de rooms-katholieken weer dat zij zich erover verwonderen dat de gereformeerden zo fel uithalen naar het oordeel dat de hele roomse kerk zich over anderen aanmatigt. Want Calvijn zelf heeft zijn leer door niemand willen laten bekritisieren, zoals ook deze gereformeerde afvaardiging niet. Desondanks matigen zij zich op vrijmoedige wijze een oordeel aan over de rooms-katholieken, over de dopers en over alle anderen die een afwijkende leer hebben. Dit alles is door de secretaris opgetekend en zal door mij aan onze Voorzitter, meester Daniël, ter hand gesteld worden. Moge onze Heer hem zo spoedig mogelijk naar ons toesturen om deze geschillen bij te leggen. Amen.

ZITTING IX

Wie over de leer mag oordelen

Aanwezig zijn: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, de gereformeerde afgevaardigde, Brenz, Calvijn en Gamaliël.

5 JEZONIAS: Wij hebben het gisteren, mijne eerwaarde heren, gehad over het oordeel dat iedereen over een ander wil vellen. Wij komen nu, zoals aangekondigd, bij het oordeel over de leer. Wij moeten nagaan wie over de leer mag oordelen: alleen de geestelijken of leraren en niet de leken, ongeacht of zij magistraat dan wel onderdanen zijn, of elk van beide? Ik
10 verzoek u, mijne eerwaarde heren, uw oordeel en argumenten ter zake hier te presenteren.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Waarom zou iemand die tot de schapen behoort met subtiele woorden de herder en degenen die boven hem staan onderzoeken? Het oordeel over de leer hoort bij de herders en niet
15 bij de schapen. Ook al is iemand uit de kudde zeer heilig en geleerd, toch is het hem niet geoorloofd zich een oordeel over de leer aan te matigen.
14va Als men | leken toestaat in zaken die de eeuwige zaligheid betreffen, niet langer te steunen op de mening van een ander of die niet meer te accepteren zonder eigen oordeel, – mijn hemel, wat zou daar anders uit
20 volgen dan wat wij in Duitsland hebben zien gebeuren? Daar heeft iedereen geprobeerd zijn eigen oordeel te stellen boven het oordeel van het hele christendom. Wij zien dat daar evenveel geloven als oordelen en wilsuïtingen van mensen zijn. Is het niet buitengewoon ongehoord, ja zelfs dwaas als iemand zich aanmatigt te beoordelen of de decreten van
25 de prelaten juist zijn en meer in het bijzonder de decreten die in de algemene synodes zijn uitgevaardigd? Ook als een vorst kennisneemt van de leer van de ware godsdienst en oordeelt over de meningsverschillen van de partijen over het Woord Gods, begaat hij een even grote zonde als wanneer hij zich het ambt van het offeren toeëigent. Want dat hij moet

oordelen over de godsdienstleer, is hem nooit door enige goddelijke of menselijke wet toegestaan.

Sigismund, de koning van Polen, begreep dit en gehoorzaamde terecht. Toen hij het verzoek kreeg de verkondiging van de zuivere leer van het heilig Evangelie in zijn koninkrijk toe te laten, antwoordde hij dat het niet tot zijn ambt behoorde de zuiverheid van het Woord te beoordelen; dat was de taak van de bisschoppen. Zijne majesteit wilde zich graag aan hun oordeel over deze zaak onderwerpen en hij wilde ook dat hun jurisdictie in alle kwesties onverminderd zou gelden. Als dit oordeel niet de vorsten of de overheid toekomt, hoeveel minder dan aan het volk zelf? 10

Zoiets te zeggen zou een soort blasfemie tegen de Heilige Geest zijn. Wanneer zou de waarheid van een godsdienst voldoende zijn aange-toond? Wil men dat iedereen opnieuw twijfelt aan wat in een concilie besloten is? Zal niet iedereen erkennen dat het niet nodig is opnieuw te twijfelen aan wat zoveel belangrijke bisschoppen (zoals Athanasius zegt) goed gevonden, besloten en duidelijk ingesteld hebben? Als dat nu ook onderzocht, opnieuw beoordeeld en dan weer opnieuw onderzocht wordt, duurt zo'n ongeoorloofde nieuwsgierigheid eindeloos. Men mag absoluut niet toestaan dat de geest van iedereen, vooral die geest die bedrogen kan worden en kan bedriegen, de macht heeft te oordelen over de geest van de concilies, die niet bedrogen kan worden en niet kan bedriegen. Wat voor afloop van die disputen zouden we kunnen verwachten? Wat zou onzekerder zijn dan ons geloof? Wat zou er veranderlijker zijn dan de verordeningen? Wat zou meer verwarring veroorzaken dan een kerk in zo'n situatie? Marcianus had dat alles goed in de gaten toen hij voor de inwoners van Constantinopel een edict uitvaardigde waarin hij het volgende zei: 'Wij vermanen iedereen op te houden met discussies over de godsdienst. Want de eerste de beste kan niet zomaar geheimen ontdekken of begrijpen, geheimen waarvan alleen grote aantallen eerwaarde priesters, met de allergrootste inspanning, lange gebeden en niet zonder Gods hulp (moet men aannemen) | de waarheid hebben kunnen bevroeden.' Uit het voorafgaande concludeer ik dat het oordeel over de leer alleen de geestelijken toekomt en beslist niet aan de leken, of het nu magistraten of onderdanen zijn. 14vb

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Deze uitspraak komt erop neer dat de zielen van de vorsten en de onderdanen, die door de bisschoppen zijn 35

4 [H. 122. v] {Hosius droeg zijn *Confutatio* (1557) op aan Sigismund II.} 11 [H. 48]
18 [H. 53] 25 [H. 50] 32 {Uit het edict van keizer Marcianus (452), in: *Mansi, Concilia*, VII, 475.}

verleid, net als hun verleiders, niet verdoemd zijn. Maar de Heilige Schrift getuigt anders: zo'n verleide goddeloze zal, evenals zijn verleider, in een staat van goddeloosheid sterven. Het is dan ook een kwestie van eeuwige zaligheid of verdoemenis van levende zielen of zij een ware dan wel een valse leer aanhangen. Zouden zij dan niet ieder voor zich moeten beoordelen welke leer zij behoren te volgen of te vermijden? Of heeft Christus tevergeefs zo vaak al die zorgvuldige waarschuwingen laten horen dat wij ons moeten hoeden voor valse profeten?

Ieder mens
moet oordelen
over de leer.

BRENZ: Maar hoe kunnen de vorsten die goddeloze leraren de toegang tot hun land verbieden en op hun hoede zijn als zij niet kunnen beoordelen wie de ware en valse profeten zijn? Moet men ze hierheen sturen om ze door hun prelaten te laten beoordelen? Zullen de vorsten zonder zelf te oordelen het oordeel van de prelaten moeten volgen?

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Hij spreekt niet alleen over de vorsten, maar ook over het hele volk, zelfs over elk lidmaat van de kerk. Gaat het dan niet ieder van hen aan? Iedereen heeft toch met de leer te maken? Kijk toch waar men ons op wijst en heeft geweest; van God naar de mensen, van Christus naar de paus, van de Waarheid van de Heilige Geest en de Heilige Schrift naar de leugens, dromen en ijdelheid van menselijke bedenkzels. Zou men op die manier het volk en de vorsten zekerheid in de leer bieden?

CALVIJN: Wanneer onze roomsen merken dat zij bij de verantwoording van hun zaken alle hulp kwijtraken, nemen zij hun toevlucht tot het laatste en ongelukkige plechtanker, namelijk de autoriteit van de concilies. En hoewel zij in hun gemoed en geest het spoor bijster zijn, en ook boosaardig van hart en wil, geldt voor hen toch – beweren zij – het Woord des Heren dat gehoorzaamheid aan superieuren gebiedt. Ja toch zeker? Maar wat als ik ontken dat zij onze superieuren zijn? Want zij hoeven zichzelf niet meer aanzien toe te kennen dan Jozua, die een profeet van God was en een uitzonderlijke herder. Laat ons horen met welke woorden hij zijn opdracht van de Heer ontving: 'Het boek van de wet wijke niet van uw mond; gij zult u daarop dag en nacht toeleggen. Noch ter linker hand, noch ter rechter hand zult gij afwijken; dan zult gij uw weg met beleid verkiezen en verstaan.' Zulke geestelijken | moeten onze superieuren

3 [Ez. 3: 18] 5 'levende zielen' voor 'waerlijcke zielen.' 11 [H. 438] 15 H. 430]
22 [Instit. vij. 165] Calvijn, I.C., IV, IX, 12. 27 Hebr. 13: 17. 34 [Jos. 1] Joz. 1: 7-8.

Het volk moet oordelen over de leer. zijn, die noch aan de ene, noch aan de andere kant van de wet van God afwijken.

Maar als het zo is dat wij zonder enige twijfel de lering van allerlei herders moeten aannemen, was het dan wel nodig dat wij zo dikwijls en nauwkeurig door de stem van de Heer zijn vermaand om niet naar de woorden van valse profeten te luisteren? ‘En luister niet’, zei hij, ‘naar de woorden van de profeten die ijdelheid leren, woorden die niet uit de mond des Heren komen. Hoed u eveneens voor de valse profeten die in schaapskleren tot u komen, maar die van binnen verscheurende wolven zijn.’ Johannes heeft ons dan ook tevergeefs vermaand te onderzoeken of de geesten wel van God komen. Van dit oordeel werden de engelen en zeker de duivels met hun leugens niet uitgezonderd.

Werd er ook niet gezegd: ‘Als de ene blinde de andere leidt, vallen zij dan niet beiden in de gracht?’ Verklaart hij daarmee niet afdoende dat er veel van afhangt wat voor herders wij horen en dat wij niet onbedachtzaam naar hen moeten luisteren? Het haalt niets uit als zij ons willen imponeren met hun titulatuur, als zij ons naar de gemeenschap van hun blindheid willen trekken. Want wij zien dat de Heer ons met bijzondere zorg heeft willen waarschuwen, zodat wij ons niet door andermans dwalingen laten leiden. God weet onder welke schuilnaam dergelijke dwalingen verborgen gaan. Want is het Woord van de Heer waar, dan kunnen de blinde leidlieden, of zij nu prelaat, bisschop of paus zijn, niets anders doen dan hun volgelingen in het verderf storten. Wij moeten ons daarom niet laten imponeren door de namen van concilies, herders en bisschoppen (zoals zij zich terecht of ten onrechte noemen). Wij moeten ons veeleer door het bewijs van leringen en woorden laten vermanen. Wij allemaal moeten ieders geest toetsen aan de regel van Gods Woord om zo vast te stellen of die al dan niet van God komt.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Ik zie wel dat die arme mensen zich in allerlei sekten verdeelden nadat zij zich van de eenheid van de roomse kerk hadden afgesneden. Ook is mij niet onbekend dat veel leerlingen zich tegen hun eerste leermeesters verzetten. En ik weet eveneens dat Theodorus Beza, uw leerling, het met u, zijn meester, het in veel opzichten niet eens is, – ook in deze hoogst belangrijke kwestie.

6 [Jer. 43; Matt. 7] Jer. 23: 16; Mat. 7: 15. 8 [1 Joh. 4] 1 Joh. 4: 1. 10 [Gal. 1: 8] Gal. gaat over afwijkende versie van het Evangelie. Verwijzing naar Mat. 7: 15. 12 [Matt. 13] 1 Joh. 4: 1 (eventueel 1–6). 14 Mat. 15: 14. 28 Calvijn, *I.C.*, IV, 9, 12.

CALVIJN: En ik weet heel goed welke geest over u regeert: de geest die vrijmoedig en zoals het uitkomt tegen de waarheid durft in te gaan. Dat Beza hierover anders zou denken dan ik, geloof ik niet.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Maar ik weet het zeker! Want in zijn
 15th boek over het doden van ketteren zegt hij op meer dan één | plaats dat de overheid en het volk niet over de leer en de ketterij mogen oordelen. Ik citeer hieruit maar een of twee stukken, die voldoende bewijzen wat ik zeg. ‘Want’, zo schrijft Beza, ‘wanneer het erop aankomt te weten of een voorstel blasfemie of ketterij is, gaat het om een geschil over een geloofs-
 10 artikel. En omdat de godsdienst bestaat uit de boeken van het Oude en Nieuwe Testament, waar de kerk uitleg over dient te geven, moet de kerk het geschil beslechten vanuit het Woord Gods.’

En elders schrijft hij: ‘De vorsten moeten er vooral zorgvuldig op let-
 15 ten dat zij niet buiten de palen en perken van hun macht treden. Dat wil zeggen dat zij niet hebben te beoordelen of een leerstelling ketterij is of niet. Want die kennis komt de kerk toe, niet de vorsten.’ Dat zijn de woorden van Beza. Zo bewijs ik u dat ik zeker wist wat ik zei. Nu blijkt duidelijk dat u zelf, terwijl u vaak onderling van mening verschilt, over dit punt ook verkondigt wat wij verkondigen. Toch hebt u de gewoonte ons met
 20 alle bitterheid te bespotten, uit te schelden en te belasteren. Wie dit inziet, zal dus ook begrijpen dat u ons berispt om uw eigen gebreken, dat u zelf datgene navolgt waarom u ons belastert en dat u bij de mensen geen enkele geloofwaardigheid verdient, omdat u bij het onderricht over dezelfde zaak nu eens nee en dan weer ja zegt.

Beza ontzegt ook vorsten het oordeel over de ketteren en de leer.

25 GAMALIËL: Mijne heren, ik zie aan beide kanten problemen. Want zonder twijfel heeft Jan en alleman alle ruimte om evenals de vorst over de leer te oordelen. Dit klemt eens te meer als we bedenken dat in dezen het begrip van de waarheid meer lijkt af te hangen van de kennis van de Schrift dan van het beoefenen van deugden. Zo gaat voor alle sekten de deur
 30 open. Maar er waren en zijn nog steeds mensen die geen schriftgeleerden zijn, maar die wel deugdzaam leven en die door ingevingen van de Heilige Geest van goddelijke zaken verstand hebben gekregen. Voor hen lijkt het een benauwde kerker als zij alles maar moeten geloven wat de leraren hun voorhouden, zonder daarover te mogen oordelen, ja, net als onreine
 35 varkens die alles slikken zonder het te herkauwen. Men weet dat er bij elk oordeel gewoonlijk vier partijen een rol spelen. Zij mogen geen van alle

Gereformeerden leren het een, maar praktiseren het ander.

De juiste manier van oordelen.

12 [T. 200] 16 [T. 411] 31 ‘wel gheoeffende Luyden in de Deughden’, kennelijk een verwijzing naar de *praxis pietatis*.

een andere rechtens completeren; dat geldt voor alle vier. Het gaat om de rechter, de aanklager, de verdediger en de getuigen. Want zoals een rechter niet rechter en aanklager beide kan zijn, of rechter en verdediger, en evenmin rechter en getuige, zo kan een aanklager niet tegelijk ook verdediger of getuige of rechter zijn, enzovoort. Niemand van hen mag 5 meer zijn dan hem rechtens toekomt. Niemand kan ook rechter zijn in een zaak van een ander zonder de wettelijke macht te hebben daarover te oordelen.

Deze bevoegdheid om over de leer te oordelen | ontvangt men recht- 15va streeks van God en men demonstreert dat door middel van een wonder, 10 net als Paulus toen hij Elymas met blindheid trof, alleen maar door te spreken en zonder hulp van het zwaard van de overheid. Of men heeft die bevoegdheid van God ontvangen via een deugdelijk intermediair, wat dan bewezen moet worden met het getuigenis van het geschreven Woord Gods. Ofwel die bevoegdheid wordt vrijwillig aangeboden door twis- 15 tende partijen die met elkaar een compromis zoeken. Maar in alle andere gevallen is die bevoegdheid eigenmachtig toegeëigend, met een list of met geweld. Dan hebben wij het over misbruik van macht en over regelrechte tirannie.

Geen van de partijen beroemt zich op de eerste manier. Wie immers 20 is in staat zijn bevoegdheid om over de leer te oordelen met wonderen te bewijzen? Op de tweede manier beroepen zich de rooms-katholieken via de apostolische successie. De gereformeerden bestrijden deze claim, maar hun eigen claim kunnen zij ook niet wettelijk bewijzen. De derde manier is ook al bij niemand van hen te vinden. Want zoals de katholieken de ge- 25 reformeerden niet als rechters in hun geschillen aanvaardden, accepteren dezen evenmin de katholieken. Helaas komt de vierde manier het meest bij alle sekten voor. Wat kan men hieruit anders afleiden dan dat er (zoals er vroeger in Israël geen koning was) nu geen rechter onder de christenen is, maar dat iedereen maar doet wat hem goeddunkt? Wat moet men nu 30 over deze verwarde situatie zeggen? Zal men het arme volk het oordeel over de leer volledig ontnemen alsof zij er geen belang bij hebben, om vervolgens de ene of de andere partij na te lopen die zich eigenmachtig de bevoegdheid toekent over de leer te oordelen? Zou zo iedere partij niet rechter zijn in haar eigen zaak? Met wat voor reden moet men het volk 35 elk oordeel in dezen ontzeggen? Om het volk, als het verleid wordt, onschuldig en ongestraft te laten blijven? Beslist niet. Maar met welke van

12 [Act. 18: 8] Hand. 13: 8–11. 20 Katholieken en gereformeerden. 29 [Jud. 17: 6, 21: 25] Re. 17: 6; 21: 25.

al die partijen zal men het eens zijn? Met de partij die het grootste aantal mensen voor haar leerstellingen weet aan te trekken? Pilatus werd op die manier bedrogen; hij hield de stem van het gemene volk voor de beste en wilde de grote massa een genoeg doen; hij oordeelde daardoor geheel
 5 verkeerd en liet het Lam Gods doden. Maar het is in de Wet nadrukkelijk verboden in te stemmen met het oordeel van een grote groep, om te verhinderen dat men van de waarheid afdwaalt. Ook Christus zelf verbiedt duidelijk de massa te volgen; want hij wil dat wij door de smalle poort gaan, niet door de brede poort of over de brede weg. Die weg waar velen
 10 over gaan, leidt naar de verdoemenis.

Of de leken, zowel het volk als de magistraat, de eeuwige zaligheid verwerven of verdoemd worden, hangt ervan af of zij een ware of valse leer volgen, met andere woorden: de verleide blinde moet niet met zijn blinde verleider in de gracht van het verderf vallen. Ik vind derhalve, maar ik sta
 15 open voor correcties, dat in alle gemeenten de kerkelijke overheden niet zelf over de leer moeten oordelen. Want dan wordt een partij rechter: wie zal zijn eigen leer voor slecht houden? Maar als leken geacht worden daarover te oordelen, zowel het volk als de overheid, dan vrezende mees-
 15vb ten daardoor verwarring. | Maar ik zal daarop zeggen: allereerst dat ieder voor zichzelf moet oordelen en niet voor een ander wat de ware leer is of tenminste welke leer de minste gebreken heeft. Mijne heren, ik heb het over de leer of interpretatie van de Heilige Schrift. Daar gaat de twist over en niet over de Heilige Schrift zelf, die immers door alle sekten, met uitzondering van de libertijnen, voor de zuivere Waarheid gehouden wordt.

25 Met deze 'ieder' bedoel ik niet degene die geen andere leer gehoord heeft dan die waarin hij is opgevoed en daardoor nog nergens aan twijfelt (laat staan terecht twijfelt). Nog veel minder bedoel ik degene die helemaal niet op de hoogte is van de leer die hij aanhangt. Want het is onmogelijk iets juist te beoordelen wat men niet kent. Nee, ik bedoel met
 30 deze 'ieder' niets meer of minder dan iedereen voor zover deze de leer in kwestie kent en begrijpt. Want van alle dingen die voor een mens te begrijpen zijn, kan men als men goed oplet onderkennen wat men niet begrijpt, wat men denkt te begrijpen en wat men wel begrijpt. Als men weet dat men niet begrijpt waar het meningsverschil over gaat, moet men ervoor
 35 oppassen daarover iets te zeggen. Alleen als men nalaat er iets over te zeggen, kan men zich in zijn oordeel niet vergissen. Opschorting van het eigen oordeel is nog het veiligst. Het is dus zaak niet te oordelen voordat men begrijpt waarover men het heeft.

Het volk moet oordelen over de leer.

Zonder kennis kan men geen juist oordeel vellen.

Iedereen weet zelf wel wat hij weet en niet weet en wat hij zich inbeeldt.

Niemand moet oordelen over iets dat zijn verstand te boven gaat.

Nu zijn er zaken die men nooit kan weten, maar die men tot de dood toe gelooft en die men na dit leven moet ervaren. Zekerheid hierover krijgt men door de getuigenis van de Heilige Schrift en de zalving van de Heilige Geest. Maar er zijn ook zaken die men met zekerheid kan weten door het gebruik van het verstand of door ondervinding. Door het verstand te gebruiken weet men met zekerheid dat de ruimte groter moet zijn dan het lichaam dat die ruimte inneemt. En ook dat het geheel groter is dan het deel. Met andere beginselen van de wetenschappen is dat ook zo. En door ervaring weet men wat goed of slecht voor ons is; dat geldt voor de gezondheid van zowel de ziel als het lichaam. Want zoals iedereen zeker kan weten dat zijn maag leeg is als hij erge honger heeft en dat hij gewond of ziek is als hij pijn in zijn lichaam voelt, zo kan iedereen die oplet, zekerheid hebben over de aard van zijn onbehagen. En ook dat men zonder God of goddeloos is, wanneer men het voedsel voor de ziel, namelijk Gods Woord, ontbeert. Want goddelozen hebben geen gemoedsrust. Ook kan men weten dat men door kwaad en zonde wordt gekweld, als het geweten wroeging voelt en verdoemenis aankondigt, want deze worm sterft niet.

Over ervaringskennis.

Deze dingen kan de mens met zekerheid en naar waarheid weten door ervaring en introspectie. Dat geldt ook voor het tegenovergestelde. Men voelt een zalige vrede en een hemelse blijdschap wanneer men het rijk Gods met zijn gerechtigheid in zich weet. Dit alles kan men dus met zekerheid weten en dat geldt ook voor de ware oorzaken van dat gevoel van onzaligheid (te weten onze eigen slechtheid) en van dat gevoel van zaligheid (te weten Gods goedheid). | Deze kennis maakt dat wij noodzakelijkerwijs haat of vijandschap voelen jegens het kwade en liefde of genegenheid jegens het goede. Dit is geen droom of waanidee, dit is niet iets dat ons alleen maar wordt toegerekend, maar net zo waarachtig en krachtig als de haat die men voelt tegen mensen die ons kwaad doen en als de liefde die men in zijn binnenste voelt voor mensen die goed voor ons zijn wanneer men door wedergeboorte is veranderd.

Hij die geen haat en vijandschap voelt, kent de zonde nog niet.

Uit dit alles volgt dat mensen zichzelf iets wijsmaken als zij denken dat zij het kwaad of de zonde al echt kennen zonder dat zij de eerder

15 'gemoedsrust' voor 'vrede'. 18 [Matt. 4: 4, Esa. 48: 22, Esa. 66: 14] Jes. 48: 22; 57: 21. Mat. 4: 4 slaat op voorafgaande zin. 28 'toereckentlijck'. Verwijzing naar de 'toerekening' (de *gratia imputativa*) waar Coornhert niets van moet hebben. 31 Verwijzing naar Coornherts perfectisme; in het laatste stadium van het perfectisme is de mens een en al liefde (zie zakenregister s.v.: 'perfectisme').

genoemde echte haat in zich voelen. En dat geldt evenzo voor mensen die menen God werkelijk te kennen zonder dat zij de hartstochtelijke liefde voor God en de deugd krachtig en werkelijk in zich voelen. Zij bedriegen zichzelf op het punt waar zij menen te weten, maar nog niet weten hoe men eigenlijk aan kennis komt. In hun waanwijsheid menen zij te zien en te weten, terwijl zij nog blind zijn, en zij kunnen zo lang hun waanwijsheid duurt evenmin ophouden te oordelen, als het hun onmogelijk is dat op een juiste manier te doen.

Hij kent God nog niet die Hem niet liefheeft.

Deze mensen zijn in tweeërlei opzicht onwetend en kunnen daardoor niet goed oordelen. Maar de mensen die weten moeten oordelen; ieder over datgene waarvan hij weet heeft en niet verder. Zij kunnen zich in hun oordeel niet vergissen, want hij die niet oordeelt, kan ook niet verkeerd oordelen. En wie oordeelt over iets wat hij goed weet en begrijpt, kan dat evenmin. Dit zijn de schapen van Christus die zijn stem kennen en volgen. En onbekende stemmen, namelijk die zij nog niet begrijpen, volgen zij niet, maar ontvluchten ze. Zij onderzoeken alles, behouden wat zij als goed ervaren en kennen en laten de rest varen.

Mensen die in tweeërlei opzicht onwetend zijn.

Kan men, in strijd met een enorme hoeveelheid heldere getuigenissen van de Schrift, waarvan er enkele door sommige heren hier zijn genoemd, zoals waarschuwingen tegen valse profeten en anderen, aan de leken – zowel het volk als de overheid – ook met enige schijn van redelijkheid het oordeel over de leer ontnemen? Of bestaat de wijsheid van mensen met verstand niet daarin dat zij hun weg kennen en de onwijsheid van de dwazen daarin dat zij dwalen? Jazeker, de Heilige Schrift getuigt daar onmiskenbaar van. Men vindt daarin ook prachtige en heldere bewijzen van een verbond tussen de koning en het volk over godsdienstige aangelegenheden. De leider van het volk geeft het volk de vrije keuze tussen de dienst aan God en aan de afgoden. En de profeet die de koning passeert, geeft het volk de vrije keuze tussen de ware of valse godsdienst en zegt tot hen: ‘Als de heer God is, volg Hem; als het Baäl is, volg hem.’ Het volk stemt met het voorstel van de profeet in: diens god is God die met vuur kan antwoorden.

Men mag de leek niet zijn gerechtigd oordeel over de leer ontnemen.

Voorbeelden waaruit blijkt dat het volk oordeelt over de leer.

Na alles wat ik gezegd heb, denk ik dat er een goede reden is om te besluiten dat men bij geen enkele partij of gemeente het oordeel over de leer helemaal aan de predikanten kan overlaten. Want als men dat doet, maakt

3 [1 Kor. 8:1] Verwijzing onjuist. 8 [Joh. 9: 41] 15 [Joh. 10, 4-5] 17 [1 Th. 5: 10] 1 Tess. 5: 21. 20 [Pro. 14: 8] Spr. 14: 8 geen directe verwijzing 28 [4 Kon. 113, Jos. 14: 12-15] 2 Kon. 113; Joz. 24: 15. 32 [3 Kon. 18: 11] 1 Kon. 18: 20-24.

men hen rechters en partij in hun eigen zaak. Hoe zullen de predikanten van de katholieken, van de gereformeerden, van de lutheranen of de doopers, waar zij elk | in hun eigen zaak gezag, macht of vertrouwen hebben 16re en tot rechters zijn aangesteld bij of door de overheden, ieder voor zich anders over hun leer oordelen dan dat deze de oprechte, zuivere en ware 5 leer is? Ik denk niet dat men een dergelijke methode in kleine geldzaken kan aanbevelen; hoeveel minder dan in deze allerbelangrijkste zaak van de ziel? Als een ander de leer ook moet beoordelen, moet men dat oordeel dan bij Turken, joden of heidenen halen? Ze zouden wel onpartijdig zijn, maar hebben daar volstrekt geen kennis van, naar we aannemen. 10

De keuze is ofwel de mensen (allen in hun eigen land volgens de wens van de overheid) tot een religie verplichten die zij niet begrijpen en hen dus dwingen blindelings en tegen hun zin een onbekende leer en godsdienst na te volgen en te praktizeren; of het oordeel overlaten aan de knappe koppen onder de christenen, bij ieder zover en niet verder dan 15 zijn verstand reikt. Men kan dan op grond van eigen verworven kennis van zaken en naar vrije keuze een leer goedkeuren die overeenstemt met de leer van Christus en de apostelen; men kan de Heilige Schrift hanteren als toetssteen bij de vraag of de leer juist is en in overeenstemming met de Heilige Schrift. Ik denk dat dit laatste (tenzij iemand het beter weet) 20 het meest met de Heilige Schrift overeenstemt, het meest strekt tot Gods eer en het meest de menselijke zaligheid, de eendracht van het volk en de veiligheid van het vaderland bevordert.

JEZONIAS: Een zaak van buitengewoon groot belang is hier nu door u, mijne eerwaarde heren, behandeld. Maar ik zie dat de meningen niet 25 overeenstemmen. Aan de ene kant wordt het onbehoorlijk geacht dat de schapen de herder onderzoeken in zaken die de herders zijn opgedragen. Dat komt erop neer dat niet alleen het gewone volk maar ook vorsten over de leer mogen oordelen, net alsof zij ook mogen offeren, iets wat vorsten gewoonlijk zeker niet doen. En als men dat het volk toestaat, zou men haast evenveel geloven vinden als de mensen willen. Men zou nooit enige zekerheid in de leer kunnen krijgen als het iedereen altijd vrij stond opnieuw in twijfel te trekken wat lang geleden in de concilies is behandeld. De concilies, als door Gods geest geleid, kunnen zich absoluut niet vergissen, maar de mensen kunnen door hun eigen geest gemakkelijk be- 35 drogen worden.

Aan de andere kant is er gezegd dat deze zaak de schapen (die in aantal het grootst zijn en in wier dienst de herders staan) ook in hoge mate aangaat. Opgemerkt is dat wanneer de magistraat moet beoordelen of

hij met de ene leer zal instemmen en de andere verbieden, hij zelf moet vaststellen welke de ware en welke de valse leer is. Of dat hij zonder eigen oordeel uitsluitend op gezag van de leraren de ene leer blindelings moet steunen en de andere verbieden. Wordt hij door de leraren misleid, dan
5 kan hij eenvoudigweg de ware leer verbieden en een valse leer steunen, zoals is gebeurd ten tijde van de ware profeten, van alle martelaren van
16va Christus en van Christus zelf. | Want toen heeft de overheid, die door de valse leraren van haar tijd bedrogen was, Christus en zijn lidmaten vervolgd terwijl ze meende ketteren te vervolgen. Ook is er gezegd dat het
10 een zwak en onzeker bouwsel is te vertrouwen op de waarheid van de concilies. Nu wordt onder meer betwijfeld of zij wel door de Geest van de Waarheid zijn geleid.

Men heeft ook gezegd dat alle waarschuwingen tegen valse profeten die Christus en zijn apostelen in alle ernst hebben gegeven, tevergeefs
15 en bespottelijk zijn als de mensen op gezag van hun overheid die leer en zulke leraren zouden moeten geloven die bij die overheid als oprecht gelden. De gereformeerden zijn erop aangesproken dat zij inderdaad nu zelf beginnen te praktizeren wat de Ouden vroeger gedaan hebben en waarvan zij dezen beschuldigen.

20 De derde partij acht het het beste dat het oordeel over de leer bij de leken ligt, zowel bij de overheid als bij het volk, bij iedereen voor zover hij er verstand van heeft en verder niet. En dat daarom niemand een ander behoort te dwingen in te stemmen met een leer die deze nog niet kan begrijpen, zeker als het gaat om de ware en oprechte leer.

25 Wij laten deze kwestie rusten tot de komst van mijnheer de Voorzitter, meester Daniël, om zijn verstandig oordeel over deze en alle voorafgaande zaken te horen.

D.V. COORNHERT.

U hebt nu, beste lezer, het eerste deel in handen van de werken van de
30 Synode van Vrijburgh waarin het volk werd overmeesterd. Het tweede deel, waarin ook de burgerlijke overheid wordt bedwongen met middelen die de Ouden en de Jongen gebruikten, zult u niet missen, als het de Heer behaagt.

Einde van het eerste boek

Synode over gewetensvrijheid

Een nauwgezet onderzoek in de
vergadering gehouden in het jaar 1582
in de stad Vrijburgh, uitgegeven door

D.V. Coornhert

Tweede boek, met een verklaring van:

*De groote schijn-deught, daer met d'Ouden hebben bekloecht,
En der Jonghen onrijpheydt nu bottelijcken zoekt
Der conscientien toom, om des kokens voordeel,
Tot bedwang van d'Overheydts betooverde oordeel.*

De grote schijndeugd, waarmee de Ouden motiveerden sluw,
En waarmee de Jongen in hun onrijpheid nu zoeken ruw
Gewetensbreidel! Het eigenbelang krijgt hier alle voordeel
en de overheid wordt misleid en gedwongen in haar oordeel.

Spr. 21: 30

Er is geen wijsheid en geen verstand, geen raad is er tegenover
de Heer.

Hand. 5: 38–39

Laat u niet in met deze mensen en laat hen geworden: want
indien dit streven of dit werk uit mensen is, zal het vernietigd
worden, maar indien het uit God is, zult u hen niet kunnen
vernietigen; het mocht eens blijken dat u tegen God strijdt.

*Is de burgerlijke of de kerkelijke overheid
bevoegd te oordelen over ketterij en ketters?*

Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, de gerefor-
5 meerde afgevaardigde, Johannes Calvijn, Theodorus Beza, Gamaliël.

JEZONIAS: Eerwaarde heren, wat u gisteren heeft behandeld, komt sterk
overeen met de kwestie waarmee mijnheer de Voorzitter zijn programma
voortzet en die wij vandaag moeten bespreken. Velen zullen daarom in
eerste instantie zeggen dat de bespreking van gisteren die van vandaag
10 overbodig maakt. Bij nadere beschouwing blijken er echter ondanks de
vele overeenkomsten toch enkele opmerkelijke verschillen te zijn met wat
eerder is behandeld. Het is duidelijk dat mijnheer de Voorzitter de kwestie
niet zonder reden apart aan de orde heeft gesteld.

Want de negen voorgaande zittingen betreffen merendeels de gewone
15 man in zijn relatie tot de overheid. De volgende zittingen gaan alleen over
het politieke gezag. Wat we nu moeten behandelen is bovendien nog veel
belangrijker dan de eerdere kwestie. Het gaat om de vraag of de burger-
lijke dan wel de kerkelijke overheid bevoegd is te oordelen over ketterij en
ketters. Mijne eerwaarde heren, wilt u alstublieft elk uw mening hierover
20 geven onder verwijzing naar de Heilige Schrift of tenminste met redenen
omkleed of met beide.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: De burgerlijke overheid dient te oor-
delen over burgerlijke aangelegenheden, de kerkelijke overheid over ker-
kelijke zaken. Het is daarom de taak van de vorst om in zijn rechtsgebied
25 valse profeten en goddeloze predikanten de toegang tot de kerken te ver-
bieden. Maar het is niet zijn taak te beoordelen wie die valse profeten
18rb zijn. | Dat moet hij aan de priesters vragen. Onze Heer heeft zelf gezegd
dat dit de gang van zaken moet zijn. Zij die volgens de priesters ketters
zijn, gelden voor de christelijke vorsten ook als ketters. Dezen willen dat

De overheid
heeft niet te
oordelen over
ketterij en ketters.

hun opvatting door iedereen wordt aangenomen en dat er in hun landen dus voor die ketters geen plek is.

Op deze manier hebben Constantijn, Theodosius, Valentinianus, Marcianus en andere keizers van Rome zich opgesteld. Maar wat deden zij precies? Namen zij kennis van geloofszaken? Beoordeelden zij zelf of iemand ketter was? Verstootten zij degenen die het priesterambt onwaardig waren? Niets daarvan! Want er was geen sprake van dat zij zich de taak van de priesters zouden toeëigenen en wel omdat zij de bestraffing vreesden die, zoals zij hadden gelezen, Uzzia en Uzza in dergelijke gevallen hadden ondergaan.

DE GEFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Op deze manier maakt u zich rechter in uw eigen zaak. Want wie geloofszaken anders opvat dan u, beschouwt u als uw tegenpartij en die moet wel een ketter zijn, vooral als hij uw dwalingen en misbruiken berispt. Is het in onze tijd niet zo gegaan met Luther, Zwingli en anderen? Dezen keurden de onbeschaamde aflatenhandel af en zijn door u, die tegelijk als aanklager en rechter optrad, als ketters veroordeeld. Zij zijn vervolgd door lichtgelovige vorsten die door u werden opgehitst, en hun volgelingen zijn in groten getale jammerlijk vermoord.

Katholieke vorsten zijn blinde uitvoerders van de veroordelingen van de paus.

Daarmee zijn die bedrogen vorsten niets anders dan slaafse voltrek- kers van uw onjuiste veroordelingen. Wat heeft dat nog met recht te maken? Deze manier van doen kennen wij van u maar al te goed. Vandaar dat de onzen in 1561 te Poissy in Frankrijk met zoveel klem | de koning verzochten hen niet aan het oordeel van de prelaten over te leveren. Want die zouden dan in hun eigen zaak als rechter optreden.

De gereformeerden in Frankrijk willen zich niet onderwerpen aan het oordeel van de prelaten.

Wij weten heel goed dat het niet allemaal apostelen waren die na het tijdperk van de apostelen de kerk regeerden. Want direct na het vertrek van de apostelen zijn er wrede wolven in de kerk gekomen die de kudde niet spaarden. Als de wolven het voor het zeggen hebben in de schaapskooi, zegt u het mij alstublieft, wat hebben de arme schapen dan anders te verwachten dan verscheurd en verslonden te worden?

Als de wolven herders zijn, gaan de onschuldige schapen eraan. Soms regeren wolven in plaats van herders.

CALVIJN: Dat wrede wolven soms in de plaats van herders regeren, is heus geen nieuws. Het komt ook voor dat de wereldse macht in handen is van goddelozen, lieden die trouweloos zijn jegens God en die de kerk ver- raden. Wat kan men verwachten als de keizers zelf ook dwalen? Ja als zij, wat vaak gebeurt, zelfs doodsvijanden zijn van de zuivere, gezonde leer? Zullen zij dan geen wetten maken die tegen de waarheid ingaan, juist

Dwalingen van de vorsten leiden tot grote aantallen martelaren.

4 [H. 75] 9 2 Kron. 26: 16–21. | 2 Sam. 6: 6–8. 24 Zakenregister s.v.: ‘Godsdienstge- sprek van Poissy.’ 30 [C. 241. verso, C. 279. ver, Ac. 20. 29., *De scandalis* 143]

om hun dwalingen te verankeren? Zullen de rechtvaardigen door zulke wetten niet de kroon der beproeving ontvangen? Want dezen willen niet leven zoals hun dat door mensen is geboden en door God is verboden!

BEZA: Men moet toegeven dat er in de wereld niets zeldzamer is dan goede
5 dienaren van het Woord en dat valse profeten meestal het talrijkst zijn.
Want het gebeurt dagelijks dat zelfs herders veranderen in wolven.

Er is niets zo zeldzaam als goede predikanten.

Herders veranderen wel eens in wolven.

GAMALIËL: Ach, die onschuldige en weerloze schapen van de ware herders; zij staan bloot aan jammerlijke gevaren.

CALVIJN: Daarom is het zaak dat de goede verdedigers van het geloof zo
10 wijs en zachtmoedig mogelijk zijn. Omwille van de zekerheid van hun oordeel dienen zij vriendelijk, zorgvuldig en godvrezend kennis te nemen van de leer.

De overheid moet weet hebben van de leer, wil zij kunnen oordelen.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: De overheid moet weet hebben van ketterijen. Dat kunnen wij aantonen. Ketterij brengt namelijk het ge-
15 wone volk in verwarring. Maar onder dit voorwendsel mag de onschuld niet in verdrukking komen. Dat is het geval wanneer men door zijn vijanden wordt aangeklaagd zonder gehoord en begrepen te worden.

GAMALIËL: Als vorsten of burgerlijke overheden moeten oordelen over ketteren, dan mogen zij, meen ik, ook kennis nemen van de inhoud van de
20 leer, zoals meester Jan Calvijn hier ook lijkt te zeggen. Want alleen ketterij
18^b maakt de mens die erdoor bezeten is tot ketter en daarom is het billijk | dat zijn rechter vóórdat hij een oordeel velte, twee zaken goed weet: ten eerste wat ketterij is en ten tweede of die ketterij bij iemand wordt aangetroffen. Alleen onder die voorwaarden kan hij pas zeker weten dat iemand een
25 ketter is en hem daarvoor veroordelen.

Een vergelijking kan dit verduidelijken. Een jurist beschuldigt iemand van *crimen peculatus*. Hij weet wat dit inhoudt, maar de rechter weet dit niet. Stel nu vervolgens dat de aanklager de beklaagde al op legitieme wijze heeft laten bekennen dat hij overheidsmiddelen heeft gestolen. Kan
30 de rechter die niet weet dat het bij deze term om diefstal van overheidsmiddelen gaat, de dief met een zuiver geweten veroordelen wegens *crimen peculatus*?

Op een vergelijkbare manier kan een rechter niet iemand terecht als een ketter veroordelen als hij zelf niet weet wat ketterij is, ook al zou die

3 [S.C. 21, S.C. 28, S.C. 21] 6 [T. 205, T. 296] 9 [S.C. 26] 15 nl. dat de ketterij wordt aangepakt. 17 [B. d. 9] 27 *crimen peculatus* = verduistering van overheidsmiddelen.

persoon werkelijk een ketter zijn. Daarbij moet hij nog weten dat de be-
klaagde inderdaad de ketterij aanhangt, want in zo'n belangrijke zaak wil
niemand de rechter een blinddoek omdoen. De blindheid van een rech-
ter is nuttig en prijzenswaardig waar het erom gaat dat hij de persoon niet
kent en zich zonder aanzien des persoons uitspreekt, maar die blindheid 5
is meer dan wat ook schadelijk en kwalijk wanneer zij duidt op onkunde
in een te behandelen zaak.

Beza lijnrecht tegenover zijn leermeester Calvijn. Mijnheer Beza, wat vindt u hiervan? Laat u de burgerlijke overheid
ook kennisnemen van de leer en de ketterij? Ik denk van niet. Maar uw
meester, Calvijn, doet dit wel degelijk. U staat in dit opzicht lijnrecht te- 10
genover hem.

Het is niet aan de overheid zich uit te spreken over de vraag of een leer kettters is of niet. BEZA: Men moet de zwaarden niet samenvoegen, de kerk in verwarring
brengen en alle orde verstoren. Maar vooral moet de burgerlijke overheid
er zorgvuldig op letten dat zij niet buiten haar perken treedt en dat zij
zich niet aanmatigt te oordelen of een leer kettters is of niet. Let wel dat 15
die kennis en dat oordeel aan de kerk toekomen en niet aan vorsten.

Beza is het eens met de rooms-katholieken en niet met zijn leermeester Calvijn. DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Welwel! Zo ziet u, mijnheer Beza, u
respecteert de waarheid nog waar die geldt, zonder te letten op wat uw
meester Calvijn zegt. Want die wil de kennis van de leer aan de burgerlijke
overheid toevertrouwen en zo dus de zwaarden samenvoegen en verwar- 20
ring in de kerk brengen, zoals u terecht zegt. Wij zijn het daarin met u
eens. U bent het niet met Calvijn eens, maar met ons, dat kennis van de
leer en dus van ketterij en kettters toekomt aan de kerkelijke overheid en
geenszins aan de burgerlijke. Overigens denken wij dat uw meester Cal-
vijn het uiteindelijk ook in dit opzicht met u en met ons eens is, maar dat 25
hij een andere overweging had toen hij dit schreef.

Ik bedoel dit: meteen nadat Servet te Genève, waar Calvijn de hoofd-
predikant was, levend was verbrand, werd Calvijn in woord en geschrift
verweten dat hij Servets aanklager en tevens zijn rechter was geweest. Ie-
dereen meende dat de magistraat in Genève dit niet zou hebben gedaan 30
als Calvijn er niet op had aangedrongen: de straf was volstrekt nieuw en
onverwacht. | 19^{aa}

Calvijn had echter spijt van dit schandaal en om zich te verontschuldigen
en het volk iets aan de neus te hangen, schreef hij dat niet hij, Calvijn,
maar de magistraat van Genève zelf kennis had genomen van Servets 35

13 [T. 203., T. 422] Zakenregister s.v.: 'Leer van de twee zwaarden'. 26 Calvijn, *Déclaration pour maintenir la vraie foi*, 1554. 29 Zie personenregister s.v.: 'Servet'.

leer en die als ketterij had veroordeeld en hem als ketter verbrand. Met dit oogmerk schreef hij in zijn verantwoording van Servets dood dat de magistraat kennis moet nemen van de leer. Want Calvijn kon nauwelijks ontkennen dat hij Servet had aangeklaagd. Dat geeft hij meestal in zijn
 5 geschriften ook wel toe. Maar Calvijn wilde liever niet ook als Servets rechter bekend staan.

Calvijn treedt op als aanklager en rechter van Servet.

Alle verstandige mensen die op de hoogte zijn van Calvijns grote autoriteit in Genève, zien moeiteloos in dat de Geneefse magistraat niet op grond van eigen inzicht tot Servets ketterij concludeerde, want wat weten
 10 gewone politici nu van het onbegrijpelijke onderscheid van Gods drie personen, maar zich baseerde op Calvijns beoordeling. Deze is dus waar het over Servets dood gaat, zowel aanklager als rechter geweest.

GAMALIËL: Hoe het ook zij, God weet het het best en Calvijn zelf ook. En ik weet dat Beza, die alleen de kerk bevoegd acht te oordelen over de leer,
 15 de ketterij en dus over kettters, een uiterst bedenkelijke politiek voorstaat.

BEZA: Hoe dat zo?

GAMALIËL: Ik vind dat u met uw visie de burgerlijke overheid, die in deze zaken onkundig is, meer tot dienaren van andermans wreedheden maakt dan tot verdedigers van Gods Waarheid.

Beza maakt van de overheid de uitvoerder van andermans wreedheden.

20 BEZA: Dat hoeft u mij niet te zeggen, want het zijn mijn eigen woorden. Daaruit blijkt dat ik vóór u hierover al heb nagedacht en me er zorgen over heb gemaakt. U bent wat dit aangaat te laat uit de veren.

GAMALIËL: Het is meer vergeefse moeite dan een vruchtbare raad om na te denken en zich zorgen te maken over een of ander toekomstig onheil.
 25 Men moet ook bedenken welke middelen dit onheil verhinderen en deze zien te vinden. Wie zo raad geeft dat daar noodzakelijkerwijs onheil uit voortkomt en niet bij machte is dat onheil te voorkomen, die zou wel eens een heel gevaarlijke raadgever kunnen zijn. Want op deze manier roept men vast en zeker een veel erger kwaad over zich af dan het kwaad dat
 30 men in alle onzekerheid meent te voorkomen.

Medicijn dat erger is dan de ziekte.

BEZA: Van mijn raad is dit helemaal niet te vrezen.

GAMALIËL: Zij die uw raad volgen, zullen dat risico zeker lopen. Heeft u
 19^b zelf, mijnheer Beza, zojuist niet toegegeven dat | er op de wereld niets zo

11 Servet had zich vooral met zijn antitrinitarische uitlatingen de woede op de hals gehaald van de Inquisitie, maar niet minder van Calvijn en de zijnen. 19 [T. 423]

zeldzaam is als eerlijke dienaren van het Woord en dat daarentegen het aantal valse profeten groot is?

BEZA: Dat heb ik toegegeven, dat geef ik ook nu toe en ik bewijs het met twee voorbeelden. Tegenover één Micha staan wel vierhonderd valse profeten, tegenover de eenzame Elia staan wel vierhonderdvijftig papen van Baäl. 5

GAMALIËL: Zo is dat. Bovendien heeft u opgemerkt dat de profeten die vandaag goed zijn, morgen slecht kunnen worden. Want u zegt dat herders in wolven kunnen veranderen.

BEZA: Ook dat zijn mijn eigen woorden, waar ik nog steeds achter sta. Ik ben bereid hun waarheid te bewijzen. 10

GAMALIËL: Dat is niet nodig. Wij nemen het voor waar aan en ik voeg eraan toe dat u het oordeel over de leer en bijgevolg ook over ketterij en ketters niet overlaat aan de burgerlijke overheid, maar enkel aan de kerkelijke overheid. Ook wilt u dat de burgerlijke overheid in dezen het oordeel van de kerkelijke overheid, oftewel van de profeten, herders of dienaren van het Woord zal volgen en uitvoeren. Is dit niet uw mening? 15

BEZA: Inderdaad.

Eenieder oordeelt zoals hij zelf is. GAMALIËL: Is het ook niet zo dat ieder oordeelt zoals hij zelf is? Dat betekent dat een ware profeet, herder of dienaar van het Woord goed en naar waarheid oordeelt, maar een valse slecht en verkeerd. 20

BEZA: Zo is het en niet anders.

Slechte leraren houden de ware leer voor bedrog. GAMALIËL: Zoals nu de ware profeten, herders of dienaren van het Woord de ware leer en de ware leraar als juist en waar beschouwen, zo houden de valse profeten, herders en dienaren van het Woord de ware leer voor ketterij en de ware leraren voor ketters en verleiders. Of ziet u dat anders? 25

BEZA: Allerminst, zo is het zonder twijfel.

GAMALIËL: Ongetwijfeld zouden de wolven de ware herders als wolven veroordelen en de burgerlijke overheid ertoe brengen hen te verdelen. Daarmee kunnen de wolven des te vrijer en niet gehinderd door de ware herders de schapen verscheuren en verslinden. Merk nu toch, mijnheer Beza, wat voor een gevaarlijke raad u in deze kwestie geeft. U geeft toch 30

Gevaarlijk advies van Beza.

19va zelf toe dat er | in de wereld niets zo zeldzaam is als getrouwe en goede dienaren van het Woord; zij zijn met recht de enigen die in dezen raad kunnen verschaffen. U zegt ook dat de vorsten of de burgerlijke overheid bij het doden van ketters de raad of het oordeel van de dienaren van het
5 Woord moeten volgen. Daaruit volgt dan onomstotelijk dat er niets ter wereld zo zeldzaam is als het doden van een echte ketter. Die ketters worden immers alleen herkend door mensen van het allerzeldzaamste soort, namelijk goede en getrouwe dienaren van het Woord.

Aan de andere kant moet dat tot gevolg hebben dat er door het op-
10 volgen van uw raad niets op aarde gewoner zou zijn dan het doden en vermoorden van ware herders, onschuldige schapen en oprechte lidmaten van Christus. Want dit doden moet meestal wel gebeuren volgens het oordeel van valse profeten, valse dienaren en valse herders, ja wolven zoals u zegt. Want u zegt ook zelf dat deze overal in grote aantallen optreden
15 en dat de anderen zeer zeldzaam zijn. Daarvan getuigt ook de H. Schrift, zoals u zoëven aantoonde. En het wordt bevestigd door onze treurige ondervinding, die we niet ongedaan kunnen maken.

Zegt u nu toch alstublieft in alle ernst, beste man: is er een andere oorzaak waardoor alle martelaren van Christus, zijn apostelen en profeten, ja
20 ook het onschuldig Lam Gods, Christus zelf, als ketters en volksverleiders zijn gedood? Welke andere oorzaak is er te vinden dan dat de onwijze of goddeloze overheden al te gemakkelijk geloof hechten aan de hypocrieten en de verscheurende wolven en dat zij hun blinde uitvoerders en beulen zijn geworden? Ze vervolgen en doden in dienst van wolven die als schapen
25 zijn verkleed en die anderen voor wolven, voor verstoorders van de openbare kerkvrede en voor ketters uitmaken.

Zo blijkt duidelijk dat het volgen van deze raad van Beza gevaarlijk, verderfelijk en veel onverdraaglijker is dan het verdragen van het kwaad dat men met die raad – ten onrechte – dacht te verdrijven. Valt het te ont-
30 kennen dat dit kwaad juist is ontstaan doordat in onze tijd overijverige, maar onverstandige vorsten uw raad hebben opgevolgd zoals zij eerder luisterden naar deze zelfde raad van rooms-katholieke profeten, leraren en herders? Noemt u, meester Calvijn, die vorsten niet zelf de beulen van de katholieke wreedheid?

35 Wanneer zullen wij ons eens zacht spiegelen aan andermans leed? Willen wij nooit wijs worden van schade die anderen oplopen, ja ook niet van onze eigen schade? Als men niemand omwille van het geloof vervolgt of

Wordt het advies van Beza gevolgd, dan wordt het gewoon om ware herders en ware christenen te doden.

Calvijn noemt de vorsten beulen van de katholieke wreedheid.

doodt, is men er zeker van dat men geen lidmaten van Christus vervolgt of doodt, zoals de goed bedoelende, maar onverstandige Saulus nog deed. Maar als men dat wel doet, is het gezien het grote aantal valse profeten, leraren en herders, ja het grote aantal wolven, onvermijdelijk dat de wolven de christelijke schapen verslinden en Christus in zijn lidmaten vervolgen 5 en doden.

Ach, als alle godvruchtige wereldlijke overheden dit eens begrepen en ter harte namen. Dan zouden zij niemand meer op aanraden van die wolven in schaapskieren vervolgen en doden. | Zij zouden integendeel die 19vb bloedraden eerst eens vragen of God in deze zaken aan vorsten rechten 10 toekent en opdrachten geeft. Want die bloedraden zullen tot in de eeuwigheid nooit in staat zijn te bewijzen dat die vorsten hun bevelen op Gods gezag uitvoeren. De wereldlijke overheden lopen het gevaar schuldig te worden aan het vergieten van onschuldig bloed van lidmaten van Christus. Is dat niet verderfelijk en al te zot? Die lidmaten zijn door Christus 15 gekocht met het storten van zijn kostbaar bloed. Zijn de overheden niet gehouden hun onschuld te beschermen tegen zulke verscheurende wolven?

In zo'n belangrijke kwestie dienen zij te beseffen wat zij doen, met eigen ogen te kijken en niet door de moordbrillen van die beulen. Zij 20 horen zelf eerst te begrijpen wat ketterij is, wie een ketter is en zij moeten kunnen beoordelen of de personen die door hun leraren aan hen zijn uitgeleverd om te worden gedood, ook inderdaad kettters zijn. Dat is nodig willen zij, onverbetterlijk als zij zijn, later geen eeuwige spijt hebben als zij ervaren dat Christus' oordeel heel anders uitvalt dan dat van deze 25 onruststokers.

BEZA: Deze grove bruoit en nutteloze praatjesmaker bestaat het mij te berispen nog voordat hij mij goed begrijpt. Ik citeer: 'Als men zich met deze kwestie bezighoudt en moet bepalen of een of andere uitspraak ketterij of blasfemie is, dan is dat een zakelijke aangelegenheid die een geloofs- 30 artikel betreft. En omdat het geloof vervat is in de boeken van het Oude en het Nieuwe Testament en de uitleg daarvan de taak van de kerk is, is het aan de kerk een geschil te beslechten door Gods Woord, *etc.* Maar het is de taak van de magistraat kennis te nemen van de persoon van de godslasteraar of ketter en die te straffen al naar gelang zijn misdrijf.' 35

GAMALIËL: Mijnheer Beza moet geduld hebben met mijn uitspraken als ik niet genoeg ontwikkeld ben om te begrijpen dat zijn uitspraken, die ik

voor onterecht en kwalijk houd, voldoende gewettigd worden door zijn grote subtiliteit. Ik kan niet spreken over zaken die mijn verstand te boven gaan, maar ik kan ook niet zwijgen over dat wat ik wel begrijp, temeer omdat ook ik hier, net als de anderen, ben uitgenodigd om te spreken en niet om te zwijgen. Welnu, ik meen zeker te weten dat het onderscheid tussen zaak en persoon, waarover Beza zojuist sprak, ook is gebruikt in het geval van de Farizeeën, van Pilatus en van Christus onze Heer. Dat heeft Beza zelf onlangs in het voorwoord van genoemd werk opgemerkt. De Farizeeën en de leiding van de joodse kerk stelden zich op de hoogte van de zaak, dat wil zeggen van de religie, en zij oordeelden dat het Jezus Christus was die er een valse leer op nahield, dat Hij zich schuldig maakte aan godslastering, oproer en eerzucht. Maar kon Pilatus toen ook zeker weten dat het werkelijk zo was? Nee, want hij zei: 'Ik vind niets in deze mens wat de doodstraf verdient.' Wat doen die bloeddorstige Farizeeën? Zij dringen aan, laten Pilatus niet met rust en zeggen: 'Indien Hij geen boosdoener was, zouden wij Hem niet aan u uitgeleverd hebben!' Dat betekent zoveel als: 'Het is aan u te oordelen over de | persoon, wij mogen oordelen over de zaak. Wij menen dat Jezus behept is met een valse leer, dat Hij godslasterlijk, opstandig en eerzuchtig is. Dit is onze beoordeeling van de zaak, dit zijn de vergrijpen, u móet ons in dezen geloven. U kunt wel een oordeel geven over de persoon van deze Jezus. Want nu u er op grond van ons oordeel van verzekerd bent dat Jezus er een valse leer op nahoudt, dat Hij een godslasteraar is en opstandig en eerzuchtig, welk bezwaar kan er dan zijn om de persoon van wie vaststaat dat hij zo is, te veroordelen als een verleider, lasteraar, oproerkraaier en eerzuchtig mens?'

Pilatus – hij mag heerszuchtig zijn, helemaal blind is hij toch niet – volgt in deze kwestie het oordeel dat de Farizeeën en de wolven vellen over het onschuldige Lam Gods. Maar hij geeft met het wassen van zijn handen als zijn overtuiging te kennen dat Christus onschuldig is. Zo wordt hij uitvoerder van het onjuiste, haatdragende en moorddadige oordeel van de hypocriete Farizeeën en laat hij de schepper van het leven, de zaligmaker van de wereld, een pijnlijke dood sterven als ware Hij een verleider en misdadiger. Ga maar na of het geval van de Farizeeën, Pilatus en Jezus Christus wel zo anders is als wat u met uw opvatting van het onderscheid tussen zaak en persoon overduidelijk beoogt. Oordeelden de Farizeeën niet over de leer van Christus toen zij de Heer ervan beschuldigden een

Beza wil de macht van de overheid misbruiken jegens de christenen, net zoals de Farizeeën de macht van Pilatus misbruikten jegens Christus.

13 [T. 201, Luce. 13. 4, Joan. 18. 30] Luc. 23: 2, Joh. 18: 30. 14 Luc. 23: 4. 16 Joh. 18: 30. 30 Mat. 27: 24.

verleider te zijn? Oordeelde Pilatus niet op grond van hun oordeel over de persoon van Christus toen hij Hem als verleider ter dood veroordeelde?

Meester Beza, in alle ernst, zegt u nu eens of met uw onderscheid tussen de zaak en de persoon de manier waarop de Farizeeën en Pilatus oordeelden en terechtstelden, verschilt van wat u wilt invoeren. Ik denk 5 dat u zult zien dat ze identiek zijn. Voelt u niet aan wat ervan komt als de overheid haar macht misbruikt? Is dat niet de goeden straffen en de slechten beschermen? Ik heb van u het volgende gelezen: ‘Maar wat staat er te 10 gebeuren, zult u zeggen, als de magistraat zijn macht misbruikt? Doet zich dan niet hetzelfde gevaar of misschien nog wel een groter gevaar voor dan het gevaar dat u juist probeert te voorkomen? Ik geef toe, dat is inderdaad het geval.’ Dat zijn uw eigen woorden, meester Beza! Daaruit 15 blijkt dat uw raad schadelijk is, wat nog erger is dan nutteloos en ook dat uw raad inhoudt dat men om een kleiner kwaad te vermijden een groter kwaad moet adviseren.

Volgt men Beza's advies over het ketterdoden, dan is het gevaar dat de overheid veroorzaakt groter dan het gevaar dat zij wilde vermijden.

BEZA: Dat zijn werkelijk mijn woorden. Maar het is niet mogelijk in deze wereld de kerk in stand te houden zonder bepaalde risico's te lopen.

GAMALIËL: Dat mag zo zijn. Maar hoe minder en hoe kleiner die risico's, des te beter. Men moet niet om het mindere te ontgaan het meerdere voor lief nemen. Het is dwaas een onzeker kwaad in te ruilen tegen een zeker 20 kwaad. Zoiets zou betekenen dat men in zee springt om te verdrinken uit vrees dat het schip zal zinken. Is het in ons geval niet een kleiner risico om ketterij door middel van de waarheid te doden en de ketter te sparen? Of moet men maar misbruik maken van | het zwaard van de overheid 20vb en enkele duur gekochte lidmaten van Christus doden? Is het niet beter 25 van de overheid betrouwbare wachters te maken, zodat de schapen geen geweld van de felle wolven te duchten hebben? Of moet men de overheid als verscheurende wolven ophitsen tegen Christus' onschuldige, weerloze kudde? Welnu, omdat ons zoveel aan deze kwestie gelegen is en wij er al zo ver in gevorderd zijn, zeg ik u tenslotte het volgende. 30

U, leraren van beide kampen, prelaten en dominees of hoe u het liefst wordt genoemd, één van twee: u hebt middelen om uit de getuigenis van het goddelijk Woord de magistraat ondubbelzinnig te verstaan te geven dat ketterij (die volgens u de doodstraf verdient) ook werkelijk ketterij is; óf u beschikt niet over die middelen om hun dit duidelijk te maken. Als u 35 die middelen wel hebt om dit aan alle politieke overheden, die uit gewone

mensen bestaan, volstrekt duidelijk te maken, dan moet u dat ook het volk, net zulke gewone mensen, duidelijk kunnen maken. Bent u ertoe in staat en ertoe bereid, doet u het dan ook direct. Zodoende behoedt u uw aanhangers voor ketterij waar de doodstraf op staat en verlost u deze dwa-
 5 lenden van die ketterij. Want daarmee rukt u de ketterse, onboetvaardige slangen hun dodelijke tanden uit, maakt u hen volledig onschadelijk en neutraliseert u het voor de ziel verderfelijke gif dat zij in hun leer mengen. Niemand immers dwaalt willens en wetens en niemand die het leven lief is, zal bewust een dodelijk vergif innemen. Dan is het duidelijk wie ketter
 10 is en kan hij, eenmaal te schande gemaakt, geen schade meer aanrichten door anderen te verleiden. Waarom is het dan nog nodig hem met het zwaard van de overheid te doden als hij zich, nu hij verder kan leven, net als Paulus, Augustinus en vele anderen nog zou kunnen bekeren?

Anderzijds, als u, prelaten en dominees, de magistraat niet rechtmatig
 15 en overtuigend kunt duidelijk maken dat wat u aan beide kanten beschouwt als ketterij waar de doodstraf op staat, ook inderdaad ketterij is, hoe kan die magistraat dan met zekerheid oordelen over de verdachte persoon en zeker weten dat hij een ketter is en hem daarom veroordelen? Want als hij niet weet wat ketterij in algemene zin is, kan hij ook
 20 de concrete ketter in persoon niet herkennen. Als iemand niet weet wat wijsheid, geleerdheid of vroomheid is, hoe kan hij dan een wijs, geleerd of vroom persoon herkennen? Als de overheid niet volstrekt zeker weet wat ketterij is, hoe zal zij dan zeker kunnen weten wie een ketters persoon is? Als de overheid dat niet met zekerheid kan weten, hoe kan zij dan die
 25 persoon rechtmatig en met kennis van zaken als ketter veroordelen en ter dood brengen?

Is het zonde om vlees te eten als het geloof vol twijfel en onzeker is? Is het deugdzaam als de magistraat op uw instigatie in blinde onwetendheid het vlees van Christus bij zijn lidmaten martelt, kruisigt en verslindt? Als
 30 zulke wolven van prelaten en dominees tot hem roepen: ‘*Crucifige!* Sla! Steek!’, wat is dat anders dan wanneer men een blinde het zwaard van de
 20er beul in handen geeft en hem beveelt te slaan? | Zal hij niet net zo makkelijk een schaap als een wolf slaan? Wel, honderd keer eerder, want er zijn veel beschermers van wolven en de ene wolf bijt de andere niet, maar wel de
 35 weerloze schapen.

In het verlengde hiervan moet men ook het appèl van de gereformeerden aan de koning van Spanje verstaan toen zij nog kerk onder het kruis

27 [Rom. 14. 23] Rom.: 14: 20–23. 35 [B.d.g. 36] 37 ‘kerk onder het kruis’: de vervolgte kerk.

waren. Het appèl luidde als volgt: ‘Hier is nodig dat de rechter er zelf overtuigd en zeker van is dat het, op gezag van Gods Woord, om onrecht en ketterij gaat eer hij zijn hand uitsteekt om de beschuldigde te arresteren.’

Vervolgens geef ik onomwonden mijn eigen mening in dezen, niet om iemand te kwetsen, maar om de rust van onschuldigen te garanderen. 5
 Het advies om kettters te doden is bedenkelijk en in strijd met de Schrift. U mag mij corrigeren, maar die onverzettelijke meningen van u beiden, prelaten en dominees, staan mij tegen. Ze zijn uiterst zorgwekkend en ook nog in tegenspraak met de Schrift. Wat mij daarentegen wel bevalt, is de goede raad die een geleerd en godvruchtig man formuleerde in de voorrede bij de Franse bijbel, gericht aan de koning van Frankrijk. Deze raad komt overeen met Christus’ goedertierenheid en met de H. Schrift en luidt aldus: 10

‘Als bij een veldslag de duisternis invalt, houdt men op te vechten uit vrees dat men in het wilde weg per ongeluk vrienden doodt in plaats van vijanden. Het is toch veel beter de vrienden te sparen dan tegelijk met 15
 de vijanden ook de vrienden te doden. Hetzelfde gebeurt ook bij daglicht wanneer het tot een handgemeen komt en beide partijen door elkaar lopen. Dan stopt de artillerie uit vrees voor datzelfde onheil. Om die reden zeg ik dit, sire, en luistert u alstublieft aandachtig. De wereld verkeert nu in grote beroering en verwarring, vooral als het om de godsdienst gaat. 20
 Nooit eerder was er zoveel ellende en kwaad. Bedenkt u toch dat zo niet allen dan toch zeer velen in de nacht van de onwetendheid verzeild zijn geraakt. Want bij daglicht zou men niet over een en dezelfde kleur zulke verschillende en tegengestelde oordelen vellen. En als het dag is, lopen de goeden en de kwaden op het punt van de religie door elkaar heen. Het 25
 gevaar dreigt dat men met het onkruid ook de tarwe uitrukt als men iedereen wil doden die in onwaarheid leeft. Onherstelbare schade!

Een dergelijk onheil heeft tot nu toe de wereld steeds geteisterd. Zo zien wij dat veel profeten en apostelen en vele duizenden martelaren, ja ook Gods Zoon zelf, ter dood zijn gebracht vanwege de kleur van de re- 30
 ligie. Voor al dat bloed zullen die mensen nog eens rekenschap moeten afleggen die het zo lichtvaardig hebben gestort toen zij in de nacht van de onwetendheid wild om zich heen sloegen. Hoe waar is het | spreekwoord 20^b
 dat zegt: “Hij die zich door een ander laat verbeteren, spiegelt zich met zachtheid.” Geloof mij, sire, dat de wereld nu niet beter of wijzer is of over 35

Het advies om kettters te doden is bedenkelijk en in strijd met de Schrift.

Een goed, eigentijds advies hoe de overheid met kettters moet omgaan.

Onverstand leidt tot onenigheid.

Christus, de apostelen en de martelaren werden ook kettters genoemd.

9 = Castellio. De volgende passage is ontleend aan het voorwoord dat Seb. Castellio schreef bij zijn Franse Bijbelvertaling (uit 1555, opgedragen aan Hendrik II).

meer inzicht beschikt dan toentertijd. Daarom is het het beste om zo lang als die zaken nog zo vol twijfel en verward zijn, te stoppen met vuren en schieten tot de dag dat de zaken wat meer ontward zijn, en wel uit vrees dat wij in deze duisternis en verwarring iets doen waarvan wij later 5 moeten zeggen: ik heb het niet geweten.’

In belangrijke zaken moet men niet oordelen zonder zekere kennis.

JEZONIAS: Ik had graag gezien, mijne heren, dat u van weerszijden wat meer en zekerder bewijsvoering zou hebben aangedragen dan ik u heb zien doen in deze uiterst belangrijke kwestie, waarin katholieken en gereformeerden elkaar zo tegenspreken.

10 De katholieken brengen niet veel anders naar voren dan dat de priesters ten tijde van Mozes bevoegd waren te oordelen, maar zij laten niet zien dat dit gebeurde in het geval van ketterij of ketters, termen die als zodanig niet bij Mozes voorkomen. Zij benadrukken sterk de gewoonten en voorbeelden, die echter beide twijfelachtige getuigen zijn gebleken.

15 De gereformeerden bestrijden dit als openbaar onrecht en ook omdat het zorgen baart. Onrecht noemen zij het, omdat dan de geestelijken zowel rechter als partij zijn in een en dezelfde zaak. Zorgelijk noemen zij het, omdat in de kerken vaak genoeg wolven in plaats van herders het voor het zeggen hebben. Ook zeggen zij dat de keizers soms vijanden van de godsdienst zijn, waardoor men niets anders dan een menigte van martelaren kan verwachten.

De katholieken menen evenwel dat de gereformeerden later net als zij zijn gaan vinden dat niet de burgerlijke, maar alleen de kerkelijke overheid over ketterij en ketters mag oordelen.

25 Een derde mening kwam daarom naar voren, die op grond van de eigen woorden van de gereformeerden laat zien dat er onvermijdelijk gevaar in schuilt als men dat recht om te oordelen alleen aan de kerkelijke overheid toekent. Want de gereformeerden geven zelf toe dat trouwe leraren een zeldzaamheid zijn en dat er veel valse voorkomen. Als de burgerlijke overheid, zonder kennis te hebben van ketterij of ketters, op dat 30 oordeel bouwt, gaat zij daarbij Christus zelf in zijn lidmaten vervolgen en doden. Zij is dan niets anders dan de uitvoerder van de wreedheid van wolven die zich als schapen voordoen.

Dit alles zal met wat daarbij hoort aan mijnheer de Voorzitter, meester 35 Daniël, bij zijn komst worden voorgelegd. Ik hoop dat hij spoedig komt en ik wens vooral dat er in al deze gewichtige zaken tot eer van God en tot heil van de mensen mag worden gehandeld. Amen.

5 *Over gewetensvrijheid, over vrijheid van
geloof en geloofsbeleving: moet de vrije
uitoefening van geloof enkel zijn gegund
aan degenen die volgens de wereldlijke
overheid het ware geloof hebben?*

Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, de gereformeerde afgevaardigde, Calvijn, Beza, de Nederlandse afgevaardigde, Gamaliël.

JEZONIAS: Gisteren hadden wij het ook al over de geestelijke en wereldlijke
10 overheden en in de komende gesprekken gaat het er weer over. Aanleiding is de klacht over de katholieke geestelijken: die weten de burgerlijke overheden (keizers, koningen en prinsen) op een listige manier aan zich ondergeschikt te maken. Zij kunnen ze laten doen wat zij willen. Daardoor hebben zij ook de onderdanen, van hoog tot laag, in hun greep. Die
15 overheersing houdt met name in dat het de overheid verboden is om een andere geloofsleer en eredienst te gedogen dan de katholieke. Voor de katholieke geestelijken geldt hun geloof als het enige echte, ieder ander geloof is ketters en ontoelaatbaar. Dus is het verboden iets anders te geloven dan zij en met disputen en geschriften de vrede van hun kerk te
20 verstoren. Degenen die afwijken in geloof, leer of leven, kunnen rekenen op een strenge straf, zonder hoor en wederhoor.

Met het oog op dit probleem moeten wij eerst van gedachten wisselen over de vraag of het wel of niet juist is dat iedereen een zodanige vrijheid van geweten heeft dat hij mag geloven wat hij nodig acht voor zijn
25 zaligheid én vrij is in zijn geloofsbeleving en dus in zijn geloof achterwege mag laten wat hij onjuist vindt en mag opnemen wat hij juist vindt. Niet aan de orde is de onverkorte handhaving van de burgerlijke wetten om criminelen aan te pakken. Kortom, het gaat om de vraag of men in een land of stad een geloof moet toelaten dat afwijkt van het geloof dat de
30 overheid voor juist houdt. Mijne heren, wat lijkt u in deze kwestie passend en rechtvaardig? Spreek vrijmoedig en geef aan wat uw beweegredenen zijn.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: God behoede ons voor zo'n verderfelijke vrijheid: zoiets komt neer op een bestuur dat stuurloos is. Heel anders is de opvatting van de heilige katholieke kerk van Rome: zij die liever wat losjes doen over de heilige canons van de vaders (inspiraties van de Heilige Geest!) of het wagen deze tegen te spreken, | lasteren de Heilige Geest en dit geldt net zo voor degenen die deze manieren van doen en spreken goedkeuren. Zulke lieden willen dat het vrijstaat te geloven en te doen wat eenieder goeddunkt. Maar dat de heilige kerk zoiets niet wilde en in navolging van haar de christelijke vorsten, keizer Karel, koning Filips en de Franse koningen Frans en zijn zoon Hendrik evenmin, blijkt 10 duidelijk uit hun nuttige en heilige plakaten en ook uit de strenge en christelijke terechtstellingen die daarop volgen. Omdat het hier gaat om iets dat algemeen bekend is, is het niet nodig nog eens aan te tonen met wat voor diepe ernst zij duidelijk maken dat zij in hun eigen invloedssfeer enkel de uitoefening van de roomse religie dulden en geen andere. 15

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Niet alles wat u zegt, *monseigneur*, houden wij voor juist, evenmin wat onnadenkende keizers en koningen ten gevolge van uw slechte invloed hebben gedaan. Volgens ons is wat mensen doen pas juist als uit de Heilige Schrift onmiskenbaar blijkt dat God het wil. Van alle geloofsartikelen geeft dit éne de doorslag. Want geloof bouwt op God en niet op de mens, aan Hem hebben wij het geloof te danken, niet aan mensen. De koning is aan Hem onderworpen net zoals een gewoon iemand uit het volk. Dit geloofsartikel moeten koning en volk onderhouden. Evenmin is er onderscheid wanneer zij als gelovigen, al naar gelang zij zich goed of slecht hebben gedragen, hun hoop stellen 25 op het leven en de dood vrezten. Daarom wensen zij ook beide – de koning en het volk (en als wij over het volk spreken bedoelen wij naast het volk in zijn geheel ook ieder afzonderlijk) – God in overeenstemming met hun geweten te dienen. Ik vraag u op grond hiervan én omdat wij uit ervaring zeker weten dat geweld en wapenen weinig bijdragen aan verbreiding en bescherming van het geloof en dat ook katholieken volstrekt niet in hun gewetensvrijheid beperkt willen worden: stem in met de wet van God en dwing ook iemand anders niet in zijn geweten.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: De handelingen van de Staten-Generaal der Nederlanden, eerwaarde heer, waar u steeds zo de mond vol 35

Het geloof is een verplichting jegens God en niet jegens mensen.

5 [Pos. 48] 8 [H. 59. v] 9 Karel v 1500–1558. 10 Filips II 1527–1598. | Frans II 1544–1560. | Hendrik III 1551–1589. 15 'dulden' voor 'hebben willen gedoghen'. 20 [A.P. 29] 33 [A.P. 10]

van hebt, zijn voor ons niet het Evangelie. Het parlement van Parijs getuigt van een heel andere geest. Het waarschuwde de koning dat er geen beter middel is om oproer te onderdrukken dan de radicale bestrijding van de oorzaak: met religieuze verdeeldheid moet korte metten worden
 5 gemaakt! Dan zou er – met Gods genade – goede hoop zijn dat alle onderdanen van dit koninkrijk in grote rust en vrede kunnen leven. Maar dan moet de koning zijn geloof openlijk belijden en overal verkondigen dat hij alleen wil leven en sterven in het geloof waarin hij is gedoopt en waarin zijn voorouders leefden. Hij moet eisen dat zijn onderdanen ook dergelijke
 10 belijdenissen en verklaringen afleggen, een en ander onder dreiging van straffen | die hem goeddunken. En om het volk volstrekt geen reden
 21va tot opstand te verschaffen, moet hij een beloning uitloven voor verklikkers van geheime vergaderingen en preken.

Katholieken beweren dat het bestraffen van een andere religie oproer vermindert.

Iets dergelijks is bij de uwen al geregeld. Immers, de gereformeerde
 15 koning van Schotland heeft een geloofsbelijdenis laten drukken en alle andere religies en erediensten met straffen bedreigd. Dit zijn raad en daad uit uw eigen kring. Ik ben van mening dat u dit beleid dan ook niet met goed fatsoen kunt afkeuren.

Gereformeerden straffen degenen die hun religie niet aanhangen.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: *Monseigneur* spreekt over de situatie in Schotland alsof er geen onderscheid is tussen het ware en zijn
 20 valse geloof. Hij concludeert doodleuk: dat het een valse godsdienst betaamt hetzelfde te doen als wat men voor de ware religie moet doen. Vervolgens concludeert hij dat als de overheid het ware geloof moet beschermen, zij ook alle valse geloven moet beschermen. Dat valt moeilijk
 25 met elkaar te rijmen. Maar Schotland terzijde gelaten en terugkomend op onze Nederlandse situatie: hoewel er in één gebied of onder één heerschappij officieel niet meer dan één geloof is, kan men niet vervolgens, als bepaalde ontwikkelingen zich toch voordoen, het vals geachte geloof zonder maatschappelijke schade uitroeien. Wijze mannen gingen dan ook als
 30 volgt te werk: de magistraat liet oogluikend twee verschillende geloven toe in afwachting van de tijd dat het merendeel van de mensen innerlijk zou veranderen. Zo gunden de heidense keizers de christenen hun tempels en lieten de christenen de heidenen hun gang gaan. Zo liet ook keizer Justinus op verzoek van de bisschop van Rome toe dat de arianen

Men kan religies die men voor verkeerd houdt niet uitroeien zonder schade aan de gemeenschap toe te brengen; daarom dient men twee tegengestelde religies te gedogen.

2 [C. 192] 16 In 1560 kondigt het parlement van Edinborough, daartoe aangezet door John Knox, de *Confessio Scotica* en strenge maatregelen tegen de katholieken af.
 29 [O.P.C. 179]

Gereformeerden een kerk hadden. En daarom is het ook alleszins redelijk dat wij de koning van Spanje verzochten dat zijn majesteit in de contreien waar zijn onderdanen een andere religie aanhingen, aan hen goedgunstig en liefdevol vrijheid van geweten en openbare uitoefening van hun religie zou toestaan, conform door ons opgestelde richtlijnen. 5

De overheid mag niet de gewetens aantasten. Ook de meeste oude geleerden menen dat het de overheid niet vrijstaat op het geweten druk uit te oefenen, ja het geweten te breken en het geloof af te dwingen. Het materiële zwaard is de overheid enkel gegeven om rovers, dieven, moordenaars en anderen die het wereldse gezag met

Alleen het zwaard van Gods woord mag in geloofszaken zijn nut bewijzen. 10
voeten treden, te straffen. Maar wat de religie en het domein van de ziel betreft, moet en kan alleen het geestelijke zwaard van Gods Woord daadwerkelijk genezing brengen. Zo dient ook duidelijk onderscheid gemaakt te worden tussen enerzijds de ijver waarmee iemand voor zijn geloof opkomt en anderzijds oproer en opstand tegen de regering.

Gereformeerden verdragen geen gewetensdwang van de katholieken; katholieken willen dat men instemt met alles wat zij leren. 15
CALVIJN: Het is absoluut niet waar dat ons geloof afhangt van wat de katholieken | verzinnen en dat wat die links en rechts instellen vaste betekenis heeft in óns gemoed. En dat wij zonder te twifelen ook voor goed moeten houden wat zij voor goed houden en verwerpen wat zij verwerpen. Ondertussen verachten zij het Woord van God, fabriceren zij naar eigen believen leerstukken en willen zij dat wij die geloven. Want een christen is men in hun ogen alleen als men onverkort instemt met al hun leerstukken, zowel de bevestigende als de ontkennende. 21vb

BEZA: Het komt de burgerlijke overheid toe burgerlijke wetten te maken, dat wil zeggen wetten die betrekking hebben op het uiterlijke leven. Maar met één uitzondering: die wetten mogen volstrekt niet strijdig zijn met de goddelijke wetten die de kerk boven alles hoog houdt. Anders is die burgerlijke overheid een tiran die de haar door God gegeven macht misbruikt. Maar als het gaat om de godsdienst en de liefde van mensen onderling: hoever de macht van de overheid ook mag reiken, zo ver strekt zij zich niet uit! Want God heeft geen enkel mens macht gegeven om wetten te maken inzake het geweten en Hij duldt het niet dat iemand anders dan Hij zelf heerst over de ziel. Bovendien zijn wij van mening dat geloof, ook al zou u het willen afdwingen, niet kán worden afgedwongen. 25
God geeft mensen niet de macht om over de gewetens te regeren. 30

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Als het iemand past dit te beweren, mijnheer Beza, dan u toch in geen geval. 35

1 [A.P. 432] 5 [h.d.g. 31. b] 12 'daadwerkelijk' voor 'neerstelijck'. 15 [Institu. viij. 146] Calvijn, *I.C.*, IV, VIII, 10. 23 [T. 39] 33 [Epist. 1. fol. 20]

BEZA: Waarom past mij dit minder dan een ander, geleerde heer?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Ik bedoel dat u zoiets niet kunt zeggen zonder dat u zichzelf regelrecht tegenspreekt. En dat past een zo vermaard en geleerd man als u niet. Want nu zegt u dat God alleen over de ziel van de mens kan heersen en dat men het geloof, al zou men het willen, niet kán afdwingen. Hiervóór beweerde u echter precies het omgekeerde: dat men de mens tot het juiste geloof kan en moet dwingen en dat de burgerlijke overheid niet mag toelaten dat mensen geloven wat zij willen.

Beza spreekt zichzelf tegen.

BEZA: Waar heb ik, waarde heer, dat gezegd? Het kan best zijn dat u, zoals gewoonlijk, mijn woorden verdraait, ze verkeerd uitlegt en mij in een kwaad daglicht stelt.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wat andermans gewoonte in dezen is, weet ik niet, maar ik weet heel goed wat ik zelf doe. Uw woorden – ik geef ze | getrouwelijk weer – luiden als volgt: ‘U zegt dat het straffen van ketters niet is toegestaan en wel omdat er in de kerk van God voor eenieder ruimte moet zijn om er naar eigen voorkeur godsdienstige opvattingen op na te houden. Maar ik zeg u dat het nog steeds nodig en nuttig is dat de kerk ketters straft. Ik wijs er met nadruk op dat het straffen van ketters ook altijd in de kerk is toegepast. En om tenslotte mijn antwoord op uw lasterpraat en gezeur over dit geschilpunt met Augustinus’ woorden te besluiten: ‘Als u denkt dat men mensen niet moet dwingen om tegen hun wil de waarheid te volgen, ik zeg u dat u zich vergist en dat u de Schrift noch de kracht van God begrijpt. Want terwijl men de mensen dwingt, zorgt God ervoor dat zij de wil krijgen.’

Beza leert dat men mensen in het geloof kan en moet dwingen.

Dat zijn, mijnheer Beza, uw eigen woorden, niet verdraaid, maar precies weergegeven, zo duidelijk als u die zelf hebt genoteerd. Daaruit blijkt dus nu ook overduidelijk wat uw mening is, namelijk dat men mensen wél mag, ja, moet dwingen te geloven. En dat men de mensen niet de vrijheid moet laten te geloven wat zij willen. Mijn beste, zeg eens, leren wij iets anders? Waarom verzet u zich dan zo fel tegen onze opvatting? U leert hetzelfde als wat wij aangeven en keert zich daarmee tegen uzelf. Is dat soms wat u wilt? Als wij geen gelijk hebben, hoe kan hetzelfde in uw geval dan wel kloppen? En als wij gelijk hebben, waarom keurt u het dan bij ons zo af? Misschien zult u zeggen: omdat mijn leer de ware is en uw leer en alle andere vals zijn. Maar in de ogen van welke rechter bleek onze leer vals en de uwe juist? En bleek ook die van de lutheranen onjuist? U tooit

zich met de exclusieve titel van de ware leer en kerk, voordat u uw aanspraken daarop kunt bewijzen en zo spreekt u zich vierkant tegen door dezelfde zaak nu eens juist en mogelijk te noemen, dan weer (als het u anders uitkomt) onjuist en onmogelijk. In zo'n geval spreekt Jacobus van zoet en bitter water dat uit één bron komt. 5

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Denk niet dat wij net als u ons geloof laten bepalen door wat één man zegt, dat wij iemand meester over ons geloof laten spelen zoals de paus meester is over het geloof van u allen. Wat mijnheer Beza zegt of schrijft, dat zal hij zelf wel kunnen verantwoorden. Maar hoe durft u ons, geleerde heer, de woorden van één man aan te 10
wrijven? U denkt dat God het niet toestaat dat u een andere godsdienst toelaat dan de uwe, die u (ten onrechte) voor de ware houdt? Hoe kunt u ons dan laken als wij tegenover u precies zo te werk gaan? Wilt u niet tegelijkertijd in ons uw eigen handelwijze afstraffen? Uzelf de ware leer en de ware kerk toeëigenen, voordat die wettelijk is bewezen? Wie kan 15
ontkennen dat de overheid verplicht is Gods eer te handhaven en ervoor te zorgen dat alle valse religies worden vernietigd en dat alleen de ware wordt toegelaten? Of kan een christelijke overheid | met goed geweten 22rb
aanzien en toestaan dat God door openbare afgoderij te schande wordt gemaakt en dat op die manier verleiders vele duizenden duurgekochte 20
zielen in het eeuwige verderf storten?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: U spreekt de waarheid. Een waarheid die wij in onze kringen al heel lang kennen en toepassen, ook jegens u. Deze waarheid kon u toentertijd niet vatten, toen u die bij ons hekelde 25
als 'gruwelijke zielenmoord', 'gewelddadige tirannie' en 'gewetensdwang in strijd met de Schrift'. Daarom veroordeel ik die mening niet als iets onrechtvaardigs. Maar mijn kritiek richt zich daarop dat het u helemaal niet past anderen de les te lezen, u allemaal, niet alleen mijnheer Beza. Want op dit punt vind ik dat u óf inconsequent in uw leer bent óf bedrieglijk in uw handelwijze. 30

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Zou enkel en alleen uw bewering als bewijs gelden, geleerde heer, dan waren wij nu al varkens en zouden wij tot onze schande in het vuil moeten leven. Maar zo is het in de verste verte niet.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Ik wens niet zonder bewijs te worden 35
geloofd en een sluitend bewijs dat u niet kunt tegenspreken, zal mij ook

niet ontbreken. Neem als bewijs uw eigen woorden die u gebruikte toen u om de vrije uitoefening van uw geloof in de Nederlanden verzocht. Dit merkt u in uw verzoekschrift op:

‘Wat het tweede punt betreft, namelijk dat er in één land niet tegelij-
 5 kertijd twee geloven kunnen bestaan, heeft de ervaring altijd het tegen-
 overgestelde aangetoond, ongeacht of wij de blik richten op de oude of
 de nieuwe keizers of dat wij kijken naar onze buurvolken. Wie ook maar
 enige notie heeft van de geschiedenis, weet dat de keizers van het begin
 af aan, toen zij nog heidenen waren, toch de christenen met de heide-
 10 nen in hun rijk samen hebben laten leven onder dezelfde rechtsbedeling.
 Zo hadden zij legioenen van christenen en legioenen van heidenen, die
 onder leiding van dezelfde bevelhebbers streden. Maar ook toen waren
 er net als nu domme raadslieden die bij hun vorsten de mening lieten
 postvatten dat twee geloven niet duurzaam samen konden gaan. Daar-
 15 door bestonden die keizers het om de goede partij te vervolgen. Voor die
 dwaasheid en die raad moesten zij echter ogenblikkelijk boeten.

Gereformeerden
 zeggen dat er wel
 twee religies in één
 land naast elkaar
 kunnen bestaan.

Ook nadien, ten tijde van de christen-keizers, zien wij nog heel lang
 christenen en heidenen samenwerken. En dat niet alleen, want zij die de
 naam van christen gemeen hadden, lieten in de kerk ruimte voor mensen
 20 die er een volstrekt afwijkende leer op nahielden. De geschiedenis geeft
 diverse voorbeelden: Constantijn, zijn kinderen, Theodosius en anderen.

En als we onze eigen tijd bezien, blijken er zoveel voorbeelden te zijn
 dat men, als men op basis van getallen oordeelt, eerder en met goede
 grond kan zeggen dat wie één van de twee geloven heeft willen vernie-
 22va tigen, zijn staat in groot gevaar heeft gebracht. | Laten wij immers eens
 kijken naar de Duitsers en de Fransen, de twee zeer machtige volkeren
 die ons omringen. Opmerkelijk is dat ze beide na enorm bloedvergie-
 ten geen ander middel wisten om dat te stoppen dan het toelaten van
 de beide religies. Wij denken nog wel eens terug aan de tijd, toen keizer
 30 Karel, wiens herinnering wij hoog houden, zich grote inspanningen ge-
 troostte in Duitsland. Alles wees aanvankelijk op een goed einde nadat het
 gebied grotendeels was onderworpen en hij de voortreffelijkste en mach-
 tigste vorsten aan zijn kant had. Maar hoe is het afgelopen? Meer in het
 nauw gedreven dan welke andere machtige vorst ooit, vond hij geen ander
 35 middel voor zijn eigen redding dan het toelaten van beide religies. Keizer
 Ferdinand, de voorganger van uwe hoogheid en een vorst van zeldzaam

Dulden van beide
 religies vermindert
 oproerigheid.

18 ^t selve: aangevuld tot: ‘christenen en heidenen samenwerken.’ 21 Constantijn had drie zonen: Constantijn jr (Constantinus), Constantius en Constans.

verstand en wijsheid, stemde in met de *Religionsfried* omdat hij geen ander middel zag om de verschillende partijen tot elkaar te brengen en de ernstige verdenkingen die er in Duitsland over en weer leefden, uit de wereld te helpen. En daarna is er in Duitsland nergens gemuit. De kerkelijke functionarissen zijn zekerder van hun bezittingen, waardigheden 5 en voorrechten dan op enig ander plaats in de christelijke wereld. En in veel steden, zoals Frankfurt, Worms, Ulm, Augsburg en andere, worden beide religies gepraktizeerd, in sommige van deze steden zelfs in dezelfde kerk, zonder enige partijtivist of onlusten.

Twee religies
huisden in een
kerk zonder ruzie.

Ziedaar, mijnheer, uw eigen woorden. U verzocht om naast ons toegelaten te worden. U wilde ons er afdoende van verzekeren dat het geenszins uw bedoeling was om onze religie met geweld uit te roeien. Nu wil ik het hier niet hebben over de veiligheid van de landen waarvan u zegt dat die gegarandeerd is indien beide religies worden toegelaten. Ook wat dit gaat verschuift momenteel uw standpunt. 15

Maar ik wil het nu hebben over uw geweten of oprechtheid in deze kwestie. Want ik kan u niet voor zo goddeloos houden, dat u huichelde toen u zei dat u ons naast u zou kunnen of willen dulden en beloofde ons niet uit te roeien. Toch is dit het geval als u toen al wist dat u onze 'afgoderijen' (zo noemt u onze godsdienst oefeningen) niet met een goed geweten kon dulden, omdat zij openlijk Gods eer zouden bezoedelen. Als dat niet zo is en u destijds te goeder trouw een dergelijke opvatting huldigde en meende dat onze afgoderijen uw geweten niet konden kwetsen, dan getuigt de plotselinge verandering die we nu bij u zien, van wispelturigheid. 20 In nog geen vier jaar zijn uw opvatting, oordeel en geweten zo veranderd dat onze godsdienst oefeningen (door u afgoderijen genoemd), die u toen wel met goed geweten kon verdragen, u nu onverdraaglijk zijn geworden. Dat is wel een overhaaste en schandelijke verandering van standpunt, hoewel u toen, | evengoed als nu, beweerde over de zuivere leer te beschikken. Mogelijk ziet u dit anders en stelt u dat uw mening op dit punt niet is veranderd. U beschouwde het destijds als onrecht én godslastering ons, katholieken, vrij te laten in de uitoefening van onze religie. Vandaag de dag ziet u dat precies zo. Toen echter deed u alleen maar alsof, om te bereiken wat u nu inderdaad heeft bereikt: het praktizeren van óns geloof onmogelijk maken. Als dit inderdaad uw verweer is, weet ik echt niet hoe 35 u kunt vermijden dat u voor sluw en onbetrouwbaar doorgaat. U komt

De gereformeerden
zijn in vier jaar
tijd helemaal
veranderd,
ook wat hun
geweten betreft.

De sluwheid en
trouweloosheid
van sommige
gereformeerden

1 Zie zakenregister, s.v.: 'Religievrede'. 2 'tot elkaar te brengen' voor 'versekeren'. 9 [R.] Recueste présentée à son Altèze [aartshertog Matthias] et messeigneurs du Conseil d'État des Pays-Bas protestant vouloir vivre selon la réformation de l'Évangile, le 22e jour de juin 1578.

met een verdediging aanzetten die in mijn ogen niet afdoende is; in strijd met eerdere uitlatingen zegt u nu dat wij de eer van God zogenaamd belachelijk maken en dat onze godsdienstoefeningen het gevaar van oproer in zich bergen.

- 5 GAMALIËL: Het staat buiten kijf dat beide partijen ons in dezelfde mate te denken geven. Dat er meer muiterij, verraad en oproer valt te vrezen van geheime dan van openbare godsdienstoefeningen, hebben de gereformeerden zelf eertijds in hun verzoeken om toestemming voor openbare godsdienstoefeningen terecht aangevoerd. Zij verzochten toen niet om uitroeiing van de katholieken, maar alleen om toestemming voor hun eigen godsdienstoefeningen. Dit (namelijk het naast elkaar bestaan) was destijds volgens hun geweten niet in strijd met de eer van God. Daaruit zou je kunnen opmaken dat de gereformeerden met het verkrijgen van de macht ook een ander geweten hebben gekregen.
- 10
- 15 Maar ik wil hier niet dieper ingaan op de vraag of de katholieken die eertijds anderen het verkeerde voorbeeld hebben gegeven, nu een koekje van eigen deeg krijgen (terwijl hun ook niets anders was beloofd) en de hoogste Rechter dus in dit geval met gelijke maat meet.
- Wel wil ik graag opmerken dat de gereformeerden de katholieken nu
- 20 nog niet aandoen wat dezen de gereformeerden aandeden door hen op te hangen, te onthoofden of te verbranden. Ik zou wel graag zien dat de gereformeerden zich in dezen wat beter 'geformeerd' gedragen tegenover de katholieken; dat ze de zucht naar vergelding van het geleden onrecht laten varen en als weldaad vurige kolen der liefde op de hoofden van de katholieken stapelen. Want zij zijn medemensen die net als wij liever vriendelijk worden behandeld dan met geweld gedwongen. Daarom heeft het mij bijzonder plezier gedaan en acht ik het belangrijk genoeg om hier onder uw aandacht te brengen wat de gereformeerden zelf in Frankrijk door bemiddeling van Arenius in 1575 aan de koning meedeelden.
- 25 Hun boodschap luidde als volgt: 'Momenteel zijn de harten van mensen uit alle landstreken bijzonder vervuld van godsdienstijver. Daarom moet het niemand verbazen dat het geloof door geen enkel menselijk verbod uit de harten kan worden verdreven. Bovendien heeft God zichzelf de macht en het gezag over het geloof voorbehouden. De zekerheid van het
- 30 geloof berust voor ons op het Woord van God. | Daaruit volgt ook dat het welzijn van het koninkrijk een stevige en oprechte eendracht van alle landgenoten eist. Nu kan geen enkele eendracht stevig zijn wanneer niet
- 23rd

De zaak van de religie lijdt meer door geheime dan door openbare bijeenkomsten.

Menselijke verboden kunnen geen geloof uit het hart van mensen drijven.

Gelijke rechten voor onderdanen zorgen voor eendracht.

alle landgenoten algemene of gelijke rechten genieten. Dat geldt vooral voor het geloof. De koning hoort dan ook al zijn onderdanen in één algemene en gelijke liefde te omarmen en vooral wanneer het over geloof gaat, immers de belangrijkste en kostbaarste zaak. Het geloof wortelt zo diep in de harten van de mensen dat men geen steviger en bestendiger 5 zegel voor die eendracht waar ook ter wereld kan vinden. Wijze politici noemden ongelijkheid onder de landgenoten of burgers een pest voor de gemeenschap en gelijkheid de zekerste band van eendracht en duurzaamheid. In sommige plaatsen wordt de vrijheid van godsdienstoefening de gereformeerden ontnomen en de katholieken gegund. Deze voorkeurs- 10 behandeling maakt de ene partij alleen maar arroganter. En de andere partij wordt steeds wantrouwer als zij merkt dat zij het nodige te duchten heeft van het lievelingsgeloof. Wie ziet dat niet in?’

Vervolgens, zoals we lezen, richtten diezelfde gereformeerden deze woorden tot de koning van Frankrijk: ‘Met het geloof is het als volgt ge- 15 steld. Uw onderdanen vragen om vrije godsdienstoefening. Het geweten is onttrokken aan de macht van de mens en het kan dan ook op geen enkele manier worden gedwongen. Het geweten is alleen aan Gods wil onderworpen. Voorbeelden van inbreuk op dat goddelijk recht hebt u in Duitsland en ook in Polen gezien. Zij laten u overduidelijk zien dat rust 20 in het land best samengaat met geloof en dat er geen onrust zal ontstaan ten gevolge van verscheidenheid van geloven.’

Gewetensdwang
is uit den boze.

Er komt geen
onrust voort uit de
verscheidenheid
van religies.

Dit alles sterkt mij in de overtuiging dat iedere vorm van gewetens-
dwang, al is het alleen maar een verbod op godsdienstoefening die de 25 ene of andere partij vanwege de zaligheid nodig acht, even goddeloos als onbehoorlijk is. Toelaten of tenminste oogluikend gedogen is geboden, is noodzakelijk en nuttig voor een sterke eendracht en welwillende mildheid. En het gaat oorlog tegen.

Als Paulus de zeggenschap over het geweten van zijn volgelingen al niet heeft willen aannemen, wie zal zich dan wel dat recht kunnen aanma- 30 tigen? Hierop antwoordde Calvijn in zijn *Commentaar* terecht als volgt: ‘Als Paulus zegt dat hij geen zeggenschap heeft over hun geloof, geeft hij daarmee te verstaan dat een dergelijke macht onrechtmatig en volstrekt onacceptabel is. Ja, dat het tirannie in de kerk is. Want het geloof moet in ieder opzicht vrij zijn van menselijke dwang. Men moet erop letten 35 wie hier spreekt. Want als het ooit aan een mens zou zijn geweest om die

13 [O.P.C. 78] 18 wil voor ‘willekeur’. 22 [O.P.C. 18.2. h] {Jean de Serres, *De statu religionis et reipublicae in regno Galliae*, tom. v, Leiden 1580, p. 183.} 31 [2 Kor. 1: 24]

macht uit te oefenen, dan zou Paulus dat voorrecht verdienen. Maar deze verklaart ronduit dat hem zoiets niet toekomt. Daarom concluderen wij dat het geloof aan niets anders onderworpen is dan aan het Woord van God en dus allerminst aan de zeggenschap van mensen.' Dat zijn allemaal
 23rd Calvijns eigen | woorden, oprecht en waarachtig, zonder uitzondering.

Het geloof is niet onderworpen aan een of andere menselijke macht.

De gereformeerden zullen, denk ik, allerminst ontkennen dat zij het vroeger als gewetensdwang zagen als de katholieken hun behalve het vergaderen, prediken, de doop en het Avondmaal, ook het schrijven en drukken van boeken verboden. Want naar hun overtuiging waren der-
 10 gelijke dingen hun evengoed door God opgedragen als het de apostelen was opgedragen om over Jezus te preken. Daarom lieten de vromen onder hen veel liever het leven dan dat ze daarvan afzagen. Zij hadden toen ook dagelijks de woorden van de apostelen in de mond: 'Oordeelt u zelf of het tegenover God juist is eerder ú dan God te gehoorzamen.'

15 Daarom is het ook duidelijk tegen de wet die Christus en de profeten prediken als je iemand iets aandoet wat je zelf niet van de ander wilt ondergaan. Deze wet gaat beide, ja alle partijen aan. Wij zijn allen onderworpen aan deze wet en wij zouden wel wensen dat wij allen daarnaar zouden handelen, totdat de Heer zelf in de oogsttijd met de door Hem
 20 gezonden arbeiders het kaf van het koren komt scheiden. Want op dit punt ben ik het helemaal eens met Calvijn. Deze heeft, zich baserend op Augustinus, terecht geschreven dat niemand zich moet aanmatigen wat alleen Gods Zoon toekomt: niemand moet denken dat hij mans genoeg is om met zijn menselijk oordeel de dorsvloer te wannen en van het kaf
 25 en al het onkruid te zuiveren. Dat is hoogmoedig, koppig en schandelijk arrogant tegenover de kerk.

JEZONIAS: Ik stel vast dat in er deze discussie over gewetensvrijheid twee verschillende meningen zijn. Op de voorliggende vraag zegt de een 'nee' en de ander 'ja'. De katholiek zegt 'nee' tegen de gewetensvrijheid en het
 30 toelaten van meer dan één soort godsdienstuitoefening. Hij noemt het heiligschennis als iemand tegen de besluiten van de concilies durft in te gaan. Volgens hem is de toestemming om maar te geloven wat men wil, nooit door enig christenvorst goedgekeurd; integendeel, het is streng verboden.

4 [Commèt.] {Calvijn, *Commentaires sur le Nouveau Testament.*} 14 [Hand. 4: 19]
 17 [Hand. 7: 12] 26 [Institut. viij. 20] Calvijn, *I.C.*, IV, XI, 8–13.

De gereformeerden zijn de eersten die ja zeiden tegen het voorstel. Zij betogen dat geweld en wapens niet bevorderlijk zijn voor de verbreiding van het geloof; dat de oude leraren van de katholieke kerk in meerderheid tegen gewetensdwang zijn; dat de overheid wel het zwaard draagt tegen misdadigers, maar niet tegen andersdenkenden. God heeft namelijk niemand de macht gegeven om wetten te maken die het geweten dwingen. Bovendien zorgt het toelaten van verschillende religies voor duurzame rust in een land. Dit punt lichten de gereformeerden met veel recente voorbeelden toe.

De katholieken beklemtonen vervolgens dat de gereformeerden vroeger wel deze opvatting huldigden, maar dat zij van mening zijn veranderd. Nu zijn zij er unaniem voor om gewetensdwang uit te oefenen en niet meer dan één geloof toe te laten. Ook | stemmen katholieken en gereformeerden daarin overeen dat elk zijn eigen geloof voor het ware en dat van de ander voor het valse houdt.

Na de uiteenzetting over de raakpunten van deze visies geeft Gamaliël als zijn mening te kennen dat men het geweten en ook de godsdienstoefening vrij behoort te laten. Zijn argumenten ontleent hij aan het voorbeeld van de apostel Paulus en aan andere getuigenissen uit de Schrift, maar hij sluit ook aan bij de opmerkingen van de gereformeerden over de politieke situatie die, naar hun zeggen, stabiel wordt door de eendracht van de onderdanen. Die eendracht ontstaat uit de gelijkheid van de burgers in het bijzonder op het punt van het geloof, dat vrome mensen zo aan het hart gaat.

Dit alles is nauwgezet genoteerd en zal aan mijnheer Daniël bij zijn komst in handen worden gegeven. Hiermee beëindigen wij deze gespreksronde. Lof zij de Heer.

21 'politieke situatie' voor 'der Princen staete'.

*Over de critici van de leer, die door
hun tegenspraak de uiterlijke kerkvrede
verstoren: hoe dient men hen te straffen?*

- 5 Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, de gereformeerde afgevaardigde, Calvijn, Musculus, Beza, Bullinger, Gamaliël.

JEZONIAS: Omdat men er soms aan twijfelt wie men als critici van de leer of verstoorders van de uiterlijke kerkvrede moet beschouwen en hoe men hen moet straffen, stel ik nu voor, mijne eerwaarde, geleerde en achtbare
10 heren, dat ieder van u zijn mening over deze kwestie geeft.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Zou iemand erover kunnen twijfelen om wat voor mensen het gaat? Is Luthers en Zwingli's ware aard niet alom bekend? Weet niet iedereen wat zij aanrichten en hoe opstandig al hun leerlingen zijn? Zelfs de sultan van de Turken is ervan op de hoogte. Hij
15 typeerde dit evangelische volk meestal als een of andere verdoemelijke bende: voor oproer geboren. Wat een stampij brengt het telkens teweeg, zei hij! Hoe dikwijls en om wat voor kleinigheden grijpt het dnaar e wapens! Dit volk gehoorzaamt zelfs zijn predikanten niet ... tenzij die naar zijn smaak preken! Het zou een predikant wegsturen die het waagt het
20 volk op zijn gebreken te wijzen of met het volk van mening te verschillen.

Maarten Luther is van onze tijd de eerste verstoorder van de uiterlijke kerkvrede geweest. Hij stak met zijn kritiek op de aflaten als eerste het twistvuur in de kerk van God aan. Eigenhandig richtte hij een kerk op. Maar Luther kreeg op *zijn* beurt te maken met een 'Luther': de stokebrand
23vb genaamd Karlstadt. Deze had kritiek op Luthers leer van het Avondmaal; hij verstoorde Luthers uiterlijke kerkvrede, niet anders dan u de onze verstoort.

De sultan scheldt de lutheranen voor oproerkraaiers uit.

Luther is in onze tijd de eerste die onrust zaait in de heilige kerk.

Karlstadt zaait onrust in de kerk van Luther.

14 [H. 61] 26 Het is niet duidelijk wie hier met 'u' is bedoeld. Aangenomen mag worden dat hij zich richt tot de gereformeerde afgevaardigde, zijn opponent die direct na hem het woord voert.

Over deze verstoorder schrijft Philippus Melanchthon het volgende: 'Met Karlstadt begon al die onrust over het Avondmaal. Hij ging zeer onbesuisd te werk, zonder enig begrip, zonder kennis van zaken of gezond verstand. Wij kunnen niet zeggen dat hij ook maar iets van fatsoen begreep of liet blijken.' Wat een verschil met iemand in wie de Heilige Geest werkt! Hij begon deze avondmaalstwist niet om reden van godsvrucht, maar om Luther een hak te zetten, net zoals Luther uit haat tegen de paus in het geweer kwam.

Melanchthon geeft af op Karlstadt. Luther scheldt Karkstadt uit. Luther prijst zichzelf. Luther scheldt Zwingli uit.

Maarten Luther verklaart immers zelf dat Karlstadt al zijn zaakjes uit eerzucht oppakte, omdat hij zich de geleerdste man op aarde waande. En wat zegt deze Luther vervolgens over zichzelf? 'Maar door Gods genade ben ik nu geleerder dan alle wijsgeren en theologen.' Over Zwingli spreekt Luther overigens ook niet erg complimenteus. Zwingli, zegt hij, is een en al overmoed, hovaardij en eerzucht: die waagde het zich over wie dan ook geringschattend uit te laten!

Katholieken maken Luther, Zwingli en de anderen uit voor wolven en oproerlingen. Deze twee nu zijn de vaandeldragers en voorgangers van alle latere critici van de leer en de eerste verstoorders van de uiterlijke kerkvrede. Zij verschenen vermomd in een onschuldige schapenvacht en spraken alleen maar over de vrede van het Evangelie. Maar het bleek dat zij inderdaad (helaas!) verscheurende wolven waren, sectariërs die de kerkvrede verstoren en stad en land in oproer brengen. Hoe kan het met zulke uitgelezen voorbeelden van stokebranden en ruziemakers nog moeilijk zijn om in hun volgelingen de ware bespotters van de leer en verstoorders van de kerken te herkennen?

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Als de afloop van wat goed begint al onzeker is, wat voor goeds kan men dan nog verwachten van een slecht begin? Wat is dat voor een uitgangspunt, mijn geleerde heer, waaraan u uw redeneringen ophangt? De Turkse sultan, zegt u, heeft een en ander aan te merken op de evangelischen! En vervolgens weten wij hoe het daadwerkelijk met hen gesteld is? Is dat een juiste conclusie? De Turkse sultan houdt meer van Mohammed dan van Christus. Zou daaruit volgen dat Mohammed de meerdere is van Christus? Bovendien is uw bewijsvoering ontleend aan Luthers beschuldiging van Zwingli en Karlstadt, terwijl Luthers oordeel over de leer volgens u toch minstens net zo onjuist is als het oordeel van de Turkse sultan. Wat heeft u dan nog aan die buiten-

5 [Ho. 6] {Hosius, *Confutatio*, 1, p. 427 e.v.} 10 [C.L. Lutheri. 266] 12 Geen bronvermelding in de tekst. 21 Mat. 7: 15.

sporige kritiek van Luther? Hoe waarschijnlijk – laat staan hoe waar – kunnen uw woorden nu nog zijn?

Op het punt van de godsdienst denken wij over Turken toch dat wij liever door hen beledigd dan geprezen worden. Zo is het ook voor ons
 5 prettiger door u bekritiseerd dan door u geprezen te worden. Want volgens ons hoort u tot de mensen die altijd vijandig staan tegenover onge-
 veinsde waarheid: die waarheid toont immers aan dat hypocrieten boos-
 24^{aa} aardig zijn, berooft hen van hun onverdiende aanzien | en maakt hun
 welverdiende schande openbaar. Zo moest ook de Heer Jezus, die zelf de
 10 Waarheid was, gehaat worden door duistere figuren, van wie Hij de wer-
 ken openlijk te schande maakte. Daarom zei Hij ook van zichzelf dat Hij
 niet gekomen was om aan de schijnheilige goddelozen vrede te brengen,
 maar het zwaard. Maar tot zijn leerlingen zei Hij: ‘Zij hebben mij gehaat;
 daarom zullen zij ook u haten.’ Wij vinden dat deze woorden ook op ons,
 15 ware leerlingen van Christus, van toepassing zijn en wij voelen ons ge-
 zegend dat wij zijn navolgers mogen zijn. Wij aarzelen dus niet om de
 lelijke streken van de roomse antichrist te onthullen. Deze bedankt ons
 hiervoor met de beloning die de waarheid gewoonlijk ontvangt: met spot,
 haat, vervolging en dood.

Huichelaars
 hebben een hekel
 aan de waarheid.

20 CALVIJN: Gods vijanden verdedigen hun duivelse leugens zo buitensporig
 fel dat zij ook wel eens de blik verduisteren van degenen die van zichzelf
 over weinig inzicht beschikken. Veel goede mensen zien heus wel dat de
 hele godsdienst in het pausdom op een slinkse manier is verdraaid en
 bol staat van ontelbare misbruiken. En dat men deze vervloekte chaos in
 25 stand houdt door degenen die ertegen morren, angst aan te jagen. Zij wor-
 den zo vernederd dat zij van lieverlee alle straffen haten en verafschuwen
 en niet meer in staat zijn te onderscheiden of die rechtvaardig zijn of niet.
 Er is zeker reden bedroefd te zijn en in het geweer te komen als men ziet
 dat de Waarheid Gods te vuur en te zwaard wordt bestreden en dat nie-
 30 mand naar voren durft te komen om die Waarheid recht te doen. Intussen
 zijn de misbruiken en dwalingen onder een schijn van rechtvaardigheid
 zo machtig en gewelddadig geworden, dat er geen enkele vrijheid meer is
 om ze te bekritisieren.

Calvijn beklagt
 zich over de
 katholieke
 geloofsvervolging.

Men is niet
 vrij om de
 katholieken op hun
 gebreken te wijzen.

Nu komt een dergelijke klacht bij alle gelovigen voor. En werkelijk,
 35 wij zuchten daarom niet alleen in het verborgene, maar roepen ook met
 luide stem dat het onverdraaglijk is te moeten zien dat de arme wereld tot
 zo'n slaafsheid is vervallen en dat het niet eens meer is toegestaan op een

juiste en legale manier in zaken van religie kennis op te doen. Zij die zich prelaten noemen en krachtens die titel heersen, staan niet toe dat men een woord uitbrengt dat niet overeenstemt met hetgeen zij besloten hebben. Kortom, zij staan niet toe dat men daaraan twijfelt en dit op welke manier ook maar onderzoekt. Men kan derhalve terecht zeggen dat het een vorm van excessief machtsmisbruik is om zonder kennis van zaken, met geweld een duister bezit te beschermen, dat niet op billijkheid of redelijkheid is gebaseerd.

MUSCULUS DUSANUS: U, katholieken, roept dat de eendracht van de kerk verstoord is, dat deze eendracht niet verloren had mogen gaan, dat het kerkvolk vroeger één was, maar nu | verdeeld is! Ook roept u dat de scheurmakers vervloekt zijn: zij die de eendracht van de kerk hebben verbroken! En dat men scheurmakers niet moet tolereren! Enzovoort! Dergelijke dingen en ik weet niet wat nog meer kraamt u uit, als mensen die er slecht over nagedacht hebben. Wij antwoorden dat wij niet de eenheid verscheuren van hen die in Christus geloven, maar die van de Babyloniërs die bouwden om God uit te dagen. Wij beletten dan ook niet de bouw van het ware huis van God, dat is de kerk van Christus, maar enkel de bouw van steden en torens als de plek waar de hoer van Babylon zetelt. Wij ontkennen niet dat wij scheurmakers en verstoorders zijn van de eenheid van de katholieken. Wij verstoren met een godvruchtig en christelijk oogmerk de Babylonische eendracht.

Musculus geeft toe dat hij en de zijnen scheurmakers zijn in de roomse kerk.

Calvijn klaagt erover dat de katholieken hem en de zijnen voor oproerkraaiers uitmaken.

CALVIJN: Is het niet bar en boos dat men Gods Woord bezoedelt met de haat of opstandigheid van kwaadwilligen en rebellen of van sekten die hun bestaan aan bedriegers danken? Toch is dit fenomeen niet nieuw. Men vroeg Elia ook al of hij het was die onrust bracht in Israël. En Christus was in de ogen van de joden een opstandeling. De apostelen beschuldigde men van het misdadig opruien van het volk. Hetzelfde doen tegenwoordig de mensen die ons onrust, oproer en twisten ten laste leggen, waar we nu juist zelf zoveel van te duchten hebben.

Beza klaagt erover dat men de critici van de roomse kerk gevangenneemt.

BEZA: Als iemand zich vandaag de dag vrijmoedig uit over de blasfemie van de roomse antichrist, al zegt hij maar weinig, men zal hem direct gevangennemen.

9 [In Gene. Cap. 11. Obser. 5] {W. Musculus, *In Genesim*, c. 11, obs. 5, éd. Bazel 1600, p. 267} 15 'slecht over nagedacht hebben' voor 'qualijc beradene'. 23 [Institut. Presa. 11.v] {Calvijn, *I.C., Épitre au roi de France*, p. 14} 26 Elia, een van de grote profeten in het Oude Testament (1 en 2 Kon.). Zijn terugkomst zou, volgens de joden, voorafgaan aan de komst van de Messias. Jezus noemt Johannes de Doper de Elia (Mat. 11: 14 en 17:12). 31 [T. 201. B.d.g. 37. v]

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Voor hen ruikt het Evangelie naar de dood, omdat het de harten van de mensen grondig onderzoekt en blootlegt wat onoprecht is. Daarom maken zij ons uit voor opstandelingen: wij verstoren het algemeen welzijn. Maar wat zij 's lands rust noemen, is een excuus voor hun zondige neigingen waarin zij vooral niet gestoord willen worden.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Mijne heren, u doet alsof het al zonder meer vaststaat en alom geaccepteerd is dat de rooms-katholieke kerk met haar leer en godsdienstoefeningen goddeloos en verdorven is en omgekeerd uw gereformeerde kerk met haar leer en godsdienstoefeningen heilig en zuiver. Daarop bouwt u uw argumentatie. Als de katholieke kerk inderdaad het onderspit zou delven en veroordeeld zou worden nadat partijen in een wettige vergadering door onpartijdige en door beide partijen erkende rechters waren gehoord, dan zou men uw kritiek, bestrafing, laster en scheldpartijen niet als zodanig kwalificeren of beschouwen als strafbare verstoring van de uiterlijke kerkvrede. Maar zo ver is het nog lang niet: we zijn daar verder van verwijderd dan u aan beide zijden denkt.

Want zo heel erg zwart en vuil zijn wij echt niet en u bent helemaal niet zo zuiver en schoon als u wel beweert. Op die misvatting berust ^{24^{va}} Calvijns eerste bewering | dat het pausdom de hele godsdienst op een slinkse manier verdraait, met terreur in stand houdt en dat veel mensen daardoor bekneld raken. Ook goedwillende mensen gaan daardoor – volgens hem – alle straffen haten, onverschillig of het om rechtvaardige of onrechtvaardige straffen gaat. Calvijn moet namelijk zijn gruweldaad goedpraten die hij beging met het straffen van Servet. Levend werd die verbrand, omdat hij de leer van Calvijn op verschillende punten had bekritiseerd! Dit maakte hem in Calvijns ogen een verstoorder van de uiterlijke kerkvrede. Het zwaarst woog een argument dat hem zeer beviel en dat hij als volgt naar zijn hand zette: de roomsen hebben een valse kerk en een valse leer; even onterecht als gruwelijk straffen zij de onzen wanneer zij haar bekritisieren om wat zij is. Maar wij hebben een ware leer en kerk. Daardoor is ons optreden terecht als wij iedereen (zoals Servet) die onze kerk of onze leer bekritiseert, bestraffen. Zij bewijzen met hun kritiek dat zij verstoorders van de uiterlijke kerkvrede zijn en straf verdienen.

Dat Calvijn deze mening is toegedaan, blijkt onverbloemd uit zijn tweede argument. Hij beklagt zich over ons: wij zijn door en door slecht,

²⁰ Coornhert noemt Calvijn hier Meester Johan. ³⁵ {Argumenten ontleend aan Calvijn, *Déclaration*, p. 21 e.v.}

omdat wij hen van oproer en sektarisme beschuldigen. Hij zegt dat wij Gods Woord belasteren en vergelijkt het optreden van zichzelf en de zijnen in dezen met het handelen van Elia, van Christus en van de apostelen die men ook van opruiing beschuldigde, zoals wij hen nu beschuldigen.

Welnu, mijnheer Calvijn. Bent u niet wat te ver gegaan? Is uw leer het 5
Woord van God geworden? Bent u gelijk aan Elia, de apostelen, ja, aan Christus zelf? Wij kennen en beschouwen de Bijbel als het ware Woord Gods, maar niet de leer, het commentaar en de glossen van u. Denkt u dat al wat u schrijft, Gods Woord is? Daarmee zou u voor uzelf Gods heilige 10
plaats bezetten en doet u precies wat u doorgaans de pausen verwijt. Wij erkennen Elia, de apostelen en Christus de Heer als heiligen, maar u niet.

Als het anders was, zouden wij u niet laten aanpakken. Wij beschouwen u nu als lasteraars, spotters, verleiders en echte verstoorders en zelfs verscheurders van de uiterlijke kerkvrede. En waar wij dat kunnen, be- 15
handelen wij u en de uwen als zodanig en leggen wij u straffen op. Welk onrecht overkomt u daarmee? Kunt u ontkennen dat u in de heilige kerk verwarring en scheuring veroorzaakt? Kunt u ontkennen dat u scheur- 20
makers of schismatici van de roomse kerk bent? Musculus ontkent dat niet zonder meer. Maar hij zegt dat u en de uwen niet de eenheid van de christelijke kerk, maar van de Babylonische kerk verstoren. Waar is 20
dat wettig bewezen? Nergens! Gaat hier niet de uitvoering van het vonnis aan het oordeel vooraf? Vindt het oordeel niet eerder plaats dan het wettige verhoor van de partijen? Dat kunt u niet ontkennen. Hoe kunt u 25
dan ontkennen – zelfs als wij een valse kerk waren, is daarover tot nu toe nog geen wettig oordeel uitgesproken – dat u buiten de rechtsorde op een 25
verkeerde manier met de voltrekking van het vonnis begint | in plaats van 24vb
te beginnen met het op wettige wijze horen van de partijen? En moet u ook niet toegeven dat u de verstoring en verscheuring van de uiterlijke kerkvrede en eendracht niet kunt goedpraten?

Dit alles is zo tastbaar en grof, dat u, geleerde lieden, dit niet kunt ont- 30
kennen of negeren. Of weet u niet dat men de partijen eerst moet horen alvorens een oordeel uit te spreken? Of weet u niet dat men in eenzelfde zaak niet tegelijk aanklager en rechter kan zijn? Of weet u niet dat u ons 35
vonnist voordat wij wettig zijn veroordeeld? Wie kan u zulke onwetendheid toedichten? Is dat niet juist datgene waarvan u onze mensen meestal beschuldigt? Bent u bedroefd en denkt u dat u van onze zijde onrecht ondervindt? Waarom doet u het ons en anderen dan aan? Wat kan men hieruit anders afleiden dan dat u hier met boze opzet tegen ons handelt?

Gereformeerden
beginnen met hun
terechtstellingen.

11 [Actos, 19. 15] Hand. 19: 15.

Als dat niet zondigen met opzet en voorbedachte rade is, wat is het dan wel? Ik herinner mij dat u, mijnheer Beza, toen het ging over het doden van kettters en godslasteraars of van mensen die willens en wetens, opzettelijk zondigen, meestal oordeelde dat zij de doodstraf verdienden.

5 Omdat dit oordeel het gemoed bezwaart en omdat er affecties in het spel zijn, stelde u tenslotte ter verlichting een eeuwige regel vast op grond waarvan – het zijn uw eigen woorden – men kan concluderen dat iemand willens en wetens met voorbedachte rade heeft gezondigd. Deze regel nu, die als een universeel recht onder alle volkeren geldt, luidt: omdat het

10 waarschijnlijk is dat iedereen de godsdienst aanhangt waarin hij is opgevoed, moet iedereen die iets heeft gezegd of gedaan dat die godsdienst schaadt, gelden als iemand die dit willens en wetens gedaan heeft.

Regel van Beza
om te weten wie
met opzet zondigt.

Dat is de regel die Beza formuleert. Ook wij houden deze regel voor juist, zoals we dat al lang vóór hem deden. Joden of Turken zijn vreemd

15 aan de roomse kerk; daarom verdragen wij hen en doden wij hen niet om hun godslastering, dwalingen of ketterij. Maar wij stellen wel christenen terecht die in onze godsdienst geboren en getogen zijn.

Laten we nu nagaan of wij u en uw mensen als wij u te pakken kunnen krijgen, juist behandelen, wanneer wij u als verstoorders van de uiterlijke

20 kerkvrede, als scheurmakers en kettters doden. Als wij daar verkeerd aan doen, kunnen we terecht bekritiseerd worden, in de eerste plaats door u, die immers een regel hanteert waarin u met ons overeenstemt. Hier moeten wij uw vooroordeel opzij schuiven, namelijk dat u ons houdt voor de valse kerk en onze leer als de valse en daartegenover uw kerk en leer

25 als waar en oprecht beschouwt. Want dit is, zoals ik al gezegd heb, nooit ergens door enige onpartijdige rechter wettig vastgesteld. Laten we nu aannemen dat u ons toestaat dat wij met reden onze kerk en leer voor de ware houden en u de uwe. Ieder van ons moet naar eigen inzicht zijn weg vervolgen, zaken beoordelen en afhandelen. Als ik dan vraag of Lu-

25^{ra}ther, Zwingli | en Oecolampadius wel of niet in onze rooms-katholieke godsdienst geboren en getogen zijn en ook u, Calvin, Musculus, Beza en andere predikanten, wat zult u mij dan antwoorden? Zult u dat dan niet moeten toegeven? Ik weet het wel zeker. Ik vraag u allen verder of u met raad en daad, met het schrijven van boeken en het houden van preken

35 er niet aan werkt om de rooms-katholieke godsdienst, waarin u geboren en getogen bent, te vernietigen. Wat zult u mij anders antwoorden dan ja? Want ieder van u beroemt er zich in hoge mate op. Ik vraag u: als iemand die geboren en getogen is in uw godsdienst erop uit is uw leer te

ondermijnen, vindt u niet dat zo iemand willens en wetens heeft gezondigd en daarom de doodstraf verdient? U zult mijn vraag vanwege deze regel van Beza en omdat u uw kerk en leer voor de ware houdt, met ja moeten antwoorden.

Op grond van Beza's regel hebben de katholieken het recht om hem en de zijnen, als zij hen te pakken krijgen, als ketter te doden.

Maar wij vinden dat onze kerk en leer de ware zijn. U bestrijdt die kerk en leer onophoudelijk met vereende krachten, hoewel ieder van u in die kerk en leer is geboren en getogen. Zegt u alstublieft: wat kunnen wij anders doen dan volgens deze regel van Beza te werk te gaan, die met de onze overeenkomt? Als u en uw aanhangers pogen de kerk te vernielen, wat kunnen wij zelf dan anders doen dan u als verstoorders van de uiterlijke kerkvrede, die willens en wetens (met opzet) zondigen, te vernietigen en u als verrotte ledematen af te snijden en onze kerk van zo'n besmettelijke schurft te zuiveren? Als u moet toegeven dat wij dit volgens uw eigen regel juist en wettig doen, moet u dan ook niet toegeven dat u ons onterecht en onwettig voor gruwelijke tirannen uitmaakt? Kunnen de onzen en anderen zich niet met evenveel recht over de door u begonnen tirannie beklagen?

BEZA: U verzwijgt hier dat er een verschil is tussen u en ons. Want u vervolgt of doodt zonder uitzondering allen die het met uw leer niet eens zijn. Bij ons is dat evenwel anders. Want op die plaatsen waar ik schreef wat u al van mij hebt aangehaald, staat ook nog iets dat u niet vertelt: 'Anders moet men, als iemand helemaal buiten de kerk staat, d.w.z. als hij een vreemde of ongelovige is, toch de straf aan God overlaten, hoewel zijn goddeloosheid en belediging niet voor God verontschuldigd zullen zijn, enzovoort.' Dat zijn óók mijn woorden, die u met uw gebruikelijke manier van kwaadspreken hebt weggelaten.

Het is bedenkelijk zich bij de gereformeerde kerk aan te sluiten.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Het was niet mijn bedoeling en ik ben niet in staat, mijnheer Beza, om hier alles te vertellen wat in uw boek staat. Dus van belasteren is geen sprake. Dat weet u ook wel. Want ik heb zelf direct gezegd dat wij geen Turken of joden doden, omdat zij niet in onze kerk geboren en getogen zijn. Wat spreek ik over Turken | en joden? Wij doden ook geen Duitsers, Engelsen, mensen uit het oosten en anderen die in onze kerk geboren en getogen zijn. Waar wij katholieken aan de macht zijn handelen wij met respect voor de Religievrede. Wij zijn het dus daarmee niet oneens, zoals u vol hoon beweerde. Uw opmerking moge een waarschuwing zijn aan de volwassene die prudent leeft: hij moet eerst

25 [T. 338] 32 Resp. lutheranen, anglicanen en orthodoxen. 34 Mogelijk een verwijzing naar de Religievrede van Antwerpen (29 augustus 1578).

maar eens goed nadenken voordat hij zich naar uw kerk begeeft. Hij onderwerpt zich aan de straffen die u aan ketters oplegt. Hij kan ter dood worden gebracht als hij er anders over gaat denken, tot inzicht komt en zich tegen uw leer en kerk uitspreekt. Dan is hij de verstoorder van uw
 5 uiterlijke kerkvrede en een spotter, ja iemand die willens en wetens en met opzet zondigt. Volgens uw bovengenoemde regel verdient hij dan de doodstraf.

BULLINGER: Dit is louter spitsvondigheid; er zijn nog veel meer verschillen tussen uw wrede tirannieën en onze rechtvaardige straffen. U beleeft
 10 genoeg aan ellendige vervolgingen van onze mensen. U, bewoners van de aarde, die de aarde liefhebben en aardse dingen begeren, u stoort zich het meest aan de vrije prediking van de Waarheid, die u vijandig gezind bent. Want u streeft rijkdom en zinnelijke genoegens na. U wilt behouden wat u verworven hebt. Nu bent u bang dat dit alles door onze prediking
 15 minder wordt of verloren gaat. Dat maakt dat u niets liever heeft dan dat u verlost wordt van deze verkondigers of dat zij direct gedood worden. Want daardoor kunt u zich voortaan veilig wanen en in weelde baden. Om dezelfde reden werd bij de maaltijd van Herodes niet het koninkrijk of veel goud, maar het hoofd van Johannes de Doper verlangd. Zo had-
 20 den ook de pausen veel liever de hoofden van enkele predikanten dan vele duizenden guldens. De predikanten noemt men de pest, verstoorders, vijftigstemmige stentors en lasteraars van God, van zijn heiligen en van alle mensen. Toch moet men Gods openbaringen, waarin sprake is van de eer van God en de zaligheid van de ziel, met de meeste toewij-
 25 ding verkondigen, hoezeer ook de wereld tegen zo'n optreden gekant is en het met vervolging beloont. Laten die mensen daar acht op slaan die menen met plakaten en te vuur en te zwaard te kunnen verhinderen dat men met luide stem tegen de antichrist preekt. De dwazen worden bedrogen, want er is nu al meer dan zeshonderd jaar gestreden. Maar
 30 niemand, hoe wreed hij ook tekeering, heeft deze preken kunnen smoren.

Katholieken zeggen dat gereformeerden vijanden van de waarheid zijn.

Gereformeerden klagen over de bloeddorstigheid van katholieken die predikanten beschimpen.

De katholieken hebben met verbod noch straf het prediken kunnen tegenhouden.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Als schelden, schamperen en bitter lasteren de manier is om sterke en heldere bewijzen te leveren, dan geef ik toe dat meester Heinrich Bullinger zijn zaak sterk en helder heeft ver-
 25va dedigd. | Maar zo gaat dat niet. Men bewijst niet door te schimpen, maar

31 [In Apoc. concio. 47. fol. 146, Bulling. Apo. concio. 70. fo. 239] {Bullinger, *In Apocalypsim, conciones centum*, c. 47 en 70; in Franse vert. *Cent sermons sur l'Apocalypse*, Lyon 1564, p. 496, p. 789.}

door de waarheid te spreken. Maar waarom hierover verder discussiëren? U, gereformeerden en wij, katholieken (zo zie ik het) zijn het er zonder twijfel over eens dat men al degenen die in onze godsdiensten zijn geboren en getogen, moet zien te behouden. Wanneer zij zich tegen hun eigen godsdienst verzetten en erop uit zijn die te vernietigen, dan moet men hen straffen als verstoorders van de uiterlijke kerkvrede, als scheurmakers en als lieden die willens en wetens en met voorbedachte rade zondigen. Ofschoon u uw kerk en leer voor de ware houdt en wij de onze, en wij beiden die van de ander als de valse beschouwen, moeten wij allebei ondertussen ons geweten ontlasten: elk van ons moet zich er in eigen kring voor inspannen dat verstoorders van de uiterlijke kerkvrede lijfelijk gestraft worden ter afschrikking van anderen en voor de rust van de kerk. En het doet mij veel genoegen, dat wij beiden in tijden van nood en in de praktijk tenslotte toch hebben geleerd dat de uiterlijke en zichtbare kerk van God instort en verdwijnt als de overheid haar niet beschermt tegen verstoorders, critici en scheurmakers.

Gereformeerden
zijn het met de
katholieken eens
dat de uiterlijke
kerk verdwijnt
als de overheid
die niet met haar
zwaard beschermt.

GAMALIËL: Eerwaarde heren, ik waag het op te merken dat u beiden in uw behandeling van deze kwestie niet helemaal vrij bent van misverstanden. Ik bedoel dat u het niet verdraagt als iemand deskundig uw dwalingen blootlegt, toont en aanwijst. Wat dat aangaat, gaat u allebei niet geheel vrijuit. U weet zelf het beste waarom u niet wilt luisteren. Ik hoop maar dat het niet enkel de angst is iets van uw aanzien, voorrechten en genoegen te verliezen.

Maar ook al is het zo dat u beiden ten onrechte geen kritiek kunt verdragen, toch denk ik dat de gereformeerde daartoe nog minder reden heeft dan de katholiek. Want de katholiek meent (hoewel alleen God dat weet en kan uitmaken) dat zijn kerk in niets kan dwalen. Als dat werkelijk zo is, hebben de katholieken geen reden om naar iemands kritiek te luisteren in de verwachting er beter van te worden: want het is niet mogelijk op een rechtmatige en vruchtbare manier kritiek te leveren op iemand die zich voor onberispelijk houdt, d.w.z. die niet dwaalt en niet kan dwalen.

Maar met u, gereformeerden, is het anders. U weerspreekt krachtig de mening van de katholieken dat de kerk niet kan dwalen. Dus u bent zelf van mening dat de ware kerk kan dwalen, zoals in onze eerste zitting uitvoerig is gebleken. Daaruit moet toch noodzakelijk volgen dat uw kerk, ook als zij de ware zou zijn, eveneens kan dwalen. Maar als zij kan dwalen, heeft zij bij haar dwalingen ook kritiek nodig. Als dat zo is, lijkt het mij hoogst verwonderlijk dat u zo ijverig de overheid bewerkt om kritiek op uw leer te laten verbieden. Want daardoor sluit u de deur en ontnemt

u de kerk, als zij tot een dwaling zou vervallen, de mogelijkheid tot verbetering.

Het zal voor critici gemakkelijker zijn uw dwalingen aan te wijzen, als
 25vb dat toegestaan is, | dan wanneer zij doorgaan voor verstoorders van uw
 5 uiterlijke kerkvrede en de magistraat hen met geldboetes, gevangenis of
 lijfstraffen straft. Misschien bent u heimelijk van mening dat het in de
 aard van mensen ligt te doen wat verboden is, dat men hun dus eigen-
 10 lijk gebiedt wat men verbiedt. Uw verbod op kritiek op uw leer en kerk
 zou dan ingegeven zijn door de hoop op meer en scherpere kritiek op
 uw eventuele dwalingen en een dergelijk resultaat is niet haalbaar als kri-
 tiek vrij is toegestaan. Mocht u zo denken, dan verdient dat weliswaar lof,
 maar de schijn heeft u zeker tegen u. Temeer daar u het waagt een kerk
 met zo'n hoog gezag en aanzien zo vrijmoedig, met zoveel spot en bitter-
 15 heid niet alleen te bekritisieren, maar ook te belasteren en niet alleen te
 straffen, maar ook te veroordelen, ja zelfs als een antichristelijke kerk te
 vervloeken en te verdoemen. U begint zich net te manifesteren en heeft
 bij lange na niet zoveel gezag; iedereen snapt dus dat u geen goed figuur
 slaat door te willen verhinderen dat uw dwalingen aan de kaak worden
 gesteld zoals u dat bij de oude kerk doet en hebt gedaan. Want het is van
 20 tweeën één: uw kerk is niet of wel de ware kerk. Is zij het niet, dan begaat
 u een grote vergissing omdat u zich niet openstelt voor rake kritiek en een
 valse kerk met geweld verdedigt. Maar als zij toch een ware kerk is, kan
 zij (volgens de leer van uw eigen mensen) dwalen en terecht aan kritiek
 blootgesteld worden.

25 Maar laten we nu eens aannemen dat toch het geval is wat u niet voor
 mogelijk houdt en heftig tegenspreekt, namelijk dat uw kerk hier op aarde
 een zuivere bruid van Christus is, zonder smet of rimpels van dwalingen.
 De vraag is of uw kerk hier op aarde dan een triomferende kerk is die
 al victorie kraait, of een die nog volop strijd levert. Denkt u dat uw kerk
 30 al de overwinning mag claimen terwijl zij nog tegen haar vijanden front
 maakt? Pas na het einde van de strijd is de overwinning behaald en ver-
 keert de kerk werkelijk in de rust waarin men de zwaarden tot sikkels
 smeedt en het schaap samen met de wolf graast. U maakt in uw boeken
 dus een grote vergissing, want u veronderstelt doorgaans het tegendeel,
 35 namelijk dat de overwinning een feit is; u bedriegt uzelf en droomt van
 een valse vrede. Dat is toch zo?

Als uw kerk anderzijds nog een strijdende kerk is, moet zij zelf vijan-
 den hebben. Uw kerk vecht en voert strijd tegen die vijanden, en niet de

overheid ten behoeve van een kerk die het al goed maakt, in rust verkeert en voldaan is. Zo niet, dan bedriegt u zichzelf jammerlijk, omdat u een preciaire rust nastreeft terwijl uw vijanden rondom actief zijn. U durft dat te doen, want u maakt van de overheid, uw broodheren, naar u meent, beschermers en voorstanders. De overheid moet dan met het stalen zwaard 5 uw onzichtbare vijanden vernietigen: leugen, valsheid en ketterij –, als u tenminste de ware kerk bent. Wat heeft u dan nog aan de almacht van God, het wapen dat vestingen kan verwoesten, aanslagen afweren en alles vernietigen wat zich tegen de kennis van God verheft, | en dat alle 26ra menselijke bedenksels ondergeschikt kan maken aan de gehoorzaamheid 10 jegens Christus? Als de materiële wapens van de magistraat voldoende zijn in deze geestelijke oorlog, waarvoor – zeg ik u dan – hebt u dan de Bijbel nodig, het geschreven Woord, ja het levende Woord Gods, dat een tweesnijdend zwaard is, om de eerdergenoemde vijanden, namelijk alle vernuftigheid *etc.*, te vernietigen? 15

Zou dit niet de weg plaveien naar een valse vrede, een roekeloze onbedachtzaamheid? Dadelijk houdt u op met studeren en geeft u zich over aan epicureïsche, gemakzuchtige en genotzuchtige lust! U steunt op de bescherming van het stalen zwaard van de magistraat en hoeft het hoofd niet meer te breken met studeren, discussiëren en schrijven tegen vijanden van de waarheid. Denkt u dat u op die manier voor oprechte ridders van Christus doorgaat, laat staan dat kunt zijn? Laat u dan de schapen die aan uw zorg zijn toevertrouwd eigenlijk niet aan anderen over en bent u dan niet veel eerder valse huurlingen dan ware herders? En kunt u via dat pad tenslotte ook ergens anders uitkomen dan bij het oude verderf waar u 25 zo veel over hebt geklaagd en nog klaagt? Niet de sterke arm van de overheid, maar de handen van de profeten moeten God de zielen aanreiken die door het zwaard zijn gevallen. De profeet had dat zwaard voorzien, maar het volk daarvoor niet gewaarschuwd. Het is pas een strijd om het geloof en een goed gevecht als niet raadsheren, burgemeesters, vorsten 30 of adellijke heren het bevel voeren, maar predikanten en leraren. Zij hebben immers hun opdracht niet van een keizer of koning, maar van God of Christus. Van Hem kunnen zij na hun wettige strijd de kroon van blijdschap en eer verwachten.

JEZONIAS: Veel, ja heel veel hangt af van deze en andere zaken die hier 35 besproken zijn. Ik merk dat er over de zaak zelf weinig verschil van me-

11 2 Kor. 10: 4-5. 14 Heb. 4: 12. 29 [Ezech. 3: 17-18 en 33: 6-8] 30 [1 Tim. 6: 12, 1 Tim 1: 18 en 2 Tim. 4: 7] 33 [2 Kor. 6: 4-7; 2 Tim. 2: 3] 34 [2 Tim. 2: 5]

ning is tussen rooms-katholieken en gereformeerden: geen van beiden verdraagt kritiek op de eigen kerk en leer. Beiden houden zij critici voor verstoorders van de uiterlijke kerkvrede; zij dringen er bij de burgerlijke magistraten op aan om hun geldboetes, gevangenis- en lijfstraf op te leggen. Oneens zijn zij het enkel omdat zij elk de eigen kerk en leer voor de ware houden en die van de anderen voor vals en ketters. Precies daarom menen zij in hun recht te staan als zij lijf- en andere straffen laten opleggen aan degenen die kritiek uitoefenen en onrust zaaien, scheurmakers en verstoorders van de uiterlijke kerkvrede als zij zijn. Als zodanig gelden voor de katholieken Luther, Zwingli, Karlstadt, Calvijn, Beza en alle anderen. Dezen van hun kant beschouwen hun critici als zodanig, hoewel ze toegeven dat | zij zelf critici, zelfs verstoorders van de roomse leer en kerkvrede zijn, maar dat is volgens hen dan ook een valse leer en vrede. De katholieken, zo zeggen zij, vervolgen hen ten onrechte, omdat zij met Elia, de apostelen, zelfs met Christus, de waarheid spreken en de schandelijke dwalingen van de katholieken aan het volk onthullen. De gereformeerden beklagen zich op hoge toon over hun vervolging, die in hun ogen niets anders is dan geweld en vrijheidsberoving. De katholieken zeggen dat de gereformeerden precies hetzelfde doen, hetgeen volgens hen duidelijk uit hun eigen geschriften blijkt. Zij beschuldigen de gereformeerden ervan dat zij, nu zij macht hebben, anderen datgene aandoen waarover zij zelf zo ernstig geklaagd hebben.

Met geen van de twee is Gamaliël het eens: hij vindt dat zij beiden niet erg verstandig zijn als zij van niemand kritiek kunnen verdragen en mensen die met kritiek komen, als verstoorders van de uiterlijke kerkvrede laten straffen. Dit geldt vooral voor de gereformeerden, aangezien zij verkondigen dat de ware kerk kan dwalen, iets wat de katholieken ontkennen. Wij willen voor dit moment deze kwestie laten rusten. Wanneer mijnheer de Voorzitter, meester Daniël weer thuis is, zal hij de kwestie kunnen bekijken en erover oordelen.

14 'katholieken' voor 'romanisten'.

ZITTING XIII

*Over degenen die anders leren dan
de kerk: verdienen zij de doodstraf?*

Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, Beza, de gereformeerde afgevaardigde, Calvijn, Gamaliël.

JEZONIAS: Mijne heren, u weet maar al te goed, godbetert, dat er veel verschillende opvattingen onder het volk worden verspreid. Niemand is er onkundig van dat er leraren zijn die al die opvattingen heimelijk, maar nu ook in het openbaar propageren. Maar, mijne heren, weet u ook of
10 weten tenminste enigen van u hoe wij dit kwaad adequaat kunnen bestrijden? Dat zou ik graag van u vernemen. Dat is de kwestie die mijnheer de Voorzitter nu aan de orde stelt: kan die toestand het beste worden voorkomen door alle afwijkende doctrines met het zwaard van de overheid uit te roeien?

15 DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Moeten wij nu ook al over dit soort zaken twijfelen en ons beraden? Weet men niet meer wat reeds op het concilie van Trente hierover is besloten? Als wij zo verder gaan, dan zullen wij uiteindelijk nog in twijfel trekken of men ook moordenaars het afslachten van onschuldige mensen moet permitteren! Welke moord is
26va minder schadelijk: de tijdelijke moord op sterfelijke lichamen of | de eeuwige moord op onsterfelijke zielen? Als u in dezen mijn opvatting wilt weten, dan leest u beter de akten van het genoemde concilie van Trente. Daarin zult u zien dat in de regel allen die afwijkend leren vervloekt worden en in de ban worden gedaan. Dat zijn dus allen die zich anders dan
25 de heilige kerk uitspreken over de erfzonde, de rechtvaardiging, de vrije wil, de gehoorzaamheid, de zeven sacramenten *etcetera*. Vervloekt zij wie afwijkt van de leer dat uit Gods genade door Christus de schuld van de erfzonde wordt vergeven en dat die zonde geheel en al wordt uitgewist; die daarentegen verkondigt dat die schuld enkel wordt verminderd en
30 niet wordt toegerekend. Vervloekt zij ook wie afwijkt van de leer dat de

Roomse kerk
verdoemt allen die
afwijken van de leer

mens uit eigen wil zich moet schikken naar de rechtvaardiging; vervloekt, wie afwijkt van de leer dat na Adams zonde de vrije wil van de mens niet verloren is gegaan en dat de gerechtvaardigde mens Gods geboden kan onderhouden. Vervloekt zij wie niet erkent dat er zeven sacramenten zijn of dat Jezus Christus, zijn lichaam en bloed samen met zijn ziel en goddelijkheid, de hele Christus dus, reëel en wezenlijk en zelfstandig aanwezig is in het heilig sacrament van het altaar. Vervloekt wie afwijkt van de leer dat het niet nodig is dat elke gelovige het sacrament van het altaar in beide gestalten ontvangt of van de leer dat in de mis een waar en authentiek offer aan God wordt gebracht.

Er zijn nog zeer veel andere afwijkingen. Allen die afwijken in de leer worden door de heilige Kerk openlijk als ketters vervloekt. Zoals bekend voeden en beschermen alle christenen de kerk, zodat het hun eigenlijke taak is Gods eer boven alles te stellen, zelfs als dat het bederf betekent van landen en mensen. Daarom zijn alle vorsten en overheden verplicht de kerk te beschermen, zich te beijveren voor haar rust, en Gods eer en tevens het zielenheil van hun onderdanen te bevorderen. Aangezien de heilige kerk dan ook niet kan dwalen en zij in het genoemde concilie heeft vastgelegd wat de ware leer is, die strekt tot Gods eer en tot de zaligheid van de mensen, wat kan men in dezen dan nog anders concluderen dan dat alle burgerlijke overheden verplicht zijn de genoemde leer voor te staan en te beschermen? Hoe zullen zij dat kunnen waarmaken als zij geen tegenstand bieden aan diegenen die afwijkend leren en die de heilige kerk al als ketters heeft vervloekt of veroemd, als zij die ketters niet elimineren en daarmee ook de van de heilige kerk afwijkende leren uitschakelen? Of hebben wij de wetten die afwijkende leren verbieden tevergeefs gemaakt? En draagt de magistraat het zwaard tevergeefs? Mij lijkt van niet. En ik denk ook niet dat heer Beza, zelf hier aanwezig, dit zal tegenspreken, want ik heb gelezen wat hij en de zijnen hierover hebben geschreven. Zij houden namelijk ook degenen die afwijkend leren voor ketters.

BEZA: Noemt u mij dan eens iemand, als u kunt, die beweert dat men alle ketters moet doden. | Of ook iemand die zich zoveel inbeeldt, dat hij iedereen die met hem van mening verschilt, als ketters beschouwt. Als u niemand kunt noemen, bent u dan niet een echte duivel? Want u handelt tegen uw geweten in en vaart uit tegen volstrekt onschuldige mensen.

1 [Ses. 6, can. 9] 3 [Ses. 6, can. 5] 4 [Ses. 6, can. 18] | [Ses. 7, can. 1] 7 [Ses. 13, can. 1] 9 [Ses. 21, can. 1] 10 [Ses. 22, can. 1] 33 [T. 331]

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Hoe onschuldig u bent, zal de laatste dag wel duidelijk maken. Vertoornd schelden levert geen heus bewijs op. Ik heb u er ook nog niet op aangesproken dat u *alle* ketters gedood wilt hebben. Maar het is algemeen bekend hoe volgens u moet worden om-
 5 gegaan met degenen die naar uw mening ketters zijn: zij verdienen de doodstraf. Wie uw boek over deze kwestie heeft gelezen (bijvoorbeeld de pagina's 150, 156, 170, 389, 390, 391 en 417) weet dat heel zeker. Waarom zou ik anderen die hier niet aanwezig zijn noemen? U, mijnheer Beza, kunt niet ontkennen dat u zelf iemand bent die allen voor ketters houdt
 10 die hardnekkig andere meningen verkondigen dan u leert en dat zij dus de doodstraf verdienen (zie p. 391). Of wilt u soms uw boeken verlooche-
 nen?

BEZA: Als dat al zo was, wat kunt u daaruit dan concluderen?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Het is zo. En mijn conclusie zult u zo
 15 horen. Maar zegt u mij alstublieft eerst eens of u uw leer met die van uw leermeester Calvijn wel of niet opvat als de enige gezonde en ware leer?

BEZA: Twijfelt u daaraan, doctor? Meent u soms dat wij tegen ons geweten ingaan en hetgeen wij voor vals houden als waarheid onderwijzen?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Velen van ons hebben inderdaad zo'n
 20 slechte indruk van de uwen. Maar dat daargelaten, omdat u uw leer en die van uw leermeester voor juist houdt, zo meent u toch ook dat allen die anders dan u leren, verkeerd leren? En vervolgens dat allen die daarin volharden, nadat zij twee- of driemaal door u of de uwen zijn berispt, ketters zijn die men ook op grond van uw eigen leer ter dood moet brengen?

25 BEZA: Waar staat dat wij leren dat alle ketters de dood verdienen?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Leert u niet onverhuld onder verwij-
 zing naar Mozes dat heden ten dage in Christus' Rijk allen ter dood moe-
 ten worden gebracht die anderen uitlokken of ertoe aanzetten vreemde
 goden te dienen?

30 BEZA: Waarom niet? Leert de Heilige Schrift dat niet uitdrukkelijk?

27^a DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Noemt u een dergelijk uitlokken of
 verleiden zelf niet revolte of afval?

6 Beza, *De haereticis a civili magistratu puniendis, adversus M. Bellium (Traité de l'autho-
 rité du magistrat en la punition des hérétiques, et du moyen d'y procéder)*, Genève 1554.
 12 [T. 26, 28] 30 [Deut. 13] [T. 340] Deut. 13: 6-11 en 17: 2-7.

BEZA: Ja, zo noem ik dat en dat is het ook.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: U schrijft ook dat degenen die de Heilige Schrift anders uitleggen, de mensen afleiden van de ware dienst aan God en dat zij hen ertoe aansporen vreemde goden te dienen.

BEZA: Dat zijn niet alleen mijn woorden, maar ook die van de apostel zelf 5 die immers spreekt van ‘een vreemde leer brengen.’

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Bovendien merkt u op dat volgens diezelfde wet (Deut. 13) de magistraat heden ten dage nog in zijn rechtsgebied een dergelijk vergrijp of dodelijke misdaad moet straffen.

BEZA: Dat zeg ik inderdaad en wel met Gods Woord. 10

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Hoe moet dat vergrijp of die dodelijke misdaad ‘anderen ertoe verleiden om vreemde goden te dienen’ (wat volgens u is bedoeld met ‘een vreemde leer brengen’) dan volgens u worden gestraft? Met het stalen zwaard van Mozes oftewel door de magistraat? Of is de Waarheid ons zwaard en vechten wij met de mond van Christus en 15 zijn leerlingen?

BEZA: Ik beaam zonder bezwaar dat de vorsten niet naar behoren handelen als zij niet Gods wetten in het oog houden en navolgen. Ook al leggen zij niet dezelfde soort straf op, dan moet de strafmaat toch tenminste afdoende zijn: naar het voorbeeld van God moeten zij tegen afvalligen die 20 sekten oprichten en scheuring veroorzaken bepaalde doodstraffen opleggen overeenkomstig de ernst van de blasfemie en de vergrijpen. Want alle mensen dienen te allen tijde Gods majesteit zo hoog te houden dat diegene die daarmee spot een gewelddadige dood verdient te sterven, omdat hij de auteur van het leven bespot. Zo, dat is wat ik zeg, dat durf ik met 25 enige stoutmoedigheid te roepen, want het is gegrond op Gods Waarheid en op het getuigenis van mijn geweten.

Beza leert dat men afvalligen die sekten oprichten moet doden.

Beza's leer impliceert dat men alle ketters, degenen dus die anders leren dan hij en de zijnen, fysiek moet uitschakelen.

Onderscheid tussen de wereldlijke en de kerkelijke overheid.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Uit uw eigen woorden, mijnheer Beza, blijkt klip en klaar dat u alleen uw eigen leer voor de ware leer houdt. Ook blijkt dat u allen die een andere leer aanhangen dan u en de uwen, 30 beschouwt als lieden die anderen aanmoedigen | om vreemde goden te dienen. En ook vindt u dat alle vorsten dergelijke afvalligen of afgodendienaren de doodstraf moeten opleggen. Hieruit blijkt duidelijk dat uw 27th

4 [T. 365] 6 [T. 354] [1 Tim. 1: 3] 8 Meer bepaald: Deut. 13: 6–11. 9 [T. 354] 16 Op. 1: 16. 27 [T. 355] {In de tekst spreekt hij Montfort, d.i. Castello, aan.}

leer inhoudt dat men alle ketters, dat zijn zij die een andere leer dan u verkondigen, fysiek moet uitschakelen. Spreek mijn conclusie maar tegen als u het anders ziet en als u het kunt.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Vindt mijnheer de doctor dat zo
5 vreemd? Het is immers de taak van de magistraat om aan de uiterlijke mens uiterlijke straffen op te leggen en wel aan degenen die de uiterlijke kerkvrede verstoren een gevangenisstraf, een lijfstraf of een boete.

Gereformeerden leren dat men allen die de uiterlijke kerkvrede verstoren, gevangen moet nemen, doden of beboeten.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Nee, dat vind ik helemaal niet vreemd,
want op dit punt bent u het met ons eens en treedt u in onze voetstappen.
10 Want van ons heeft u geleerd dat men alle ketters, althans degenen die hun ketterij weer aan anderen doorgeven, sektes stichten en twist zaaien, behoort te doden. Dat dit de mening van mijnheer Beza is, heb ik zojuist met zijn eigen woorden aangetoond. Zo is het u allen wel bekend dat dit al sinds lang onze mening is, zoals die trouwens ook uit onze
15 handelwijze al voldoende is gebleken. Wij zijn sinds lang van mening dat iemand tot vreemde goden aanmoedigt wanneer hij mensen anders onderwijst dan onze kerk leert, of wanneer hij de Schrift onjuist uitlegt. Met die laatste mening stemmen ook de oude leraren overeen, onder wie Vincentius van Lerinum die zegt: ‘Het Oude Testament placht in allegori-
20 sche zin de nieuwe leringen als vreemde goden aan te duiden.’ Augustinus schrijft over hetzelfde onderwerp aldus: ‘Het is een nog ergere en ernstigere idolatrie wanneer men zijn fantasieën gelooft en men alles wat het dwalende gemoed hovaardig en verwaand bedenkt of verbeeldt voor religie houdt.’ Ook Hieronymus schrijft dat niet alleen de kunstvoorwerpen,
25 de heidense beelden van goud en zilver, terecht afgoden worden genoemd omdat zij het werk van de menselijke hand zijn, maar ook de verkeerde leer van de ketters die alles wat zij maar verzinnen tot afgod maken; in de plaats van Christus wordt de antichrist aanbeden. Vincentius merkte in zijn commentaar op de bijbeltekst (de passage: ‘Laten wij vreemde go-
30 den volgen, die gij niet kent, opdat wij hén dienen’) dit op: ‘Wie zijn deze “vreemde goden” anders dan vreemde dwalingen waarmee u eerder niet bekend was? Dat zijn nieuwe en ongehoorde dwalingen die wij moeten “dienen”: geloven en navolgen.’

De katholieken leren dat ook.

Wie afwijkend leert, vraagt om vreemde goden.

Over innerlijke afgodendienst.

Duidelijk is dat jullie gereformeerden het in dezen met ons katholie-
35 ken geheel eens zijn, want wij vinden beiden dat het afgoderij is anders te leren dan de kerk doet. Ook zijn wij het eens dat de overheid zulke af-

2 [Ar. 10] 20 [H. 65, b] {Vincent de Lérins, *Commonitorium*, 1, 10; P.L. 50, c. 650.}
24 Augustinus, gecit. in Hosius, *op. cit.*, p. 469. 30 Deut. 13: 6.

goderij met de dood moet afstraffen. Kan iemand en ook iemand van u gereformeerden ons nog ongelijk geven dat wij de vorsten hebben aangespoord om ketters te doden? Ja, dat wij ook u aangaven als sacramentariërs, | die naar onze mening bijna de allerergste ketters zijn? Want u kunt toch niet ontkennen dat u anders leert dan de heilige kerk en dat niet in één, maar in vele leerstukken. Vandaar ook dat u het volk niet tot één maar tot vele vreemde goden, meningen en dwalingen verleidt. Bedenk wel: wij zijn eigenlijk verplicht u te doden, ware het niet dat u met een vrijgeleide bent gekomen. Bedenk daarbij ook dat wij tegen u het decreet kunnen effectueren dat inhoudt dat men zich ten opzichte van ketters niet aan zijn belofte hoeft te houden.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Zeer geleerde heer, zou u er blij mee zijn als wij het van onze kant bestonden een dergelijk decreet tegen u te laten uitvoeren? Als wij onze beloften braken? Als wij meeneed pleegden? Als wij geen respect toonden voor zegels en brieven, maar wanneer wij met u van doen hadden, onze eed veranderden zoals het ons uitkwam? Wat u zoal te berde brengt staat mij niet aan. Het zou ook Cyprianus, de theoloog, ware hij hier, niet aanstaan. Dat kan men onder meer nalezen in zijn inleiding op het concilie van Carthago. Hij zegt: 'Wij worden verder geacht in deze zaak vrijuit onze opvatting kenbaar te maken, zonder iemand te veroordelen of iemand die van een andere opvatting is uit het recht der gemeenschap te verstoten. Want er is hier niemand die zich tot bisschop der bisschoppen opwerpt of die als een tiran zijn metgezellen wil dwingen hem te gehoorzamen.' Nodig is een christelijk colloquium. Als men dat niet kan organiseren, dan moet men tenminste over en weer op vreedzame en gematigde wijze argumenteren, in de voetstappen van onze heilige voorvaders, te weten Luther, Zwingli, Oecolompadius, Capito, Bucer, Melanchthon, Martyr, Bullinger en Calvijn die meenden dat deze methode op het beginsel van billijkheid rust. En dat ondertussen goede en verstandige mannen erop moeten toezien dat wij elkaar dulden en verdragen totdat de Heer ons de ogen zal openen.

Heilige voorvaders van de gereformeerden.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: In deze vriendelijke trant schrijft u aan de lutheranen die in Duitsland aan de macht zijn en die het plan hadden de uwen daarvandaan te verdrijven.

4 Zakenregister s.v.: 'Sacramentariërs'. 11 *Haereticis non servanda fides*: 'Voor ketters hoeft men zich niet aan zijn woord te houden.' 18 [S.d.d. fol. 17] 20 Aan de orde was de geldigheid van de doop door heidenen. 24 [S.d.d. fol. 19]

CALVIJN: Ik ben het eens met de gereformeerde afgevaardigde, mijn broeder, en niet met de katholieke afgevaardigde. Wie ook maar iets tegen de katholieken durfde in te brengen, die gold als een ketter en let wel: men kon tegen een besluit van de kerk geen beroep aantekenen. Ook mocht men er niet aan twijfelen of hun interpretatie wel de juiste was. Maar waarom moet ik nog tegen die onbeschaamdheid van leer trekken? Eenmaal aangewezen is zij overwonnen.

Calvijn klaagt erover dat de rooms-katholieken geen kritiek verdragen.

27vb DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Als het uitgangspunt is dat niemand een afwijkende leer mag verkondigen, wil hij geen ketter of afgodendienaar zijn, kortom iemand die de doodstraf verdient, dan is dat onmiskenbaar op ons van toepassing en niet alleen als de rooms-katholieken maatstaf zijn, maar ook als de lutheranen dat zijn. Want wij vinden nu eenmaal dat de confessie van Augsburg niet het Evangelie zelf is en ook niet dat Luther de man is naar wiens voorkeur en voorschriften wij ons geloof moeten onderzoeken en beproeven.

BEZA: Maar vrijheid zonder maat, waarbij het eenieder is toegestaan naar geloven en goeddenken te geloven en te leren, moet toch wel rechtstreeks goddeloosheid opleveren?

Beza noemt het onbepaalde vrijheid als ieder maar gelooft en leert wat hem goeddunkt.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Jazeker, mijnheer Beza. Wat dit betreft bent u het dan toch weer helemaal eens met de onzen. Maar wij zijn het er niet over eens bij wie de ware kerk is, de kerk dus met een opvatting en leer waartegen niemand mag ingaan in zijn geloof en onderwijs. Want zoals u zegt dat uw leer en kerk de ware zijn, zo zeggen wij dat van de onze.

De rooms-katholieken denken er net zo over.

25 DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Net zoals wij het daarin oneens zijn met u, zijn wij het daarin oneens met de confessionisten oftewel de lutheranen. Als zij niet geheel en al van hun verstand zijn beroofd, dan zien zij zonder twijfel wel wat het voornemen is van onze vijanden waarvan er sommige zeer machtig zijn en tot de dag van vandaag onze gemeente hebben vervolgd. Door toedoen van de lutheranen zullen onze vijanden weldra bereiken dat er voor niemand anders in het keizerrijk plaats is dan voor papisten en degenen die het Bergse Boek hebben onderschreven. Vervolgens zal men vertrouwen en zich verlaten op het aanzien en de gewapende macht van het rijk en proberen allen die van een andere gezindheid zijn dan de lutheranen uit het rijk te verbannen. En het zijn

7 [Instit. viij. 168] Calvijn, *I.C.*, IV, IX, 14. 12 [S.d.d., 65] 18 [T. 287] 27 [S.d.d., 89]
33 Zakenregister s.v.: 'Bergse Boek'.

Gereformeerden
willen niet door
de lutheranen
verjaagd worden.

er veel die de lutherse leer niet aanhangen. Niet alleen liefhebbers van Zwingli, maar ook ondertekenaars van de confessie van Augsburg. Moet dat nog eens duidelijk gemaakt worden? Als het ooit zo ver zou komen dat de vorsten ertoe neigen de ongelukzalige adviezen van de lutherse leraren te volgen en alle zojuist genoemden gewapenderhand zouden proberen te verdrijven: wie ziet niet dat dan heel Duitsland, hun gemeenschappelijke vaderland, in een ellendige en gruwelijke oorlog platgebrand zal worden? Zal men dan Jacob Andreas niet voor een nieuwe Paris houden, omdat hij zijn eigen moederlichaam met zo een wrede fakkel heeft aangestoken en over heel Duitsland vuur en verderf heeft gebracht? En als het nu zo zou gaan dat de vijanden van het Evangelie door hun toedoen, zonder bloedvergieten de overwinning behaalden, in welke richting denken de luthers en dan voordeel te trekken uit de plannen van zulke snodaards? Wie kan dit onzinnig voornemen verijdelen? Vooral als zij merken dat het veel gemakkelijker is om ons te overvallen als wij verdeeld en verspreid zijn, dan als heel Duitsland al zijn krachten verenigt om dit onheil af te wenden.

GAMALIËL: Ach, als God toch eens gaf dat iedereen in eigen persoon kon ervaren hoe pijnlijk het is anderen aan te doen wat men zelf ook niet graag van die ander zou ondergaan. Dan zou men wel met meer welwillendheid een ander naast zich dulden en bij niemand verdriet en pijn veroorzaken, zeker waar het de religie betreft. De katholieke verdraagt niemand die hem in zijn leer bekritiseert en hij zal zulke critici last en leed toevoegen. De lutheraan duldt ook niemand van een andere gezindheid naast zich en duldt zeker diens kritiek niet. Ook de gereformeerde, zo hoor ik hier duidelijk, beklagt zich hierover en wenst op zijn beurt niet door anderen te worden bekritiseerd. Kan dat hardnekkig over en weer afkeurende kritiek leveren iets anders veroorzaken dan een nieuwe brandende burgeroorlog en Babylonische verwarring, een onderlinge slachtpartij zoals die bij de Midianieten? Wanneer de katholieken de magistraat aan hun zijde hebben dan verbieden zij de lutheranen en gereformeerden iets anders te leren dan hun eigen leer en jagen hen dus tegen zich in het harnas. Is dat niet gebleken, onlangs nog, in Duitsland, in Frankrijk en ook in de Nederlanden? Meent u werkelijk dat het bij de twee andere religies anders gaat? Zouden de lutheranen, als zij verbieden dat anderen van hún leer afwijken, niet de gereformeerden tegen zich in het geweer brengen? De afgevaardigde van de gereformeerden, hier aanwezig, sprak zich zo-

8 Andreas was één van de redacteuren van het Bergse Boek. 30 Num. 31, Re. 6-8.

juist in deze zin uit. Menen zij soms uiteindelijk iets anders te kunnen verwachten van de lutheranen en de katholieken dan oproer en rebellie als zij hun hier verbieden anders te leren dan hun eigen leer en dit met de macht van de overheid inderdaad weten te beletten? Wel, als zij dat menen, dan zullen zij tenslotte net zo bedrogen uitkomen als de katholieken nu.

Het volk heeft met hart en ziel naar vrijheid van geweten verlangd en vrijwel iedereen heeft dit duur betaald met het bloed van vader, broer, moeder, zus, neef of familielid, om van het verlies aan bezit nog maar te zwijgen. Is het geen risico als zij ontevreden worden wanneer hun die lieve vrijheid wordt ontnomen? Of is het soms geen gewetensdwang wanneer iemand die ziet dat bepaalde dwalingen de leer van de kerk binnensluipen, gedwongen is óf er het zwijgen toe te doen, al krenkt dat zijn geweten, óf met gevaar voor zijn leven erover te spreken?

15 Maar laten wij dit ‘anders leren’, dat nu ter discussie staat, wat nader in zijn context onderzoeken. Wie zich in zijn leer keert tegen een leer van de kerk, die meent óf die weet dat die kerk op een verontrustende wijze dwaalt. De wet van de natuur brengt hem ertoe anderen daarop attent te maken om het eeuwig verderf van hun zielen te voorkomen. | Om dezelfde reden en vanuit dezelfde overtuiging mag hij het niet nalaten in geschriften en anderszins ook de magistraat daarvoor te waarschuwen. Zou hij door zo te handelen meer verbeuren dan iemand die niet anders weet dan dat vijanden om de stad te verrassen hinderlagen leggen en die dit de burgers en de magistraat meldt? Of is niet bekend dat ook door te zwijgen moeilijkheden kunnen ontstaan? Heeft het zwijgen uit vrees voor straf door de overheid niet de stad Amicla, zoals het spreekwoord zegt, in het verderf gestort? Maar wat voor schade of onheil kan het gevolg zijn van kritiek op de leer? Die kritiek berust immers óf op leugen óf op waarheid. Berust zij op leugen, wat voor moeite zal het de Waarheid, die de kerk toebehoort, kosten om die leugen te beschamen en haar onwaarheid zo totaal bloot te leggen dat zij in de toekomst niemand meer, behalve wie dat perse wil, zal kunnen bedriegen? De almachtige Waarheid houden wij immers voor sterker dan de ijdele en nietige leugen. Is de inzet van de Waarheid dan ook geen effectievere, stichtelijkere en veiligere manier om het onware, afwijkende leren te beletten dan het beroep op de macht van de magistraat?

Waarom mensen van de leer afwijken.

Zwijgen kan soms tot 's lands ondergang leiden, maar kritiek op de leer kan geen schade voortbrengen.

27 Verwijzing naar Vergilius' *Aeneis*, x, 564.

Kan de overheid
het afwijkend
leren wel beletten?

Maar als iemand de magistraat inpalmt en wijsmaakt dat hij moet optreden, dan nog staat te bedenken of de magistraat wel in staat is dat andere leren te beletten waar dat in het verborgene gebeurt. En ik denk dat wij hier in de Nederlanden niet vlug een landsheer hebben te verwachten die wat deze religieuze kwestie betreft machtiger en meer gemotiveerd is dan 5
keizer Karel en de koningen van Frankrijk, Frans I en Hendrik II, zijn geweest. Zij hebben met het uiterste aan macht en list, elk in hun eigen gebied, tegen de prijs van onmenselijke wreedheid en bloedvergieten, geprobeerd te beletten dat er anders werd geleerd dan de roomse kerk leert. Hebben zij dat kunnen tegenhouden? We weten maar al te goed dat het anders leren daardoor niet is opgehouden. Hebben zij dan misschien met 10
het vuur, het zwaard, de strop en de zak het anders leren enigszins verminderd? Verre van dat, het is eerder zo dat het anders leren daardoor is toegenomen en dat zulke blusmethoden enkel werken als olie op het vuur.

Als dus deze vorsten, veel machtiger en zeker ook niet minder gemotiveerd dan die waarmee wij te maken hebben dit anders leren absoluut niet konden beletten en dat in een tijd waarin dat anders leren pas begon met Luther, Zwingli en enige anderen, toen hun aantal nog klein was en men ook nog nooit de smaak van een vrij verlot of toestemming om te onderwijzen had geproefd: wie kan dan nog met rede veronderstellen, 20
laat staan geloven, dat de vorsten dit kunnen beletten nu zij veel minder macht hebben en ontzag genieten en het volk in groten getale met het anders leren bekend is en de openlijk gegunde vrijheid van het anders leren heeft kunnen genieten?

Maar laten wij aannemen dat het mogelijk is het openbaar anders leren 25
te beletten zonder met de knots door de straten te gaan. Wie kan verhinderen dat zoiets in het geheim geschiedt? Tegen het anders leren in het openbaar kan men openbare middelen inzetten. Men kan boeken laten drukken, prediken, persoonlijk vermanen en dergelijke meer om het volk voor die verleidelijke leugen te waarschuwen. Maar als het anders leren in 30
het geheim plaatsvindt en met gedempte stem, welke remedie | is daar dan 28^{ua}
nog tegen opgewassen? Hoe kan men dan weten door wie en wat er onjuist wordt geleerd? Welke middelen kan men inzetten tegen onbekende ziekten? Geen enkele!

Tot zover heb ik in mijn verhaal slechts één aspect in de zaak belicht. 35
Ik ben er namelijk tot nog toe van uitgegaan dat wat anders dan door de kerk wordt geleerd, een leugen is. Maar als nu eens het andere leren waarachtig is en de leugen of dwaling aan de kant van de kerk ligt: hoe staat het

12 De zak is het instrument van de dood door verdrinking.

dan met het verbod anders te leren? Zijn het bovendien niet ook gewoon mensen die in de gereformeerde en de roomse kerk het volk onderwijzen? Kunnen deze mensen niet dwalen? De rooms-katholieken van hun kant beweren wel dat zij niet kunnen dwalen, maar de apostel Jacobus 5 beweert het tegendeel. Hém moeten wij eerder geloven dan de rooms-katholieken met hun bewering. De ervaring heeft dat immers duidelijk aangetoond in het geval van de joodse kerk. Een kerk die zonder twijfel geacht wordt Gods ware kerk te zijn geweest, maar die desalniettemin moorddadig dwaalde toen zij Christus ter dood liet brengen. Dit geval is 10 erkend in de belijdenis, zowel van de katholieken als van de gereformeerden. Deze mensen die kunnen dwalen, die in werkelijkheid ook dikwijls dwalen en soms grof genoeg, verkondigen dan hun dwalingen publiekelijk in de kerk. Wil men ook in een dergelijke situatie verhinderen dat men anders leert dan de kerk doet, dan kan dat alleen als alle oprechte en 15 godgeleerde mannen er het zwijgen toe doen; zij moeten dan net zo leren als de verdwaalde kerk leert en zich ervan onthouden de verdwaalde leraren van de kerk te bekritisieren.

Als de kerk verkeerde opvattingen naar voren brengt, is kritiek nodig en heilzaam.

Zeg toch, beste mensen, zal men dan niet in onweersproken dwalingen verstijven, opgroeien en volharden? Want als er iemand tegen ingaat 20 oftewel anders leert, dan zou men hem als een verstoorder van de publieke kerkvrede verbannen, gevangen zetten of een lijfstraf opleggen. Is dat rechtvaardig? Moet men iemand met een lijfstraf belonen die zo trouw rapporteert en bij brand alarm slaat? Nee, zal men zeggen. Men zal hem eerst één of meerdere malen gebieden te zwijgen en hem pas daarna, 25 als hij niet gehoorzaamt, als een verstoorder van de publieke kerkvrede een lijfstraf opleggen. Of niet soms? Daarmee volgt men Izebel na. Die heeft zo gehandeld net als al die vervolgers en moordenaars van Gods ware profeten. Zij waren het die de kerk verstoorden, zoals Elia terecht de ordeverstoorder Achab antwoordde. De trouwe herders van de kerk werden door die ordeverstoorders als ordeverstoorders belasterd en gedood. 30 Maar hoe kan iemand die trouw en godvrezend is en het vermogen bezit om zulke schadelijke dwalingen te ontdekken, in goed geweten er het zwijgen toe doen als hij ziet dat de leraren dwalen en aan het volk leugens prediken? Zal hij tegen de overheid die hem een dergelijk tiranniek gebod 35 oplegt niet met de apostel aldus moeten antwoorden: ‘Beslist zelf, of het in de ogen van God juist is meer aan u dan aan God gehoor te geven ...’

5 [Jak. 3. 1] 26 [1 Reg. 18: 18] 1 Kon. 18: 1–15. 29 [1 Reg. 4. 18] 1 Kon. 18: 16–18. 36 Hand. 4: 19–20. De tekst vervolgt: ‘...we moeten immers wel spreken over wat we gezien en gehoord hebben.’

Wij kunnen een dergelijke kritiek die rechtvaardig, nuttig, ja nodig is niet achterwege laten en zijn u daarmee tegen uw wil van dienst. Laten wij zo'n criticus eens confronteren met u, gereformeerden, die zelf toch ook niet zonder dwalingen bent, maar wel zo brutaal bent een andere leer dan de uwe te verbieden. Wat zal die mens u op dat verbod antwoorden? 5 Hij zal ten eerste met goede redenen dit kunnen zeggen: 'Hebt u, toen u meende of wist dat de paus en de zijnen dwaalden, er het zwijgen toe gedaan? | Zij verboden u het anders leren op straffe van de dood, heeft u het 28vb toen nagelaten? Nee, integendeel. U heeft hen voor tirannen uitgescholden vanwege dat verbod *à la* Nero. En nu wilt u anderen hetzelfde verbod 10 opleggen? Ook al beweert u dat uw leer zuiver is, ik zeg u: anderen kunnen dit net zo min geloven als u indertijd toen de katholieken hetzelfde beweerden.'

Dit en dergelijke dingen meer zou men ook tegen de katholieken kunnen zeggen, die aanvankelijk ook vervolgd waren en geen vervolgers. 15 Iets wat zij nu wel vergeten schijnen te zijn. Voor het andere kamp is de herinnering aan eigen vervolging echter nog veel te vers om nu al anderen te gaan vervolgen. Daarom en om nog veel meer ter zake doende redenen ben ik tot de slotsom gekomen, u mag mij verbeteren, dat het verbod om iets anders te leren dan deze of gene kerk leert die toevallig 20 de magistraat aan zijn kant vindt, een openlijke tirannie is. Een tirannie die tegen de vromen gericht is, die tot een schadelijke verharding in de dwalingen van de kerk leidt en die, nutteloze en vergeefse poging als zij is om het anders leren te onderdrukken, werkt als een gevaarlijke vonk. Zij veroorzaakt een binnenlandse brand van oproer en moord en is ten- 25 slotte de enige poort, waardoor, als deze open is, de vijand ons land kan binnenvallen. Die vijand zal ons een veel zwaarder juk opleggen dan wij ooit hebben gedragen en ons tot de meest ellendige slaven maken. Moge God dat onheil afwenden. Amen.

JEZONIAS: In deze kwestie staat u met uw meningen tegenover elkaar, net 30 als in al die andere kwesties. De katholieken menen namelijk dat men het anders leren geenszins moet dulden en onderbouwen deze mening met decreten van hun concilies. Zij beroepen zich daarbij ook op het ambt van de christelijke vorsten die zij broodheren en beschermers van de kerk noemen. De gereformeerden spraken deze mening indertijd met kracht 35 tegen en beklaagden zich op dat punt ernstig over de katholieken. Nu beklagen zij zich op datzelfde punt over de lutheranen in Duitsland. Maar waar zij momenteel aan de macht zijn gekomen, zijn zij niet van zins het anders leren van anderen te dulden. Gamaliël bevat het één zowel als het

ander niet. Hij zegt dat als niemand bereid is het anders leren van anderen te dulden, dat er dan uiteindelijk niets anders op zit dan elkaar als vijanden te bestrijden en wederzijds in het verderf te storten. Ook zegt hij dat het niet anders mogen leren gewetensdwang is en dat het volk hartgrondig gekant is tegen dat soort dwang en niet weer zo'n juk wil dragen. En verder merkt hij op dat afwijkende lering die heimelijk geschiedt, beslist niet verhinderd kan worden; het beletten daarvan is veel schadelijker en ongeneeslijker dan openbare verhindering. Als zij die anders leren het bij het juiste eind hebben dan hoort men de waarheid niet te weerstaan; leren zij onjuistheden dan kan de leugen gemakkelijk met de waarheid worden weerstaan. Dit alles zal mijnheer de Voorzitter bij zijn terugkomst zonder moeite uit de aantekeningen van de secretaris kunnen opmaken. Hij zal het verslag ijverig bestuderen en de verschillende meningen onpartijdig tegen elkaar afwegen, om dan naar het hem goeddunkt, te handelen.

*Over de vraag of men met
andersdenkenden in debat moet gaan*

Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, de gereformeerde afgevaardigde, Beza en Gamaliël.

JEZONIAS: Mensen houden er tegenwoordig veel verschillende meningen op na en iedereen probeert aan de hand van de Heilige Schrift zijn gelijk te bewijzen. Dat doen vooral diegenen die nog geen macht hebben. Diegenen die wel macht hebben, denken dat hun overtuiging voldoende is
10 bewezen en schrikken ervoor terug haar ter discussie te stellen. Zij zeggen dat er lang genoeg over is gediscussieerd en dat men verdere discussies niet moet toelaten. Daarover beklagen zich de anderen weer met het argument dat er op die manier over zaken wordt geoordeeld zonder dat partijen zijn gehoord. Vandaar dat nu de vraag opkwam of men iedereen
15 die iets anders leert dan de kerk, ruimte moet geven voor discussie.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wanneer men een debat gaat voeren, wekt men de indruk te twijfelen of de eigen religie wel juist is. Bij ons is dat niet aan de orde. Wij weten zekerder dan zeker dat onze religie goed is. Daarom moet men ook niet toestaan dat anderen beweren dat
20 hun religie goed is, dat ze die vergelijken met onze religie en onze religie dan ter discussie stellen. Want in ons geloof, in onze religie gaat het in discussies niet om ja of nee. Wij kennen maar één ja dat ja is en één nee dat nee is.

De aanhangers van de nieuwe religies zijn van oudsher als ketters veroordeeld met wie men niet in debat moet gaan. Hoe kan er ooit een eind komen aan het bewijzen van de leer als de gewone man zaken waar het concilie al over heeft geoordeeld op zijn beurt weer in twijfel trekt?

Het is geen nieuws dat ketters niet stil zitten en geen genoeg nemen met de besluiten van de wettige concilies en dat zij over de zaken

14 'zonder dat partijen gehoord zijn' voor 'partien onghehoort zijnde'. 21 [C. 155]
23 [C. 237, v] 25 [H. 48] 27 [H. 48, verso]

die daarin op de juiste wijze zijn besloten, opnieuw willen discussiëren. Op dit moment roeren zich de lutheranen, maar vroeger andere ketters zoals de arianen. Wat vertelt de kerkgeschiedenis over die arianen? Toen degenen over wie men in het concilie van Nicea al besluiten had genomen om een nieuw debat vroegen, gaven de godzaligen te kennen dat men met de decreten van het concilie van Nicea genoeg moest nemen en op moest houden uit zinloze weetzucht wat dan ook nog ter discussie te stellen. Luister naar wat de grote Athanasius hierover zei. ‘Niemand zal ontkennen dat het zinloos is om opnieuw in twijfel te trekken wat tal van geleerde bisschoppen aangenomen, besloten en duidelijk te berde 29rb gebracht hebben. Voorkomen moet worden dat men alles nog eens en nog eens en nog eens onderzoekt en er aan de nieuwsgierigheid geen einde komt.’ Dezelfde mening had ook zijn tijdgenoot Hilarius. Hij zei: ‘Wat is speuren naar wat al geopenbaard is, opnieuw doen wat al volbracht is en twijfelen aan wat al besloten is anders dan ondank voor ontvangen gaven? 15 Wat is het anders dan de kwade lusten van de dodelijke begeerte te laten reiken naar de vrucht van de verboden boom?’

Denk niet dat alleen de pausen zo dachten. Luister maar naar de keizers uit die tijd. Er bestaat een edict van keizer Valentinianus, dat ook door zijn collega Marcianus is onderschreven, waarin hij beveelt dat iedereen de besluiten van de synode van Chalcedon moet respecteren: ‘... zodat daarmee een eind komt aan het goddeloze getwist. Een echte goddeloze en kerkshender is hij die na de uitspraak van zoveel priesters vasthoudt aan zijn eigen mening en die aan de orde wil stellen. Het is buitengewoon dwaas op klaarlichte dag te gaan zoeken naar lichtgevende verzinselen. Want wie na het vinden van de waarheid nog verder speurt, die zoekt de leugen. Hij doet het oordeel van het heilige concilie onrecht.’ Niet anders handelt iemand die wat is beoordeeld en afgehandeld, vervolgens weer ondergraaft en openlijk ter discussie stelt. Het edict verbiedt dan ook onder dreiging van straffen iedere verdere discussie over zulke 30 zaken. Laten we eens aannemen dat er weer iemand als een Servet of Campanus opstaat die in onze gemeente het praatje rondstrooit dat onze leer niet overeenstemt met de Heilige Schrift. Moet men dan vervolgens een nieuw concilie houden? Zal er dan ooit een einde aan de twijfel komen? Wat zal in ons geloof nog vast en zeker zijn? Mijn slotsom is dat men over geloofszaken op geen enkele manier in discussie moet treden met diegenen die iets anders leren dan de heilige kerk. 35

27 {Deze opmerkingen van de katholieke gedelegeerde zijn deels ontleend aan Hosius, *Confutatio*, II, p. 458.}

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Wat is gegrond op twijfelachtige bewijzen en te berde is gebracht door volstrekt dubieuze getuigen moet wel tot een verkeerde slotsom leiden en kan niet voor zekerheid doorgaan. Als zodanig kwalificeer ik alles wat de katholieke afgevaardigde zojuist
 5 naar voren brengt. Dat berust alleen op getuigenissen van enkele kerkvaders en is niet ontleend aan de Heilige Schrift die in alles waarachtig is. Kerkvaders waren mensen en mensen zijn onzekere getuigen.

Wat hij zegt berust ook op de getuigenis van de kerkgeschiedenis, die, zoals ik in voorgaande zittingen lang en breed heb bewezen, zeer
 10 ongeloofwaardig is. Zijn volgende argumentatie is op een verkeerd doel gericht: verkeerde rust en vrede in een kerk waarin men ophoudt met debatteren. Trekt hier in deze wereld de Waarheid niet steeds in het leger van Christus te velde tegen de leugen? Kan men in deze wereld op
 29re rust of vrede hopen tussen de Waarheid | en de leugen? Of wil men in
 15 deze wereld dromen van een kerk die overwinnaar in een schijnvrede is? Is dit een onterecht verlangen en moet de kerk hier altijd strijden, dan moet zij met Gods Woord tegen de leer van de mensen strijden en met de Waarheid tegen de leugen. Dat is debatteren. Wil men daar een einde aan maken, dan zal men de kerk weer terugbrengen in een bittere, on-
 20 zalige vrede. Zo'n vrede wilde Christus verstoren door het zenden van het zwaard van zijn Woord. Mijne heren, u kunt wel raden wat voor een zekerheid, geloofwaardigheid en betrouwbaarheid in de woorden van de vorige spreker besloten liggen. Ik kan daar geen goed gevoel bij hebben.

BEZA: Wat voor goed gevoel zou dat moeten zijn? Kunnen de concilies
 25 en de kerkvaders dan niet dwalen? Zou niemand ongestraft hier iets tegenin mogen brengen? Vallen wij daarmee niet weer in de oude toestand terug? Als iemand zich vroeger verzette tegen de godslasteringen van de roomse antichrist, werd hij onmiddellijk gevangengenomen. Als hij van zijn geloof afviel, schonk men hem genade: hij werd niet levend verbrand,
 30 maar hij werd dood verbrand. Hield hij als een goede martelaar van God vol, dan begonnen deze lieden, niet wetend wat zij tegen het Woord van God moesten inbrengen, te roepen: 'Dat is al lang geleden zo besloten!' Ze verwezen naar hun moeder, de faculteit van de Sorbonne en wensten de discussie alleen nog maar voort te zetten met beledigingen, vuur en
 35 brandstapels.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wie van u vrij is van zulke zonden, werpe de eerste steen naar ons.

BEZA: Dat zijn wij en daarom klagen wij u aan en beschuldigen wij u als sluwe beulen, vijanden van de waarheid en wrede tirannen.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Zou er, mijnheer, misschien nog een andere Theodorus Beza zijn die heeft geschreven over het gezag van de magistraat inzake het straffen van ketters en die de auteur is van een boek met de titel ‘Theologische Brieven’?

BEZA: Die boeken heb ik geschreven. Het zijn mijn woorden en ik verantwoord ze graag. Wat wilt u aanhalen?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Ik wil daaruit citeren en ik kan met zekerheid aantonen dat u anderen behandelt op een manier die u ons durft te verwijten. Het past u, mijnheer Beza, daarom geenszins deze steen naar ons te werpen. Want in uw publicaties gaat u, zoals u dat ook nu nog tegen ons doet, tekeer tegen diegenen die u het ketterdoden nadragen (iets waarin u terecht in onze voetsporen treedt) en zegt u onder meer: ‘Welnu, om deze redenen, die volledig | overeenstemmen met het decreet van het concilie van Carthago, waaraan hij (Augustinus) ook deelnam, blijkt wel, dat u nu iets van plan bent, dat al lang geleden door de kerk als hoedster van de zuivere leer is veroordeeld.’

Beza verdraagt geen discussies meer die zich tegen zijn leer richten.

Naar mijn mening wilt u, mijnheer Beza, daarmee niets anders zeggen dan dat het concilie het met u eens is, dat uw zaak door het concilie al beslist is en dat het daarom niet meer nodig is erover te debatteren. Want dat dit in die passage uw mening is, dat kunt u toch echt niet ontkennen! Immers, hoe zou u kunnen ontkennen dat de volgende woorden, die open en duidelijk in uw vijfde brief voorkomen, van u zijn? Daar staat: ‘Wat openbare debatten aangaat, merk ik eerst op dat de trouwe pastores verplicht zijn de Waarheid van God zowel in het openbaar als privé te beschermen. Moet dan toch, telkens als een hardnekkig iemand zijn twijfels over het een of ander heeft, de hele kerk bijeenkomen en een openbaar debat organiseren? Dan wordt de kerk een kijfwinkel.’

U ziet aan uw eigen woorden dat u degenen die u tegenspreken net zo behandelt als wij degenen die ons tegenspreken. Is het terecht dat u uw eigen gebreken (als het al gebreken zijn) bij ons bekritiseert en beschimpt? Wat betreft uw eigen feilen bent u blinder dan een mol, maar scherper dan met argusogen ziet u onze fouten! U verwaarloost uw eigen tuintje dat dan ook volstaat met onkruid en durft het onze te wieden!

6 {Beza, *Litterae theologicae*, éd. Genève 1575.} 18 [T. 198] 29 [Epistol. 5. fol. 48] {Beza, *o.c.*, brief 5, p. 48.}

GAMALIËL: Het zijn niet de beste aanvoeders, die omsingeld door vijanden, willen uitrusten. Het zijn ook niet de beste herders die, als wolven hun schapen bedreigen, alleen aan eigen veiligheid denken. Zijn zij dan wel goede leraren die, terwijl hun kerk de strijd tegen de ketters wacht, de inspanningen van het debat vrezen? Zou de kerk niet kijfwinkel moeten heten omdat haar leraren, gewapend met Gods Woord, voortdurend strijden tegen de ketters die hen aanvallen?

Als mijnheer Beza de onrust van een of andere ketter niet verdraagt, dan moet hij niet met het zwaard van de beul, maar met Gods Woord doden, en niet de ketter zelf, maar de ketterij in hem. Daarna zal er weldra een andere ketter verschijnen en de strijd opnieuw beginnen. Zo oefent God zijn aanvoeders door onophoudelijke aanvallen van ketters. Zo voorkomt Hij dat zij traag worden, in weelde baden en zelf in roekeloze ketters veranderen. En telkens wanneer ketterij de kop opsteekt, moet men die met Waarheid overwinnen, te schande maken en ombrengen. Wanneer zo'n ketter de kerkgeschiedenis of de concilies volledig gelooft, dan is het gemakkelijk hem op het rechte pad te brengen als blijkt dat die ketterij al in het een of ander concilie is overwonnen, veroordeeld en verworpen. Als hij echter alleen de Heilige Schrift en niet de concilies en de kerkgeschiedenis gelooft, dan heeft het geen zin met die concilies of kerkgeschiedenis aan te komen. Dan hoeft men niet te denken dat men hem | stil krijgt met de mededeling: uw ketterij is al in de concilies verworpen en daarom gaan wij niet met u in debat! Zeker niet! De ketterij en de overlast blijven de kerk dan parten spelen, ja, de onrust zal toenemen, want die lieden zal onrecht worden aangedaan. Als zij dwalen zal het onrecht hun aangedaan hen in hun dwaling doen volharden. Zij zullen uw leer veroordelen en vanwege het onrecht hun aangedaan menen zij eens te meer het gelijk aan hun zijde te hebben.

Indien die ketterij in een of ander concilie is veroordeeld, dan gebeurde dat ofwel op grond van het getuigenis van de Heilige Schrift, waarover wij nog steeds beschikken, ofwel op grond van de meningen van de vaders die in dat concilie vergaderden, zonder enig beroep op de Schrift. Is het laatste het geval, hoe kan men dan redelijkerwijs iemand ertoe brengen een dergelijk onbijbels oordeel te accepteren? Als die ketterij in een concilie veroordeeld is op grond van goed begrepen bijbelplaatsen, zal het dan de tegenwoordige kerkleraren zo zwaar vallen om die ketterij opnieuw eveneens door middel van de Heilige Schrift te overwinnen, te schande te maken en te veroordelen?

Dat zou geloofwaardig zijn, de ketterij uitroeien, maar de ketters zelf sparen. Er is geen alternatief. Of zijn er nu soms geen godvruchtige man-

nen meer, echte leerlingen van God die in de Heilige Schrift thuis zijn? Ik hoop van wel. Als iemand in zijn eentje dwaalt en nog geen aanhangers heeft, dan moet het voor dergelijke goed onderlegde en godgeleerde mannen toch niet al te lastig zijn om hem met behulp van de Heilige Schrift te overtuigen van zijn dwalingen. Daarmee kan veel onrust worden voorkomen. Veel katholieken menen dat als op Maarten Luther meteen zo zou zijn gereageerd, dat dan deze grote brand onmiddellijk zou zijn geblust. En als een groep mensen gezamenlijk dwaalt, zou die het dan niet verdienen gehoord, tevredengesteld of overtuigd te worden al was het alleen maar omdat zij zien dat men hen vriendelijk en oprecht behandelt, christelijk dus en niet twistziek? Want zelfs als men hen er niet toe brengt uw leer voor de ware te houden en de hunne voor onwaar, dan begrijpen zij in ieder geval dat u christelijk en oprecht met hen omgaat. Als zij voor u bidden en u voor hen bidt, bent u voor elkaar geen twistende partijen, maar meelevende vrienden en nemen de conflicten af.

Wat voor goeds valt er echter te hopen van de weigering met elkaar in debat te gaan? Volharding in een verkeerde mening, toename van bittere tweedracht en – als hun mening verderfelijker is – jammerlijk verlies van de verdwaalde schapen. Zullen zij niet volharden in hun mening als zij zien dat men weigert met hen te debatteren op grond van de Heilige Schrift? Zullen zij het niet als geweld opvatten als in plaats van de kerkdienaren plakkatens van de magistraat met hen ‘debatteren’? Zullen zij, als ze zien dat men met geweld tegen hen optreedt, niet omzien naar middelen om dat geweld met eigen geweld te weerstaan? Zullen zij, zo vraag ik u, nog herders kunnen volgen van wie zij zien dat die hen niet willen lokken met Gods Woord, maar hen dwingen met het zwaard van de beul? | Hier helpt het vriendelijke, uitnodigende gebaar meer dan dwingen met geweld. De Meester heeft gelokt, niet gedwongen. Toen Hij zag dat velen zich van Hem afkeerden, vroeg Hij zijn discipelen of zij met Hem verder wilden gaan. Dat is wel iets anders dan dwingen! Hij heeft ook niet nagelaten de sluwe Farizeeën in het debat te kijk te zetten.

Hierin hebben zijn leerlingen Hem nagevolgd door gebruik te maken van debat en bewijs tegenover degenen die hen tegenspraken. Het is bekend dat in hun kring Apollos de Schrift goed kende, zodat hij de joden met gemak de baas was, toen hij openlijk het bewijs leverde dat Jezus de Zoon van God was. En wat de apostel Paulus zegt over de macht van zijn Woord en van zijn prediking, is u, heren, wel bekend. Paulus wilde geen

30 [Joh. 6: 66–68] 34 [Act. 18: 24] Hand. 18: 24–25. 36 ‘de Zoon van God’ voor ‘Christus’. 37 [1 Kor. 2: 4]

heerschappij over het geloof van zijn leerlingen en zeker niet van andere mensen. Hij discussieerde met iedereen over de Schrift; hij haalde iedereen vriendelijk over, dwong niemand op een gemene manier en ving geen mensen met listen. Hij toonde zich de gelijke van iedereen die hij voor
 5 Christus hoopte te winnen. Denkt men soms dat als hij nu hier was en de mensen zag die met hem over de Heilige Schrift wilden debatteren, dat hij hen dan niet als zijn gelijke zou beschouwen en die christelijke strijd zou weigeren of ontvluchten? Zou hij zeggen: ‘Er is genoeg over gedebatteerd, u moet ons maar geloven?’ Als Paulus zich zo opstelde – uit zijn optreden
 10 blijkt dat zijn leer en zending door wonderen zijn bevestigd –, dan mag men toch zeker diezelfde opstelling verwachten van anderen bij wie men nog alle redenen heeft te twijfelen aan hun leer en zending?

Als iemand zou tegenwerpen dat de tijden van de apostelen anders waren, dan ben ik dat van harte met hem eens. Ik geef ook toe dat er
 15 nu wel tien sekten of ziekten zijn tegen die ene toen. Maar daarom zijn deze geneesheren van de zieke ziel nu juist meer nodig en niet minder. Of geneest in deze pestilente tijd van allerlei ziekmakende sekten een bisschop de zielsziekten niet beter met een gezonde leer dan met plakkatens? Heeft hij geen behoefte aan het getrouwe Woord om de bedrieglijke ver-
 20 leiders in verlegenheid te brengen; en aan de almachtige Waarheid om die schreeuwers de les te lezen, de ongehoorzamen te beteugelen, de leugenachtige verleiders te straffen, kortom, om een einde te maken aan de hoogmoed die zich verzet tegen de kennis van God en om de spitsvondigheid onder het juk van de gehoorzaamheid aan Christus te brengen?
 25 De eeuwige Waarheid is nu hiertoe even goed in staat als ten tijde van de apostelen! Daarom hoeft men volstrekt niet bang te zijn voor het debat dat zich baseert op Gods Woord. Daar kan niets kwaads, maar wel veel goeds uit voortkomen. Met deze wapenen voeren alle ware leraren hun taak uit. Als dat Woord betrouwbaar gebruikt wordt, is het levend, krach-
 30 tig en doordringender dan een tweesnijdend zwaard. Dit scherpe zwaard van het Woord geeft God zijn aanvoeders in de mond om zijn vijanden te verslaan, zijn rijk te vergroten en de antichrist te vernietigen.

Dit zwaard keert niet ongebruikt terug naar de Heer, maar volbrengt zijn wil. Met deze geestelijke (niet vleselijke) wapenen moet men deze
 35 geestelijke strijd tegen deze geestelijke vijanden van de geestelijke kapi-
 30^{aa} teins in het geestelijke rijk van Christus voeren. | Deze strijd tegen de

4 [2. Kor. 1: 14; 2 Kor. 12: 16] 16 [Tit. 1: 19] Onduidelijke verwijzing. 21 [1 Kor. 10: 4] Onduidelijke verwijzing. 30 [Heb. 4: 12] 32 [Jes. 49: 2] | [2 Tes. 2: 8] 34 [Jes. 55: 10–11] | [2 Kor. 10: 4] 35 [Ef. 6: 2] Ef. 6: 10–20.

geestelijke vijanden vindt plaats met debatten, de aanvallers van de berg Sion krijgen te maken met de Heilige Schrift! Daartoe geeft God, altijd trouw, de zijnen deze onoverwinnelijke wapens – en niet vergeefs.

JEZONIAS: Lieve God, moeten we werkelijk aannemen dat de meningen op dit punt nergens overeenstemmen? De katholieken willen het debat niet toelaten met het argument dat als men dat wel doet, er nooit meer een eind aan het debatteren komt. De gereformeerden daarentegen zeiden in eerste instantie dat debatteren noodzakelijk was: de ware kerk streed toen tegen de valse kerk en moest wel onophoudelijk met de Waarheid tegen de leugen vechten. Het schijnt echter dat zij inmiddels van mening zijn veranderd en met de katholieken instemmen, zoals deze laatsten vaststellen en met citaten uit de gereformeerde geschriften bewijzen.

Gamaliël verzet zich tegen deze opvatting. Hij vindt het ergerlijk en schadelijk als men weigert om op basis van Gods Woord te debatteren met de vijanden van de Waarheid. Hij stelt en bewijst dat de Bijbel juist door God is bedoeld als een geschenk waarmee men opposenten tot zwijgen kan brengen, de leugen kan ontmaskeren en de Waarheid te voorschijn kan brengen.

Dit alles is door de secretarissen op schrift gesteld; ik wil dit aan de voorafgaande verslagen toevoegen en aan mijnheer de Voorzitter bij zijn terugkomst in handen geven om zijn oordeel daarover te vernemen en op te volgen.

15 'Bijbel' voor 'die Godtlijke schriften.'

*Over het maken, drukken, uitgeven, verkopen,
bezitten en lezen van geschriften en boeken*

Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, mijnheer Plak-
5 kaat, Calvijn, Beza, Du Plessis, Het Leidse verweerschrift, Gamaliël.

JEZONIAS: Met het laatst besproken onderwerp staat het maken, druk-
ken, bezitten en lezen van boeken op godsdienstig gebied in nauw ver-
band. Want verschillende mensen laten niet alleen verschillende, maar
ook controversiële zaken drukken, welke lieden door sommigen dan ook
10 geprezen worden en door anderen bespot. De mensen raken hierdoor
verdeeld; de een wordt er slechter van, de ander beter. Het is dus een zaak
van groot belang. Ik verzoek de eerwaarde heren, hier aanwezig, hun me-
ning te geven over de vraag wat betamelijker en nuttiger is: het toelaten of
het verbieden van het schrijven, drukken, bezitten en lezen van dergelijke
15 boeken?

30vb DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Overmoedige geesten moeten in toom
worden gehouden! In geloofszaken, zo hebben wij besloten, dient men
niet louter op eigen wijsheid te steunen. Ook de handelingen die het fun-
dament onder de christelijke leer hebben gelegd, vallen onder dit verbod.
20 De Heilige Schrift mag men in dezen niet naar eigen smaak uitleggen
of anders interpreteren dan de moederkerk. Het is de taak van de kerk
te oordelen over de ware betekenis en uitleg van de Heilige Schrift. Ook
moet niemand het wagen de Schrift anders uit te leggen dan volgens de
eensgezinde mening van de vaderen, zelfs als men geen moment de be-
25 doeling heeft die uitleg te laten drukken. Wie in strijd met deze besluiten
handelt, zal door de kerkelijke justitie worden aangeklaagd en krijgt de
wettelijke straf opgelegd.

Wij willen ook de drukkers in dezen strikte regels opleggen, zoals
dat behoort, want tegenwoordig denken die dat het hun helemaal vrij

4 Drukfout: er staat Gamaliël. 5 Plakkaat van 22 september 1540 (personificatie naar renaissancegebruik). | 'Het Leidse verweerschrift' (personificatie). 17 [C.T., Sessio 4. Aprilis 8. 15. 46]

staat zonder toestemming van de kerkelijke overheid naar eigen believen de boeken van de Heilige Schrift te drukken, voorzien van allerlei aantekeningen en commentaren en nog wel zonder die duidelijk te onderscheiden van de tekst. Vaak vermelden zij niet eens wie de drukker is of gebruiken zij een gefingeerde naam en, wat nog erger is, zij laten de auteursnaam weg. En zij wagen het dergelijke boeken die elders zijn gedrukt, te koop aan te bieden.

Daarom hebben wij besloten en verordend dat vanaf nu de Heilige Schrift, in het bijzonder de oude en algemeen verbreide uitgave, in de best mogelijke druk wordt gepubliceerd. Verder dat het niemand is geoorloofd allerlei godsdienstige boeken zonder naam van de auteur te drukken of te laten drukken, noch deze met ingang van heden te verkopen en in bezit te hebben, tenzij deze eerst door de kerkelijke overheid zijn onderzocht en goedgekeurd, op straffe van verbanning en geldboete conform de instructies zoals door het concilie van Lateranen vastgesteld. Degenen die deze geschriften echter publiceren en uitgeven zonder dat zij onderzocht en goedgekeurd zijn, staat dezelfde straf te wachten als de drukkers. Degenen die deze geschriften in bezit hebben of lezen, zullen als de auteur daarvan worden beschouwd als zij niet zeggen wie de auteurs dan wél zijn.

MIJNHEER PLAKKAAT: Niemand van welke rang of stand ook mag de leer, de geschriften en boeken die geschreven zijn of nog zullen worden geschreven door Maarten Luther, Jan Wyclif, Jan Hus, Marsilius van Padua, Oecolampadius, Ulrich Zwingli, Philip Melanchthon en dergelijke personen meer, bezitten, verkopen, weggeven of bij zich hebben, noch deze werken in het geheim of openbaar lezen; ze mogen geen onderwerp zijn van verkondiging, onderwijs, advies, verdediging, uiteenzetting en discussie. Op overtreding staan de volgende straffen. Mannen die worden betrapt op overtreding van een van de bovengenoemde verboden, worden met het zwaard terechtgesteld en vrouwen door verdrinking in de put, althans indien zij hun dwalingen niet langer volhouden en verdedigen. Want volharden zij in hun dwalingen of ketterijen, dan wacht hun de brandstapel. In alle gevallen worden hun goederen verbeurd verklaard tot ons voordeel *etc.* Ook mag niemand zo vermetel zijn een boek te drukken, te laten drukken of anderszins te publiceren dat de Heilige Schrift bespreekt of vermeldt of dat op enige manier over ons heilig geloof of het instituut kerk gaat, tenzij dit boek eerst door onze plaatselijke ordinaris is

15 Concilie van Lateranen 1512–1517.

onderzocht en de betrokkene van ons een octrooibrief heeft verkregen en toestemming om te drukken. Daarbij gelden dezelfde straffen als eerder vermeld.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Het is ons niet ontgaan, mijnheer Calvin, dat het verbieden van boeken u helemaal niet beviel. In uw eerste publicaties keert u zich tegen ons standpunt vóór een verbod. U meende dat zo'n verbod niets anders was dan de waarheid muilkorven. U had ook goed door dat het verboden was úw geschriften en boeken te drukken, te bezitten en te lezen en dat daardoor de verbreiding van uw leer – die voor u als de waarachtige en zuivere geldt – aanzienlijk werd gehinderd. Maar nu u zelf door vrouwe Ervaring, de betrouwbaarste leermeesteres van alle, wijzer bent geworden – wie komt niet door haar tot wijsheid? –, bent u er goed van doordrongen dat dit verbod nuttig, noodzakelijk en goed is. En u hebt in alle eerlijkheid laten zien dat u op dit punt niet koppig bent. In uw uitleg van de zaak Servet geeft u tenslotte aan dat u het op dit punt met ons eens bent.

CALVIJN: Kunt u mij het citaat geven?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Jazeker. In uw boek gericht tegen Servets dwalingen probeert u in navolging van ons te bewijzen dat men kettters naar het lichaam behoort te doden. U schrijft op pagina 12 het volgende: 'Om kort te gaan, allen die ervan worden weerhouden in geschrifte te ontspreken, meer uit vrees voor straf dan omdat schaamte en eer in het geding zijn, beklagen zich over bruuske dwingelandij zodra het niet iedereen is toegestaan vrijuit op te schrijven wat maar in zijn fantasie opkomt. En Servet, over wie wij het hebben, behoorde tot deze categorie.' Dat zijn uw eigen woorden, die nemen wij serieus. U blijkt het in deze kwestie helemaal met ons eens te zijn. Als God er nu eens voor zorgde dat wij het in alle opzichten met elkaar eens waren!

Volgens Calvin is het niet goed dat iedereen maar vrijuit schrijft.

BEZA: Mijn meester beweert hier niets nieuws. Hij verkondigt doorgaans de zuivere waarheid zonder er acht op te slaan wie het met hem eens is of niet. Ook volgt hij hierin de Ouden. Weliswaar liet Constantijn uit gemakzucht na Arius te doden, hij was keizer genoeg om te zien dat er veel gevaar schuilt in het lezen van ketterse boeken en bedreigde hen die de boeken van Arius in het verborgene bewaarden, met de doodstraf. Als nu onze koningen, vorsten en magistraten de godslastering van kettters

Beza scheldt keizer Constantijn voor slappeling uit omdat hij Arius niet doodde.

Volgens Beza is het onrecht als vorsten toelaten dat boeken worden gedrukt door mensen die zij als ketter beschouwen.

Volgens Beza is het goddeloosheid als iedereen vrij is te geloven en te leren wat hem goeddunkt. ter ore komt, moeten zij dan toelaten of gedogen | dat die monsterlijke geesten, die namelijk tegen het doden van ketters schrijven, boeken maken? Is het niet goddeloos, die mateloze vrijheid waarbij het iedereen vrij staat te geloven en door de uitgave van boeken te verkondigen wat hem aanstaat en goeddunkt? 31rb 5

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Dat is juist en geheel onze opvatting. Daarom hebben wij in onze tweede synode als volgt besloten. Om valse leerstellingen en dwalingen, die door het lezen van ketterse boeken zeer toenemen, uit te roeien, moet men de volgende middelen gebruiken. Ten eerste: de predikanten dienen het volk vanaf de kansel aan te sporen de bijbel ijverig te lezen en ze dienen verderfelijke ketterse boeken af te raden. Met het noemen van titels van zulke boeken moeten ze terughoudend zijn. Ten tweede: de predikanten moeten de boekverkopers die de zuivere leer zijn toegedaan, aansporen om dergelijke boeken niet te drukken en te verkopen. Ten derde: de predikanten moeten bij hun huisbezoek aan gemeenteleden nauwgezet controleren of zich in hun huizen schadelijke boeken bevinden. In voorkomende gevallen kunnen zij hen aansporen die boeken weg te doen. 10 15

De synode van de gereformeerden geeft aan dat de predikanten bij hun huisbezoek nauwgezet moeten zoeken naar schadelijke boeken (Art. 38).

Op deze weg voortgaande hebben wij in onze derde synode in Middelburg aldus besloten: Laat niemand het wagen een boek of geschrift te laten drukken of anderszins uit te geven dat over godsdienst gaat en door hem of een ander is geschreven of vertaald, tenzij het boek van tevoren is gecontroleerd en goedgekeurd door de predikanten van zijn eigen synode of theologieprofessoren van onze confessie. 20

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Het ligt voor de hand dat ieder zijn eigen godsdienst voor waar en die van de ander voor vals houdt. Dat betreft ons allebei. Wie niet goddeloos wil zijn, moet zich wel inzetten in de strijd tegen de benadeling van die religie die hij als de ware kent of meent te kennen. Ieder van ons vindt de boeken en de geschriften die tegen de eigen godsdienst gericht zijn, ketters, vals, een steen des aanstoots. En ieder van ons beijvert zich dan ook op zijn eigen manier om te verhinderen dat dergelijke onware en ketterse boeken gemaakt, gedrukt, verspreid en gelezen worden. Op dit punt zijn wij het eigenlijk eens. 25 30

Overeenstemming van gereformeerden en katholieken.

Maar toen op onze instigatie de plakaten van keizer Karel en koning Filips dit inderdaad streng verboden en met sancties bestraffen, 35

5 [T. 289, T. 413, T. 287] 7 [Synodus Dordrec. ij. ar. iij] {Vervolgens citeert Coornhert artikel 3 en volgende van de Synode van Dordrecht (1578).} 20 {Vervolgens citeert Coornhert de Synode van Middelburg (1581).}

was u, gereformeerden, aldoor bezig ons te beschimpen en te schande te maken. Het doet ons deugd dat u eindelijk de noodzaak van deze maatregelen begint in te zien. Wij waren er al jaren geleden van doordrongen.

5 GAMALIËL: Die eensgezindheid bevalt mij helemaal niet, want zij hindert de verspreiding van de Waarheid. Herodes en Pilatus waren ook vrienden, maar dan wel 'vrienden ter onderdrukking van de Waarheid'. Moet men
31va dan uit angst voor misbruik ook | goede dingen gaan verbieden. Is het geen goede zaak om dwalende mensen altijd om hun dwalingen te bekritisieren? Pastores zijn heus niet allemaal engelen. En bovendien kunnen
10 zij die vandaag deugen, morgen de fout ingaan: herders kunnen in wolven veranderen. Als dat gebeurt en niemand er iets tegen inbrengt, waait het brandbare zaad van het verkeerde koren door de kerk en ongemerkt wakkert dit vervolgens een verwoestend vuur aan.

15 Als vrome christenen zoiets ontdekken en inzien dat de kerk zonder ingrijpen geheel te gronde gaat, moeten zij dan zwijgen uit vrees voor straf en tegen hun geweten in? Geen tegenspraak bieden? Of allen die het niet in de gaten hebben, niet met publicaties waarschuwen?

DU PLESSIS: Die mening bevalt mij even weinig als Gamaliël. Wanneer
20 er brand in een stad uitbreekt of de vijand 's nachts over de muren klimt en een burger – zelfs een van de eenvoudigsten – of vreemdeling alarm slaat, terwijl de wachters slapen, vraagt men hem niet op grond waarvan of met welke bevoegdheid hij dat gedaan heeft, laat staan dat men hem ter verantwoording roept. Maar men loopt wel naar de grachten en de
25 vestingwallen en wil weten wat er aan de hand is. En iedereen is degene dankbaar die de waarschuwing heeft gegeven. En wat gebeurt er als wij in de kerk een antichrist ontmaskeren en het aandurven hem in een kerkvergadering of misschien ook direct ter plekke in verlegenheid te brengen en te overtuigen? In plaats van dat men naar ons luistert en onze argumenten
30 weegt en de Heilige Schrift onderzoekt, waarin de antichrist zo levendig wordt afgeschilderd, vraagt men ons wie wij wel niet denken te zijn en of wij bevoegd zijn om te waarschuwen. Men brengt ons ter dood op een manier die zelfs nog schandelijker is dan wanneer wij de stad hadden verraden. Als de bestuurders van de steden zo zouden reageren op een
35 waarschuwing, bleef er dan nog een plaats uit de handen van de vijand? En welke vorst houdt zulke bestuurders niet voor verraders in de mening dat zij gemene zaak met de vijand maken? Het gaat er niet om wie wij zijn en waartoe wij bevoegd zijn, het gaat over de antichrist, zijn hoedanigheid en leer.

Bij ons telt de verantwoordelijkheid voor degenen die wij waarschuwen. Aan de orde is ons aller en ons eigen heil. Want als onze waarschuwing op waarheid berust, hangt het heil van de kerk ervan af. Is de waarschuwing onterecht, dan brengen wij onszelf in gevaar. Daarom moeten wij de waarschuwingen naar de omstandigheden van het geval onderzoeken en niet de hoedanigheid van degenen die waarschuwen. De Romeinse senaat luisterde bij de samenzwering van Catilina naar een eenvoudige vrouw en niet naar de voornaamsten in de stad. Toen de Galliërs 's nachts het Capitool in Rome probeerden in te nemen, zeiden de wachtposten niets, de honden blaften niet, maar het waren de ganzen die riepen. Daar sloeg men acht op en men ging erop af. | Als de ganzen niet hadden gegakt zou de stad, die daarna de hele wereld onderwierp, verloren zijn geweest.

Al was onze kerk door en door slecht en verwerpelijk, toch is het van belang dat men naar ons luistert, vooral omdat wij niet smoezen als roddelaars en leugenaars, maar in volledige openbaarheid van de kerk spreken en omdat wij ons direct richten tot degenen die wij beschuldigen en dat niet uit eigenbelang, maar van godswege.

HET LEIDSE VERWEERSCHRIFT: Het verbieden van boeken betreft het geloof en lijkt daarom op godsdienstdwang. Die dwang kan ik in het klein noch in het groot accepteren. Hetzelfde geldt voor regelingen of besluiten die daartoe leiden. Het klinkt mij vreemd in de oren dat mensen ertoe overgaan boeken te verbieden en ze enkel bij gratie of privilege vrij te geven. Zo deden de kettervervolgers dat vroeger ook. Deze handelwijze is de pausen overal en terecht kwalijk genomen. Maar wij hebben vrijheid afgekondigd en die lieden zouden uit de geschiedenis, die zij terdege kennen, moeten hebben geleerd dat die vrijheid er in de kern altijd op neerkomt dat men vrijuit zijn mening kenbaar kan maken. Voor tirannie is juist en vooral kenmerkend dat men zijn gedachten niet vrij mag uiten. Goede boeken verbieden om de waarheid te onderdrukken, zoals Julianus de Afvallige dat deed, dat is echt tirannie.

GAMALIËL: Ik acht het billijk, passend en noodzakelijk dat de wereldlijke overheid bepaalde beruchte boeken ten strengste verbiedt en aan dit verbod zware straffen verbindt. Dit geldt in het bijzonder voor boeken of andere geschriften die tot oproer aanzetten en het openbare bestuur

11 Livius, *Ab urbe condita*, v, 47. 20 [A. iii. Vers] [B. iij. Vers] Deze 'remonstrantie' heeft Coornhert indertijd zelf geschreven: 'Remonstrance of Vertoogh' (zie Bonger, *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volckertszoon Coornhert*, Arnhem 1954, p. 15 e.v.).

aantasten. Als overtreders gevangen worden, verdienen ze een onverbiddelijke straf. Zo wordt de openbare orde beter gehandhaafd. Maar dat men iemand, wie of wat hij ook is, geleerd of ongeletterd, predikant of burger, verbiedt om met kennis van zaken aan te geven wat hij nuttig en
 5 nodig acht ter verbetering van de kerk –, ik zou daar met de heer Du Plessis en de laatste verweerder tegen stemmen. Met de andere heren ben ik het in dezen niet eens. Als het al strafbaar is om gebreken van de kerk aan het licht te brengen die de kerk niet wil verbeteren, en het volk te waarschuwen, wat de kerk niet wil toestaan, wie kan dan nog Luther, Zwingli,
 10 Calvijn en vele anderen, zelfs ongeletterden, die precies zo handelden, vrijpleiten van strafbare feiten, van oproerkraaien en het verstoren van de uiterlijke kerkvrede? Want zoals Du Plessis zei, men moet niet letten op degene die het woord voert, maar op wat hij zegt. Als de kritiek die
 32re zij in hun vele geschriften en boeken onder het volk verspreidden, | niet-
 15 strafbaar maar vruchtbaar is geweest, kan het niet anders of de kritiek die anderen nu of in de toekomst uiten is ook niet-strafbaar en vruchtbaar. Of men moet ons garanderen dat er in onze kerk nooit gebreken of wolven zullen voorkomen. Maar als de kerk van de apostelen daar al niet tegen was beveiligd, wie kan dan bewijzen dat onze kerken veilig zijn?

20 Dit is mijn mening over wat in deze kwestie geoorloofd of schadelijk is. Voornaamste uitgangspunt is dat de leer die iemand laat publiceren, waar is of niet. Is de leer waar, dan willen wij natuurlijk niet voor strijders tegen de Waarheid doorgaan. Wij hebben de heilzame Waarheid te eren en in dank te aanvaarden van wie zij – als gave Gods – ook afkomstig is. Maar
 25 staat een leugen op papier, dan is het nodig, ik geef het toe, dat men zich meteen optimaal daartegen keert. En wat is optimaal? Optimaal is wat het meest met het Woord van God overeenstemt en wat naar verwachting het meest vruchtbaar is. Met het Woord van God stemt overeen dat de leugen door de Waarheid wordt verslagen: Christus, die zelf de Waarheid is, slaat
 30 en vernietigt de leugen of de antichrist met het zwaard van zijn mond.

Dit wapen beschermt en fundeert het rijk van Christus. Met dit wapen wordt de leugen vernietigd, te schande gemaakt en verdreven. Maar het zwaard van de overheid, haar verbod en straf, zijn daartoe helemaal niet in staat. Integendeel, men ziet dat het volk het liefst boeken wil kopen
 35 en lezen als zij verboden zijn. Het volk denkt dan dat de leraren hun eigen leer niet vertrouwen, geen waarheid hebben om te verdedigen en de macht van de overheid dan maar op een tirannieke manier misbruiken.

6 'verweerder' voor 'remonstrant'; verwijzing naar het Leidse verweerschrift. 30 Apo. 1: 16.

Dit is olie op het vuur en vergroot de dwalingen die men probeert af te weren.

De voorbeelden van de plakaten van keizer Karel en van koning Filips hebben wij nog voor ogen. Hebben zij hun doel bereikt? Hebben zij kunnen verhinderen dat antikatholieke boeken werden gedrukt, verkocht 5 en gelezen? Integendeel, honderden boeken zijn verkocht en gelezen, die anders nauwelijks iemand zou hebben ingezien. Het plan voor dit verbod is niet alleen nutteloos, maar ook schadelijk. En nu pakt het bijzonder schadelijk uit. Waarom dan wel? Het volk is bang gemaakt met de dodelijke strikken uit de vroegere plakaten die het schrijven, drukken, 10 verkopen, bezitten en lezen van boeken verboden. Het volk beschouwde dat verbod als een openlijke tirannie ten aanzien van het allerbelangrijkste, namelijk het geweten. Iedereen verlangde bovenal naar de zoete vrijheid om alles te kunnen lezen en onderzoeken en het goede te behouden. Deze landen en hun inwoners zijn om die vrijheid geruïneerd, want 15 met de grootste moeite en tegen de prijs van dierbaar bloed is die vrijheid verworven. Waar vrijheid zo lang is gewenst en zo duur is gekocht, hoe zal daar het nieuwe verbod bij mensen overkomen? Hoe anders dan dat men er zeker van is dat men de ene tirannie voor de andere heeft verwisseld en dat zij dus niet is verdreven? Het zal verbittering | tegen de 32re predikanten, onvrede met de magistraat en heftige partijstrijd tussen de burgers veroorzaken. Is daar iets goeds van te verwachten? In mijn ogen niet in het minst.

De plakaten van de magistraten en hun macht jagen angst aan en onderdrukken daardoor leugen en ketterij wel voor een poos, maar zij 25 roeien die naar mijn stellige overtuiging nooit helemaal uit. Tenslotte slaat die verborgen en getemperde vlam wild uit. Ze grijpt om zich heen en het resultaat is nog verderfelijker dan voorheen. Zielsziekten – dat staat vast – kan men niet genezen of verdrijven met recepten voor het lichaam of met pleisters. Hetzelfde geldt voor ketterijen, die ook een zielsziekte zijn: zij 30 zijn niet te verhelpen met lijfelijke dwang. Hier kan alleen de corrigerende Waarheid genezend en uitdrijvend werken, een taak dus van leraren die steunen op het Woord van God en niet een taak van de magistraat die zich van het zwaard bedient. Want als zoets wel tot de taak van de magistraat 35 zou horen, zou de apostel het niet aan de bisschoppen, de hoeders van de kerk, opgedragen hebben met de volgende woorden: ‘Hij (de bisschop) omhelst het zekere Woord volgens de leer, zodat hij ook met de gezonde leer kan vermanen en tegenstanders kan overwinnen. Want onder de be-

32 ‘corrigerende waarheid’ voor ‘waerheits berispinghe’.

snedenen zijn veel ijdele, halsstarrige praters en bijzondere verleiders die men nodig de mond moet snoeren, *etc.*' Dit kan men met de Waarheid doen en wel mondeling of schriftelijk. Maar met verboden van en executies door de magistraat, met plakkatens die boeken verbieden, opent men
 5 hun de mond en bereikt men alleen maar dat zij nog meer opscheppen en zeggen: 'Hadden zij de Waarheid aan hun zijde, zij zouden nooit de hulp van de overheid misbruiken om onze leer tegen te werken. Kwamen zij bij ons met de waarheid aan, opgedaan in boeken of anderszins, zij zouden er de leugen mee weerleggen en aldus de waarheid verbreiden.' Of
 10 moeten wij geloven dat een paar onverstandige schouten, die uitvoering geven aan plakkatens, beter in staat zijn de leugen te overwinnen dan de goddelijke en almachtige Waarheid?

JEZONIAS: In deze kwestie van vrijheid of verbod om boeken over godsdienstige vraagstukken te schrijven en te drukken stoot ik op hetzelfde
 15 probleem als bij de onderwerpen die wij eerder behandelden. De katholieken brengen op dit punt naar voren wat zij zelf daarover hebben besloten, net als de vorsten (als goede verstanders van hun bedoelingen). En dit alleen maar om te voorkomen dat het volk door het lezen van onjuiste boeken een andere mening zou krijgen dan de katholieke kerk.
 20 Wij stellen vast dat de gereformeerden om dezelfde reden het verbod op boeken zien als een geschikt middel om te verhinderen dat het volk andere werken leest dan van gereformeerden of boeken die door hen zijn goedgekeurd. Dezelfde gereformeerden die destijds het verbod als tirannie bekritiseerden en heftig aanklaagden, menen nu dat zulks nodig en
 25 nuttig is. Zij aarzelen niet de rooms-katholieken daarin na te volgen, nu
 32va zijzelf, zoals de katholieken vroeger, de overheid aan hun kant hebben. |

Onze Gamaliël denkt hier evenwel anders over. Hij meent dat het billijk, noodzakelijk en nuttig is dat de wereldlijke overheid het maken en drukken van lasterlijke en opruiende boeken of geschriften streng
 30 verbiedt en onverbiddelijk straft. Hij ziet het echter als de taak van de kerkelijke overheid en alle leraren om ketterse boeken met de Waarheid te weerleggen, te bestrijden en te schande te maken. Hij voegt eraan toe dat de vrijheid op die manier niemand schaadt, maar voor velen juist heel nuttig is. Ik zal dit alles, zoals het nu genoteerd is, aan de Voorzitter
 35 overbrengen. Zijne eerwaarde zal wijs en deskundig als hij is, weten te besluiten wat het beste is.

2 [Tit. 1: 9–11] Tit. 1: 10–11.

Over het veroordelen zonder wederhoor

Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, de gereformeerde afgevaardigde, Du Plessis-Mornay en Gamaliël.

5 JEZONIAS: Vroeger hebben de luthersen, de gereformeerden en de broeders en ook nog anderen zich zwaar beklaagd over de katholieken, omdat die hen veroordeelden zonder hun wettige verdediging te willen horen. Bovendien waren de katholieken niet enkel deelnemer van de samenkomst: zij traden tevens als rechter op. Dat maakte hen verdacht en partijdig. Daarom durfden en wilden de anderen dan ook geen van allen op zo'n samenkomst aanwezig zijn.

Maar op dit moment zijn het de katholieken en nog anderen die juist klagen over de gereformeerden: die zouden het nu ook aandurven iemand te veroordelen zonder recht op wederhoor, terwijl zij zelf partij én
15 rechter in een zaak zijn.

Mijne heren, het doel van deze zitting is te achterhalen of deze klacht terecht is en te onderzoeken of het in principe toelaatbaar is in zaken van het grootste gewicht iemand te veroordelen voordat hij door een onpartijdige rechter is gehoord. Naar ik hoop aarzelt u niet zich ook hierover
20 oprecht en ter zake uit te spreken.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Ik aarzel absoluut niet. In alle oprechtheid geef ik mijn mening en die stemt overeen met de manier waarop men in Frankrijk de religie opvat. Deze opvatting zette de redenaar Jean Quintin uiteen toen hij tot de koning aldus sprak: 'Sire, om de volgende
25 redenen verzoeken wij uwe majesteit nederig niet te luisteren naar de sluwe uiteenzettingen van deze losbandige, luchthartige libertijnen. Wij zouden ze *licentijnen* moeten noemen, want zij prediken mateloze vrij-
32^bheid in alle dingen. | Alles is hun geoorloofd! Het zijn lieden die zich veroorloven wat ze maar willen, die tegen het verbod van Petrus ingaan.
30 Die christelijke vrijheid van ze is maar een vals masker waarmee ze hun

willekeur en listige losbandigheid bedekken en van een schone schijn voorzien. Ze doen het wel anders voorkomen, maar in feite streven zij naar de anarchie. Geen vorst! Geen koning! Zij willen leven *acephales*: zonder hoofd of hoofdloos.’

Verzoek van de katholieken om de gereformeerden niet aan te horen.

In dezelfde vergadering in Poissy verzochten geleerden van de Sorbonne de koningin ook om niet de afgevaardigden van de nieuwe religie aan te horen. En, mocht zij besluiten dat toch te doen, in elk geval niet toe te staan dat de koning daarbij zou zijn vanwege het risico dat de nog jeugdige koning wel eens met de verkeerde leer besmet kon raken! Later zou hij er dan nog maar met moeite vanaf zijn te brengen! Het punt is dat die lieden al zo lang geleden wegens ketterij waren veroordeeld, dat het nu eigenlijk niet meer zinvol was hen aan te horen.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Juist de rooms-katholieken lopen gewoonlijk keizers en koningen onder de voet, zij plaatsen zichzelf boven alle wetten, boven alle monarchen, ja zelfs boven Christus: alle hoofden moeten zich richten naar het opperhoofd dat zij denken te zijn. Wie dit bedenkt weet allicht hoe hij moet begrijpen waarom zij ons ervan beschuldigen dat wij naar anarchie streven. Maar wij hebben ons hier niet schuldig aan gemaakt. Toch worden wij beschuldigd en nog wel door diegenen die zelf in dezen meer dan wie ook schuldig zijn! Wie beter op de hoogte is of de boeken leest die wij uitgeven, die beschuldigt ons niet, maar weet dat ook wij bang zijn voor die vrijheid zonder norm of maat die anderen zich inderdaad vandaag de dag permitteren. Dat is de weg omlaag naar de zo verderfelijke losbandigheid, de oorzaak van de grootste ellende, van anarchie vooral, een samenleving zonder enig bestuur, iets dat de heidenen nog meer dan tirannie vreesden!

Prijzenswaardig voorbeeld van niet veroordelen zonder wederhoor.

Wat betreft uw Franse voorbeelden, mijnheer doctor, dat zijn nog geen wetten. Ik ken betere voorbeelden en die zijn in overeenstemming met de Heilige Schrift. Ik zou een opeenstapeling van dergelijke voorbeelden kunnen geven. Maar ik wil liever met één voorbeeld volstaan. Ik verwijs eveneens naar een koning van Frankrijk, maar mijn voorbeeld verdient meer lof dan datgene waartoe de roomsen diens nakomeling in Poissy aanspoorden. Ik heb het over de illustere koning Lodewijk XII. De kardinalen en bisschoppen spoorden hem aan om de inwoners van Mérindol en Cabrières (nazaten van Albigenzer christenen die vroeger omwille van Christus lang en zwaar te lijden hadden gehad), als tovenaars, incest-

4 [C. 152] {La Place, *Commentaires*, p. 157.} 33 [onleesbaar] 35 Zakenregister s.v.: ‘Albigenzen’.

plegers en ketters uit te roeien. Toen dezen daar lucht van kregen stuurden ze hun afgevaardigden naar de koning om hun onschuld te verdedigen. De kardinaal adviseerde de koning de afgevaardigden niet te ontvangen, met het argument dat het kerkelijk recht verbood met ketters te spreken.
 5 Waarop de koning antwoordde: ‘Moest het zo zijn dat ik tegen de Turk of de duivel oorlog had te voeren, dan nog zou ik ze eerst willen horen.’

Echt een koninklijk antwoord! Want iemand veroordelen zonder wederhoor en verdediging is misbruik van macht en recht. | En zo liet Lodewijk de afgevaardigden voor zich verschijnen. Zij verklaarden op eerbiedige wijze dat zij het Evangelie, de twaalf artikelen van het geloof, de geboden van God en de sacramenten aanvaardden, maar dat zij de paus en zijn leer niet geloofden. Mocht de koning echter iets anders tegen hen kunnen inbrengen, dan zouden zij hun straf niet weigeren. De koning wilde weten of het inderdaad waar was wat zij zeiden. Hij stuurde daarom
 15 zijn request-meester, Adam Finneus, en zijn biechtvader, meester Parvus, een dominicaan, eropuit. Met zijn tweeën reisden dezen af, onderzochten ter plekke de hele zaak en keerden terug naar de koning. Zij deelden hem mee dat in die gebieden mensen inderdaad gedoopt werden, dat men er de artikelen van het geloof met de tien geboden onderwees, dat men er de
 20 zondagen vroom vierde en dat men er onder de bewoners geen tovenarij of hoerarij aantrof. Maar ook dat men er in hun kerken geen beelden of versieringen voor de mis aantrof. Toen de koning dat hoorde, heeft hij hen toen subiet veroordeeld of met oorlogsgeweld overvallen? Helemaal niet. Integendeel, hij verklaarde plechtig: ‘Die mensen zijn beter dan ik
 25 met mijn katholieke volk!’ Dat nu is een echt koninklijk voorbeeld!

Naar dit voorbeeld moeten vorsten mensen die valselijk worden beschuldigd en die nog niet voor een dwaalleer zijn gewonnen, beschermen en met geduld verdragen. Immers, wat is dat voor een veroordeling als vorsten een leer verbieden zonder wederhoor van de aangeklaagde partij, niet voor en niet na de veroordeling? Dat de katholieke koningen tot dit soort praktijken aanzetten, geven zij onomwonden toe. Hoe zeker zijn zij van hun leer als zij er zo weinig vertrouwen in hebben dat zij die leer kunnen verantwoorden? Zij zijn bang dat de koning besmet raakt als hij beide partijen gehoor geeft! Verstandige mensen begrijpen allicht wat
 35 hier aan de hand is.

DU PLESSIS-MORNAY: In de concilies verwierp men de Schrift in plaats van op grond van de Schrift te discussiëren. Men luisterde niet, zoals beloofd,

15 De ‘request-meester’ was de functionaris die verantwoordelijk was voor de verzoekschriften. 37 [fo. 224]

naar haar levende vertaling, maar tegen iedere belofte in verbrandde men mensen levend op de brandstapel. En om te voorkomen dat wij ook maar iets van een vrij concilie zouden verwachten en met de garantie van een vrijgeleide daar naartoe zouden durven gaan, besloot men dat beloftes tegenover ketters niet hoefden te worden nagekomen. En als wij desondanks een en andermaal om een vrij concilie vroegen, veroordeelde men ons telkens zonder naar ons te luisteren.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Dat is waar. Zo veel arme, onschuldige mensen zijn reeds veroordeeld zonder dat men hen vroeg naar hun geloof, naar hun beweegredenen en vertrouwensgrond. Zij brandden al voordat zij in hun onschuld werden gehoord zoals het rechtens zou moeten. Eigenlijk had men alvorens onze mensen zo ruw te arresteren, eerst moeten aantonen dat wij ketters zijn die dwalen in het geloof en ons moeten overtuigen door teksten uit de Bijbel en het Evangelie.

Maar | het allerergste is dat vandaag de dag niet alleen de papisten, maar ook de aartsvijanden van de papisten, namelijk de lutheranen of confessionisten, ons met dit vooroordeel tegemoet treden. Die weten heus wel dat onze heer Jezus Christus (wiens leven en werken wet en regel zijn voor ons leven) en de profeten en apostelen er pas toe overgingen iemand te veroordelen, als zij hun tegenstanders met Gods Woord hadden overtuigd en overwonnen.

Christus' leven
schrijft ons voor
hoe te leven.

Luther verwijt
de katholieken
dat zij anderen
zonder wederhoor
veroordeelen.

Maar waarom moeten wij eigenlijk nog voorbeelden uit de oude vaders aanhalen? Zeker is dat zij die Luther zelf hoorden spreken, vaak genoeg uit zijn eigen mond konden horen hoe scherp en rigoreus hij gewoonlijk de barbaarse tirannie van de roomse paus hekelde en wel met name als hij zag hoe deze onze kerken (die zich van het roomse juk hadden bevrijd) veroordeelde zonder elk wederhoren.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wees niet verbaasd dat de lutheranen zich zo tegenover u gedragen. Zij wagen het ook zich zo tegenover ons te gedragen; zij bruuskieren de roomse kerk en al de concilies en de oude kerkvaders. Brenz haalde namelijk zijn vorst ertoe over om óns, dus de héle christenheid, zonder wederhoor te veroordelen vanwege afgoderij, louter en alleen op grond van zijn eigen aantijgingen en zonder dat

2 Verwijzing, andermaal, naar: *haereticis non servanda fides* (zie noot 156, 11). 12 [B.d.g. fol. 22. Verso., B.d.g. fol. 35] 21 [S.d.d. 16] Deze zinsnede verwijst naar het indertijd gebruikelijke uitgangspunt van een (juridische) oordeel: zonder bekennung (inzicht in eigen falen) mag niemand veroordeeld worden. Negatieve kant van dit uitgangspunt is de bekennung onder dwang (door tortuur).

5 iemand zich mocht verantwoorden. Indien de vorst hierop had willen in-
gaan, had hij toch eerst zeker die hele christenheid bijeen moeten roepen
en Brenz als aanklager en de hele christenheid als verdediger moeten ho-
ren. Pas daarna had hij de leer van Brenz of die van de katholieken kunnen
10 veroordelen. Dat zou nog enigszins de schijn van een rechtmatig oordeel
ophouden, er al van uitgaande dat de hele wereld die vorst als rechter in
deze aangelegenheid zou accepteren.

Brenz beging groot onrecht door de hele christenheid te beschuldigen
en als anti-christenheid zonder wederhoor te veroordelen. Maar onlangs
10 mocht hij zelf ondervinden hoe dat voelt: zijn eigen aanhangers, verlost
door zijn eigen voorbeeld, achtten zich gerechtigd hem op zijn beurt te
veroordelen zonder wederhoor.

En wie was er ooit een trouwere Achates van Martin Luther dan Karl-
stadt? Deze vriendschap duurde echter nauwelijks twee jaar. Zoals Luther
15 de hele christenheid beschuldigde, zo beschuldigde Karlstadt vervolgens
Luther, met dezelfde autoriteit, en veroordeelde hij hem als vijand van de
christenheid.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Wat de lutheranen doen, gaat mij
en evenmin de onzen aan.

20 DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Of het moest zijn dat u Luther nadoet
in wat u de lutheranen aandoet.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Waar doen wij zoiets?

33ra DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Vraagt u dat nog? Waar was die vrije
vergadering toen uw mensen de lutheranen ten overstaan van een onpar-
25 tijdige rechter over het Avondmaal hoorden en overreedden? Nergens!
Dat weet u best! Schrikt u er soms voor terug om hen voor Capharna-
ieten, voor kannibalen, ja, voor stomme ezels uit te maken en hen te
vervloeken? En waar heeft u óns in enig nationaal concilie ten over-
staan van onpartijdige rechters het woord laten voeren, óns overtuigd en
30 op een rechtmatige manier overwonnen? Nergens! Dat weet u ook heel
goed.

Gereformeerden
veroordelen
anderen zonder
wederhoor.

Maar misschien weet u niet dat uw mensen als aanklager én rechter
optreden en ons als antichristenen veroordelen zonder dat wij zijn ge-
hoord. Zij veroordelen onze leer als onwaar en menselijke fantasie. Zij
35 verbieden, waar zij de macht hebben, onze godsdienstoefeningen die zij

1 [H. 44. verso] {Hosius, *Confutatio*, II, p. 453.} 9 [H. 244. verso] 13 Achates: vriend,
wapendrager van Aeneas (*Vergilius, Aeneis, passim*). 27 Joh. 6: 22–59.

afgoderij noemen. Bent u daar echt niet van op de hoogte? Dat geloof ik toch niet.

Maar als u dit bekend is, dan bent u toch echt wat al te onbeschaamd in uw uitlatingen. Want u beschuldigt ons ervan u iets te hebben aangedaan wat u ons nu zelf aandoet. Als ons gedrag tegenover u – veroordeling 5 zonder wederhoor – onrecht is, waarom doet u ons dat dan na? Als ons gedrag rechtmatig is, waarom keurt u dan af wat correct is?

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Men mag ook wel buiten een concilie om iemand overtuigen en hem met de geest van Christus en de Heilige Schrift zijn ongelijk laten erkennen. 10

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Heeft u ooit een van onze officiële woordvoerders in de geloofsleer met hulp van Christus' geest en Gods Woord weten over te halen naar uw zijde? Wanneer was dat en waar? Wie was de door beide partijen gekozen rechter die het oordeel over uw gelijk heeft uitgesproken? 15

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: U veroordeelt ons, maar onze geschriften heeft u misschien nooit gelezen. U vervloekt ons, voordat u ons op grond van Gods Woord onze dwalingen heeft laten inzien. En u levert ons uit aan de dood door rechters te laten oordelen die op de hand van de aanklagers zijn. Dan kan men zonder meer spreken van veroordeling 20 zonder wederhoor. Waar doen wij of de onzen iets dergelijks?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Het is weinig mensen ontgaan welke rechter en aanklager Servet te Genève had! U zou heel wat water nodig hebben om deze smet van meester Johannes Calvijn af te wassen. Wie weet niet dat de raad van Genève Calvijn welgezind was? Calvijn zelf 25 ontkent ook niet dat hij de aanklager van Servet is geweest. Het vervolg laat zich denken. Maar kunt u het ook verantwoorden?

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Reikt uw enorme partijdigheid in- 33vb middels zo ver dat u het gaat opnemen voor die vreselijke, giftige, duivelse aartsketter van een Servet en hem gaat verdedigen? Zeg eens, heer doctor, 30 in alle openheid: als hij in uw hand was gevallen, zou u hem dan niet net als wij levend hebben verbrand?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Punt van discussie is niet wat wij met hem zouden hebben gedaan of wat hij verdiende. Het gaat nu over de praktijk van het veroordelen zonder wederhoor en dat nog wel door een 35 rechter die zelf partij is. U beschuldigt ons van iets dat in uw kring, zoals ik liet zien, ook gebeurt. Daarom zei ik, en ik herhaal: als wij daar juist

handelden, waarom beschuldigt u ons dan? Als het onrecht en verkeerd was, waarom volgt u ons nu dan na?

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Wat u verkeerd deed, deden wij goed.

5 DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Als het onrecht is als wij iemand veroordelen zonder wederhoor, hoe kan het dan recht zijn als u dat doet?

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Omdat uw religie onwaar en de onze waar is. U begaat dus onrecht als u, in de mening ketters te doden, de onzen doodt en aldus de ware christenen op tirannieke wijze vermoordt.

10 Wij echter doden rechtmatig en niemand anders dan echte ketters.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dat oude liedje is hier volstrekt misplaatst. Wij zijn het met elkaar eens voor zover het gaat om de reden waarom Calvin Servet levend liet verbranden: de Drievuldigheid was in het geding. Het is om het even wie hem om die reden als ketter heeft verbrand: of u of wij dat deden, hem geschiedde niet meer onrecht. Maar
15 laat ons aannemen dat u ware christenen bent en u alleen en dat alle anderen, ook wij, valse kerken zijn. Ik merk tussendoor op dat dit nog niet onomstotelijk vaststaat. Laat ons bovendien aannemen dat Servet een
20 gruwelijke ketter was; dat ook de dopers die u heeft omgebracht, werkelijk ketters waren, dat zij het dus allen verdienden, wat wij ook inderdaad vinden, om gedood, ja, levend verbrand te worden. Wat levert u dat op voor het bewijs dat u correct handelt wanneer u partijen zonder wederhoor veroordeelt? Hoe kunt u uw veroordeling verantwoorden als u in uw eigen zaak rechter en aanklager bent?

25 Ons meningsverschil, ik herhaal het, gaat niet over de vraag wie er ketter zijn en of men ketters moet doden, maar over de vraag of u zelf bij het veroordelen en doden van ketters niet optreedt als rechter én als aankla-
34er ger | of partij. Dat ziet u als onrecht en u beschuldigt ons precies hiervan. Maar waar u de macht heeft, gaat u bepaald niet anders te werk. Heb ik
30 dan geen gelijk als ik zeg dat u ons ten onrechte voor zoiets straft of anders dat u geen haar beter bent als u ons in het onrechtmatig veroordelen gewoonweg navolgt?

Nogmaals, ik neem even aan dat uw leer en godsdienstoefening de ware en de onze de valse is, maar dat het volk dit niet zeker weet. Nu
35 veroordeelt u onze religie en verbiedt onze godsdienstoefening voordat wij door welke rechter ook (om van een onbevooroordeelde rechter maar te zwijgen) zijn gehoord. Hoe kan het volk nog geloven dat zo'n oordeel deugt? Het volk moet immers wel denken dat dat oordeel partijdig, vals

en tiranniek is. En u veroordeelt niet alleen onze, maar ook de andere leren, religies en kerken zonder wederhoor. Want u denkt dat alleen uw eigen leer goed is en houdt de andere voor verkeerd. Als u het in uw macht heeft, laat u die andere dan ook niet toe. Want door een eed bent u onderling verplicht geen andere uitoefening van religie dan die van u toe te laten. 5

GAMALIËL: Dit misbruik is aan beide zijden zo opmerkelijk dat het uiterst moeilijk kan worden goed gepraat, ook tegenover de gewone man die het er dagelijks over heeft. Het vindt zeker geen vergoelijking bij diegenen die het overkomt, die daadwerkelijk door een van uw beide partijen zonder verhoor worden veroordeeld en mishandeld. Ja, ook de katholieken die dit onrecht eertijds lieten bestaan, schijnen het, nu zij er zelf slachtoffer van zijn, beter te begrijpen en te erkennen dan vroeger toen zij nog dader waren. Want iedereen en vooral degene die het aangaat, heeft direct door dat een deugdelijk oordeel niet mogelijk is wanneer er niet drie verschillende personen meespelen, te weten een rechter, een aanklager en een verdediger. De rechter hoort beide partijen aan, de aanklager beschuldigt zijn tegenpartij en de verdediger bepleit diens belangen. 10 15

Welke personen er nodig zijn voor een legitiem oordeel.

Partijen treft men vandaag de dag maar al te veel aan. Maar waar kan men, ik bedoel in de religiekwestie, waar het nu over gaat, een eerlijke rechter vinden? Want als hij eerlijk is, moet hij onpartijdig en verstandig zijn. Wie kan zo functioneren dat alle partijen akkoord gaan en tevreden zijn? Zou de paus dat kunnen en zich tegenover zijn tegenstanders plaatsen? De anderen zullen dat vast niet aannemen, want zij zien hem dan als iemand die in het conflict een dubbele rol heeft: rechter én aanklager. 20 25
Wie dan wel?

Misschien kan men denken aan iemand die door de landen wordt gekozen. Akkoord. Maar wie moeten dan de kiezers zijn? Turken? Of goddelozen? Of mensen die niet tot een uiterlijke kerk behoren? Of mensen die horen tot één van de twistende religies? Maar hoe kunnen Turken oordelen over de christelijke religie die zij toch verachten? Wat is het oordeel waard dat de goddelozen over een religie uitspreken? Welke gelovigen zullen iemand als rechter kiezen van wie zij weten dat hij libertijn of goddeloos is en dat hij tot geen van de | uiterlijke kerken hoort? Zo 30 34rb
blijven enkel lieden van de vierde soort over: de mensen die horen tot de religies die met elkaar in conflict verkeren. In alle landen moet men dan uit deze groepen iemand tot rechter kiezen. Wat is dan de religie van degenen die zij tot rechter kiezen? Uiteraard die religie die in die staten of steden de meeste stemgerechtigden heeft. Bijgevolg worden die mensen 35

gekozen die op dat moment regeren of het nu gereformeerden, katholieken, lutheranen, dopers of anderen zijn.

Zij zijn dan de rechters in deze zaak! Zeg mij eens, mijn beste, zullen deze rechters, God mag weten van wat voor gezindheid zij zijn, wel tot
 5 een oordeel kunnen komen dat afwijkt van hun persoonlijke overtuiging? Zullen zij in hun oordeel niet de leer die zij toch al aanhangen inderdaad voor goed en betrouwbaar houden en er hun stem aan geven? Kunnen zij voor onpartijdige rechters doorgaan? Wie heeft niet in de gaten dat de andere partijen zo het spel op voorhand verliezen? Is het werkelijke en
 10 ware geloof het geloof dat deze afgevaardigden als zodanig beoordelen? Wie kan zoiets accepteren?

De consequentie is wel dat de burgerlijke autoriteit dat geloof dwingend oplegt en andere geloven verbiedt. Valt daaruit iets goeds te verwachten? Dan heerst opnieuw de gewetensdwang en moet het hele volk
 15 het geloof aannemen en praktizeren dat de magistraat met zo'n rechterlijk oordeel wil opleggen. Is dat rechtvaardig? In dat geval is wat meer gewicht heeft onderworpen aan wat minder gewicht heeft en nog wel in deze hoogst belangrijke zaak. Van het meeste gewicht is namelijk datgene omwille waarvan het andere bestaat. Nu, de overheid is er omwille
 20 van het volk en het volk is er niet omwille van de overheid. Daarom heeft het volk, het gaat immers om een ieders zielenheil, hier ook een stem in het kapittel. Wie het waagt het volk die stem te ontnemen, zal daar weinig plezier aan beleven. Of denkt men soms dat het volk niet begrijpt dat de waarschuwingen voor valse profeten en Farizeeën, waar de hele Schrift
 25 van overvloeit, ook tot hem zijn gericht? Nou en of! Het volk begrijpt heus ook dat die waarschuwingen in de Heilige Schrift tevergeefs zijn als iedereen gewoonweg verplicht is de religie te verwerpen of juist uit te oefenen die de wettige magistraat het volk verbiedt of voorschrijft. Maar wie kan geloven dat al die zorgvuldige waarschuwingen van de goddelijke Wijsheid
 30 (die volstrekt niets tevergeefs doet) nu opeens loos zijn?

Echt vrome mensen kunnen zoiets onmogelijk geloven. Zodra zij de overheid op het punt van de religie iets horen gebieden of verbieden dat tegen het Woord van God indruist, zullen zij met gevaar voor eigen leven, net als de apostelen, vrijmoedig tot de overheid zeggen: oordeelt
 35 u zelf maar of het beter is u te gehoorzamen dan God. Gevolg is ofwel dat iedereen schampert over de wetten van de overheid inzake godsdienst omdat die toch niet worden gehandhaafd, ofwel een nieuwe, bloedige gewetensdwang van alle godvrezende christenen. Zou deze nieuwe

De religie is een zaak die het volk ook aangaat.

gewetensdwang een betere afloop kennen | dan de oude waarvan wij nog 34re
dagelijks merken hoe zij ons land en volk heeft beschadigd? Daarom en
om nog vele andere redenen staat me een dergelijke wijze van oordelen
tegen. Zij gaat openlijk in tegen God, tegen alle rechten en tegen het al-
gemeen gevoelen van mensen. 5

Het komt aan
op vrijheid
van geweten.

Ik verklaar in alle bescheidenheid dat men naar mijn mening zonder
voorafgaande kennis van de waarheid niet juist kan oordelen. Omdat wij
met een onjuist oordeel in deze zaak ernstig kunnen misgrijpen, stel ik
voor dat wij in deze totale verduistering van de waarheid dit vermetele en
verkeerde oordelen wat uitstellen, tot de komst van de Voorzitter, mees- 10
ter Daniël, zodat wij zijn oordeel hierover kunnen horen alvorens zelf een
besluit te nemen. En verder pleit ik ervoor dat men tot die tijd de uitoeffe-
ning van verschillende religies oogluikend toelaat, terwijl men aan God
geeft wat God toekomt, te weten, de heerschappij over ons geweten en
aan de mensen wat de mensen toekomt, namelijk vrijheid van geweten, 15
zowel voor het geloof als de uitoefening daarvan.

JEZONIAS: Wat een wonderlijk verloop heeft dit debat! Ieder geeft telkens
zichzelf gelijk in iets dat hij de ander voor de voeten werpt. Niemand
verdraagt van een ander wat hij zelf, als hij de kans krijgt, een ander aan- 20
doet. De rooms-katholieken veroordelen alle andere partijen – het zijn er
steeds meer – zonder wederhoor. Zij zeggen dat die al lang geleden in de
concilies zijn veroordeeld en dat daar is besloten dat men degenen die als
kettters gelden niet meer hoeft aan te horen of dat men niet met hen mag
spreken.

De gereformeerden beklagen zich daar luid over. Zo'n oordeel zonder 25
wederhoor, zeggen zij, is onrechtmatig en deugt niet en wel eens te meer
omdat het door één van de partijen wordt gevelde. Op dit punt worden
zij, zoals gebruikelijk, op hun beurt krachtig van hetzelfde beschuldigd
door de rooms-katholieken. Na het aanhoren van deze discussie geeft Ga-
maliël uiting aan zijn ongenoegen over de wijze waarop partijen te werk 30
gaan. Hij raadt hen aan, waar iedereen verdacht is van partijdigheid, deze
wijze van veroordelen op te geven. Aangezien nu in de wereld duisternis
heerst in goddelijke zaken, dienen wij elkaar te verdragen tot de komst
van meester Daniël, onze Voorzitter.

*Gebiedt de Schrift leraren de hulp
in te roepen van de overheid ter
bescherming van hun doctrine?*

5 Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, de gereformeerde afgevaardigde, Gamaliël en Beza.

JEZONIAS: Er zijn er die klagen over leraren die de macht van de overheid
34vb inroepen om hun leer te propageren, alsof | daartoe andere wapens nodig
zijn dan de almachtige Waarheid zelf. Dan moet het wel zo zijn dat zij de
10 Waarheid ontberen of niet kennen. De aanklagers in deze zaak worden
thans zelf door de beklagden en door anderen aangeklaagd: zij zouden
precies hetzelfde doen – een onbehoorlijke kleinering van de Waarheid!

Daarom legt mijnheer de Voorzitter, meester Daniël, dit ter beraadslaging
aan u voor, mijne heren, en wel als een kwestie die van groter gewicht
15 is dan misschien in eerste instantie lijkt. Wij horen graag uw opvattingen
en zullen die noteren, zoals dat ook bij de voorgaande kwesties is gebeurd.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wij deden dat volstrekt legitiem en ten
onrechte maakte men ons daarover verwijten. Wat kunnen wij bisschoppen
anders doen dan leren, vermanen en over leerstellingen oordelen?
20 Moeten wij de goddeloze en ketterse leer niet veroordelen waar die opduikt
en de aanhangers uit de gemeenschap van gelovigen verstoten? Paulus
schrijft met recht dat een ketter door zijn eigen oordeel al is veroordeeld
en zichzelf bij voorbaat uit de gemeenschap van godvrezenden bant. En
omdat onze methode volstrekt niet werkt, rest ons toch niets anders
25 dan een beroep te doen op het gezag van onze koningen en vorsten en hun
dringend te vragen in navolging van de godzalige koningen uw hoogmoed
te breken, de hoogmoed van ketteren die zich verheft tegen de kennis van God.

Moet de bisschop nalaten een beroep te doen op het gezag van de
30 vorst, ook als er geen concreet oordeel over die ketteren voorligt? En mag

hij hem niet verzoeken ketters geen plaats in zijn rijk te geven? Moet hij hen niet zien zoals zij zichzelf hebben gemaakt: als ketters die, naar het woord van Paulus, zichzelf verdoemen?

Zo ging ook paus Leo x te werk. Hij probeerde Martin Luther, toen die zich op dwaalwegen waagde, weer op het juiste pad te krijgen en pas toen hij zag dat zijn vaderlijke raad volstrekt niets opleverde, liet hij hem als ketter veroordelen door een grote commissie van kardinalen en schriftgeleerden. Hij verzocht keizer Karel v, die hij als zijn eerste zoon en pleitbezorger beschouwde, Luther conform de uitspraak van de Heilige Stoel de straf op te leggen die ketters gewoonlijk krijgen en die de oude christelijke keizers al oplegden.

DE GEFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Deze opvatting heeft geen goddelijke, maar een menselijke oorsprong, zij komt niet uit de Schrift, maar uit de natuur, want zij ontspruit aan het blinde, menselijke verstand dat wijzer wil zijn dan God. Want het ligt niet voor de hand om degenen die onze vermaningen niet willen gehoorzamen, bij de magistraat aan te geven. Wij hebben | van de huidige ellende geleerd dat de heerschappij over de ziel en het geweten alleen aan God toekomt en dat alleen God de waarachtige wreker is van de beledigde godsdienst. De vorsten gaan hun perken te buiten als zij geen genoeg nemen met de rechtsmacht die hun door God is verleend en als zij zich met geweld rechtsmacht toeëigenen die Hij strikt voor zichzelf heeft behouden. Zij gebruiken de lichamen en goederen van hun onderdanen al naar eigen goeddunken, maar nee, dat is hun nog niet genoeg, zij willen ook beschikken over hun arme zielen. De ziel is echter eigendom van Christus. Deze vorsten hebben aan de aarde niet genoeg en bestaan het om net als reuzen de hemel te bestormen. Maar het is onrecht, want het geloof kan niet met een materieel zwaard verkregen worden en evenmin weggenomen of beschermd.

De vorsten die
macht willen
uitoefenen over de
ziel van mensen,
lijken op reuzen
die de hemel
bestormen.

Als wij van vervolgingen te lijden hebben, strijden wij daar dus niet tegen, ook niet met het Woord, maar wij laten de wraak aan God over. Wij zijn niet als die zogenaamde beschermers van goden die wreed tekeergaan tegen degenen die deze goden niet willen dienen.

Vorsten zijn geen
beschermers van
Christus' kerk.

Want het rijk van Christus is niet van deze wereld. De vorsten hebben zich er niet op te beroemen dat zij beschermers zijn van de christelijke kerk. Want de kerk kan niet met wapens worden beschermd. Als iemand

4 [H. 122] {Hosius, *Confutatio*, III, p. 548.} 15 [Instit. (onleesbaar) 191] [A.P. 44.]
19 [A.P. 44. Annot.] 27 Gen. 11: 4. 28 [A.P. 42. Annot., A.P. 45. Annot.] 32 [A.P. 42. Annot.]

beschermer van kerken wil zijn, dan moet hij het zwaard van Paulus en de andere apostelen en dat van de martelaren oppakken, maar niet het zwaard van Augustus of Nero. De keizers beschermen met hun uiterlijke zwaard steden en dorpen, maar de apostelen beschermen de kerk met hun geestelijke zwaard, oftewel met het Woord van het Evangelie, en met hun bloed waarmee zij van het Woord getuigen. De mensen moeten er terdege over nadenken of zij nog goede mensen kunnen heten als zij vanaf de preekstoelen roepen dat het hun taak is de ketters aan de magistraat uit te leveren om hen te laten doden en als zij zeggen dat het hun taak is de harten van de eenvoudige christenen te onderzoeken en hen aan te geven bij de overheid wanneer zij vaststellen dat zij enigszins anders gezind zijn dan zichzelf.

De kerk moet niet met wapens, maar met waarheid worden beschermd.

Inquisitie: oud en nieuw.

O, deze arme mensen dwalen zo met hun oneerlijke ambitie. Zij vinden namelijk dat er onder alle menselijke aangelegenheden niets beters is dan de godsdienst, maar denken nu ook – ten onrechte! – dat men het geloof met alle geweld dient te beschermen. Ja, de godsdienst moet men beschermen, echter niet met doodslag, maar met vermanen. Niet met wreedheid, maar met geduld. Niet met gram, maar met geloof. De eerstgenoemde zijn slechte middelen, de tweede goede. Het is zaak in de godsdienst het goede, niet het slechte te gebruiken. Want als men de godsdienst wil beschermen met bloed, met de pijnbank en met het kwade, dan zal zij niet beschermd, maar besmet en geschonden worden. Want niets is zo'n vrijwillige aangelegenheid als de godsdienst: hier geldt dat als iemand er met zijn hart niet bij is, dat dan het geloof weg is; dan is het geen geloof meer. Het komt er dus op aan de godsdienst te beschermen met het juiste middel: met lijdzaamheid of met de (eigen) dood. Juist in die omstandigheden het geloof behouden, dat is God welgevallig en geeft grote glans aan dat geloof.

Instrumenten van de geloofsverdediging.

Geweld kan het geloof niet beschermen, wel aantasten. Religie heeft met de wil van doen. Lijdzaamheid is de beste bescherming van het geloof.

^{35th} GAMALIËL: Die opvatting bevalt mij, want zij stemt duidelijk overeen met de Heilige Schrift. Ook zijn wij van mening dat Christus onze Heer zelf koning is in zijn rijk. Hij alleen is ook het enige fundament van zijn kerk. Is Hij niet machtig en sterk genoeg om zelf zijn rijk te beschermen en zijn kerk in stand te houden? Het zou mij verwonderen als dat niet zo was. Zou zijn scepter nu niet meer op zijn eigen schouders rusten, maar op die van de magistraat? Zijn de arm en de macht van de magistraat thans het fundament van zijn kerk? Hij heeft die kerk opgericht zonder, ja ingaand tegen de macht en de wil van alle heersers van deze wereld.

Christus is sterk genoeg om met zijn waarheid de kerk te beschermen.

Zou Hij haar, nu zij is gevestigd, niet beschermen en in stand kunnen houden?

BEZA: Stel, er is een ketter die men niet heeft kunnen overtuigen. Als hij in de ban wordt gedaan, zal hij geleidelijk aan een hoop leerlingen verzamelen, een eigen synagoge stichten en zijn geraaskal onderwijzen. Wat moet de kerk dan doen? Zij moet, zegt u, de Heer aanroepen en Hij zal haar verhoren. Jazeker, zij zal de Heer aanroepen en beschermd worden, hoeveel geweld Satan daar ook tegen inzet. Zo roept ook de hongerende de Heer aan, maar hij wacht niet, naar het voorbeeld van Elia, totdat de engel hem te eten brengt. Nee, hij neemt het voedsel dat iemand hem geeft aan als uit Gods hand of hij voedt zich met wat hij zich op een eerlijke manier verschaft.

Slechte vergelijkingen van Beza.

Laten wij aannemen dat er in de kerk een christelijke magistraat is. Ik vraag u welke van de volgende twee posities wij moeten innemen. Moet de magistraat, die in wereldse zaken geen wanorde of tweedracht onder zijn onderdanen verdraagt, zich niet inzetten om zijn macht te gebruiken als er onenigheid is over de belangrijkste kwestie die er bestaat en die bij uitstek het doel is van de menselijke samenleving? Of moet het zijn toegestaan dat anderen dan degenen die gewoonlijk over de macht van het zwaard beschikken, die wanordelijkheden bestraffen en verbeteren doorvoeren? Wie ziet niet dat de kerk in groot gevaar raakt en ten onder dreigt te gaan in een land waar de magistraat het een en ander oogluikend toestaat en niet zelf rust brengt zoals de situatie eist? Anderzijds is het ook onwenselijk als de dienaren van het Woord zich de taak van de magistraat toemeten of die taak op zich nemen, zoals de roomse antichrist deed. Haalt men de machten door elkaar die God heeft onderscheiden, dan is uiterste wanorde het gevolg.

Beza wantrouwt de waarheid en vertrouwt bij de bescherming van de kerk op menselijke macht.

GAMALIËL: Mijnheer Beza, veel in uw opvatting staat mij niet aan. Om te beginnen stelt u dat de macht van de christelijke overheid het gewone middel is om de kerken te beschermen. Waar heeft u dat gelezen in | het Nieuwe Testament waar het gaat over Christus' rijk?

BEZA: Zoals bekend bestond er ten tijde van Christus en de apostelen geen christelijke magistraat. Maar uit het feit dat Christus en de apostelen geen bescherming van de magistraat, die goddeloos en tegen hen was, inriepen, volgt toch niet dat in later tijden, als er wel christelijke magistraten

3 [T. 295] 5 Synagoge in algemene betekenis van kerk(-vergadering). 10 1 Kon. 19: 5-8

zijn, de christenen die magistraten niet voor hun bescherming mogen aanspreken?

GAMALIËL: Laten wij duidelijk zijn over het woord beschermen. Ik ben voor bescherming als het gaat om geweld tegen lijf, goederen en naam.
 5 Maar ik ben tegen bescherming als het gaat om een tegen uw leer gericht offensief van geschriften, boeken en woorden.

BEZA: U begrijpt heus wel dat ik het niet heb over gewelddadigheden, maar over het offensief van ketters en scheurmakers.

GAMALIËL: Het mag zo zijn dat er ten tijde van Christus en zijn apostelen
 10 geen christelijke magistraat was om bescherming aan te vragen. Daaruit volgt niet dat zowel Christus als Mozes niet hadden kunnen voorzien dat er later christen-koningen zouden zijn. Evenzo lastert men Christus ontegenzeggelijk door te beweren dat Mozes beter gezorgd zou hebben voor het joodse volk dan Christus voor het zijne. Mozes schrijft de wetten voor
 15 koningen die ettelijke honderden jaren later leven. En Christus zou in gebreke zijn gebleven en met geen woord gewaarschuwd hebben voor de, volgens u zo nodige bescherming van de christelijke kerk en leer? Dat klinkt toch al te gek. Het is dan ook niet normaal om de leer te beschermen met de macht van de magistraat: daarvoor zijn de wapens van de
 20 onoverwinnelijke Waarheid bedoeld. Zegt u, Beza, dat zelf ook niet? Dit zijn toch ook uw woorden?

‘Wat zeg ik? Is de Schrift niet genoeg om deze en dergelijke geschillen te beslechten? Hoe is het mogelijk dat de heilige Paulus dan niet voor een leugenaar doorgaat? Want het zou erop lijken dat hij ons beveelt op een
 25 rietstengel te steunen als wij ons willen beschermen tegen allerlei gevaar van vloed en aardbeving. En diezelfde Paulus heeft toch ook gezegd dat de antichrist zal worden verslagen door de adem van Gods mond?’

De Heilige Schrift volstaat om de kerk te beschermen en is ook het enige legitieme middel daartoe.

Als u deze passage over het geschreven Woord van God bij Jesaja uitlegt, waarom ontkent u dan dat men op deze manier de geschillen kan
 30 beslechten die in de kerk opkomen? Dat zijn uw eigen woorden, mijnheer Beza, die ik voor juist houd en nu tegen u inbreng. Welk ander normaal middel zou men nu nog willen verzinnen om de geloofstwisten
 35vb te beslechten? Waarom | neemt u nu uw toevlucht tot het zwaard van de overheid om deze geschillen op te lossen? In dezen spreekt u niet alleen
 35 uzelf tegen, maar ook de Schrift en uw leermeester Johannes Calvijn. Die

schrijft hierover immers helder en in waarachtige overeenstemming met de Schrift het volgende:

‘Dit zijn de geestelijke wapens van Gods macht waarmee alle vestingen worden vernield. Hiermee verstoren wij, strijders van Christus, de aanslagen en alle hoogmoed die zich verheft tegen de kennis van God en 5 onderwerpen wij alles wat de mens bedenkt aan de gehoorzaamheid aan Christus. Ziedaar de allerhoogste macht waarmee de herders van de kerken, God mag weten hoe zij moeten worden genoemd, voorzien moeten zijn. Zij weten dat zij met Gods Woord alles getroost doorstaan. Dat zij alle macht, glorie, wijsheid en hoogheid van de wereld dwingen om voor 10 zijn majesteit te wijken en die te gehoorzamen. Dat zij steunend op de kracht van datzelfde Woord iedereen van hoog tot laag kunnen gebieden. Dat zij het huis van Christus bouwen, Satans huis omverwerpen, de schapen weiden, de wolven doden, de leergierigen onderwijzen en vermanen, de weerspanningen berispen, uitfoeteren en op de knieën dwingen, dat zij 15 binden en ontbinden, ja bliksemen en als het nodig is donderen, maar dit alles naar Gods Woord.’

Beza in tegenspraak met zijn leermeester Calvijn.

Zie, dat zijn de woorden van uw meester Calvijn. Kan men iets vinden wat nog meer in strijd is met uw eerdere woorden? Uw meester stelt duidelijk dat de normale en enige verdediging en bescherming van de kerken 20 bestaat uit Gods Woord in de mond van zijn leraren. U moet zich niet afkeren van deze woorden en ook niet van de Heilige Schrift, de enig ware, betrouwbare en zekere hulp en bescherming voor de kerk en de leer. U moet niet hulp en bescherming gaan zoeken bij de magistraat, bij mensen, bij de macht van mensen. U moet niet op hun arm steunen tot troost, 25 toevlucht en toeverlaat van de kerk en de leer van Christus.

BEZA: Zelf schreef ik dat het rijk van Christus niet berust op menselijke hulp.

Beza in tegenspraak met zichzelf.

GAMALIËL: Dat schreef u zeker. Maar als dat de enige plek is waar u zichzelf regelrecht tegenspreekt, dan zou u het nog niet zo oneens zijn met u 30 zelf. Maar direct daarop vervolgt u met deze woorden:

‘Maar daaruit volgt niet – Montfoort! Jij mag barsten! –, dat men die hulp zonder nadere overweging moet weigeren als de Heer die aanbiedt. Ook niet dat het onbehoorlijk is als de dienaren van het Woord naar het voorbeeld van de oude kerk hulp vragen aan de christelijke magistraat om 35 Gods majesteit en de autoriteit van het Woord van God te handhaven.’

7 2 Kor. 10: 4–6. 17 [Instit. viij. 145] Calvijn, *Institutio*, IV, VIII, 9. 28 [T. 182]
32 Montfoort = Castellio. 35 {Concilie van Carthago, meer bepaald decreet 95.} 36 [T. 182]

Zo luiden direct daarna uw woorden. Vertrouwt u er net als uw meester en net als de apostelen op dat het Woord van God voldoende is om zijn kerk en de leer te beschermen? Dat de kerk zonder menselijke hulp kan, omdat zij zoals u zelf zegt daar niet op gefundeerd is? Waarom ziet u dan
 36ra toch af van die voldoende, wettelijke en gewone hulp, om u te behelpen | met een onmachtige en onwettige hulp, die niet gewoon is en ook niet buitengewoon? Omdat de oude kerk zoiets deed? Als iets voldoet, hoeft het niet verbeterd te worden. Maar om de ketters te weerleggen hebt u kennelijk nog iets anders nodig dan Gods Woord: het zwaard van de overheid!
 10 Geeft u daarmee niet overduidelijk te kennen dat voor u het Woord van God niet volstaat om ketters te weerleggen?

En waartoe dient het voorbeeld uit de kerkgeschiedenis? Nergens toe! U maakt zelf die kerkhistorici voor leugenaars uit. Maar zelfs als zij het bij het rechte eind hadden, wat is bewijsvoering uit de geschiedenis waard
 15 als voorbeelden uit het Evangelie ontbreken? Komt het niet op het volgende neer? Alles wat de oude kerk vroeger deed, moeten wij nu nadoen! De oude kerk heeft de overheid om bescherming gevraagd tegen de bedreigingen van ketters. Dus moeten wij dat nu ook doen. Maar, beste mijnheer Beza, zegt u toch zelf eens, deugt deze bewijsvoering? Wilt u
 20 zich verplichten alle voorbeelden van de oude kerk te volgen? Wilt u ons, net als de Ebionieten, weer onder de wet van Mozes brengen?

BEZA: Waar zeg ik dat? Wij zijn niet zo onverstandig dat wij de gedragslijn van Mozes weer zouden willen volgen. Maar wij maken hier onderscheid in zedelijke, ceremoniële en juridische wetten. De morele wetten blijven
 25 gelden, want zij zijn natuurlijk, maar met de ceremoniële is het anders gesteld. De juridische blijven eveneens geldig, want ook zij zijn er van nature en gelden niet enkel voor een bepaald volk, maar voor het hele menselijk geslacht.

GAMALIËL: Is de menselijke natuur zo goed dat zij uit zichzelf datgene
 30 leert wat God ons in de Schrift door zijn Geest van Waarheid leert? Hoe kan men dat van u aannemen als u tevens leert dat de menselijke natuur het goede volstrekt niet kan denken, begrijpen en doen? U beweert immers dat de politieke wet, die door God zelf met tussenkomst van Mozes werd ingesteld, goed was. Dit goede komt volgens u voort uit de natuur.
 35 Denkt u er eens over na of u in deze kwestie wel consistent redeneert.

Beza spreekt zichzelf tegen.

Bovendien hebben wij eerder, in een andere zitting, hierover ook al gesproken. Toen is het volgende gezegd. Wie leert dat wij Mozes' juridische wetten nog moeten volgen op het punt van het ketterdoden – want om die reden wilt u ze invoeren – die moet ook maar eens aantonen dat God hem toestaat sommige van die wetten naar eigen goeddunken te onderhouden 5 en de rest te laten varen. Anders moet hij die wetten in hun geheel onderhouden. Maar dat eerste kan niemand. Als men echter al die wetten moet onderhouden, moet men ook bigamie toestaan en nog veel meer wat in onze tijd niet meer past. Maar dat zult u toch niet willen toelaten! Welke reden heeft u dan nog om ons opnieuw onder het ondraaglijke juk van 10 Mozes te brengen?

Maar stel dat men u dat toestaat, kunt u dan ook bewijzen dat | Mozes 36^b beveelt kettters te doden of dat het legitiem is dat u daartoe de magistraat inroept? De naam 'ketter' treft men in geen van Mozes' boeken aan, in het hele Oude Testament niet, ja ook het fenomeen 'ketter' komt er niet 15 voor. Ik zie wel dat u kettters en hun lering wilt plaatsen onder de noemer van afgodendienaren en godslasteraars en de desbetreffende wetten van toepassing wilt verklaren. Maar wie kan dit van u accepteren? Waar vindt men tegenwoordig een ketter die ons wil winnen voor de zon, de maan, Baäl, Astaroth en dergelijke afgoden waar Mozes van verhaalt? Wie zou 20 kunnen begrijpen dat een toornige dobbelaar die God lastert, een ketter is?

Ziet u, dat blijft er van uw mooie bewijsvoering over als u voor de navolging van Mozes kiest en de overheid te hulp roept tegen kettters en als u aldus schrijft: 'Daarom, moet u, vorsten en magistraten, zo vaak en 25 veel als de ernst van de misdaad en de publieke veiligheid dat vereisen, tot behoud van de kudde met dit zwaard vroom op deze als mensen vermomde monsters inslaan, om God te dienen die u immers dit zwaard in handen heeft gegeven tot bescherming van de eer en de glorie van zijn majesteit. Volg in dezen het voorbeeld van Mozes *etc.*' Zijn dat niet uw 30 eigen woorden?

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Als het Woord van God ons niet overtuigt, zullen voorwaar noch de brandstapels, noch de zwaarden noch de allerwreedste folteringens ons afschrikken. Daarom verwondert het ons dat men nog spreekt van plakkatens waarmee men het volk in zijn geloof 35

2 Zie: Zitting XIII. 22 Coornhert ontleent dit argument aan Castello (*Conseil à la France désolée*, 1562; uitg. M.F. Valkhof, Genève 1967, p. 57 e.v.). 30 [T. 131] 34 [C. 111, C. 211]

wil dwingen. Net alsof er niet al genoeg bloed heeft gevloeid omwille van de religie. En alsof in tijden van vrede en oorlog het fysieke zwaard nog hoort te regeren over godsvrucht en rechtvaardigheid. Voordat men ons persoonlijk gaat tiranniseren, moet men ons beslist eerst zien te overtuigen met de tekst van de Bijbel of van het Evangelie. Men moet ons met argumenten bevechten en niet in plaats daarvan met vlammen. Men moet ons niet de tong afsnijden en de mond snoeren, want wij willen niets anders dan bewijzen dat onze leer is gegrondvest op die eerste, vaste steen die Jezus Christus is, wiens Woord het enige geestelijke zwaard is dat in dezen kan en moet helpen.

Christus' woord
beschermt
christenen
tegen ketterij.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wij geven toe dat men het spoor bijster kan raken. Ook aan onze kant hebben sommigen uit mededogen en begrip het zover laten komen dat zij de macht van de overheid hebben willen inschakelen tegen degenen die iets anders meenden dan wij en onze kerkelijke statuten verachtten en ook preken gingen beluisteren van andersdenkenden. Het was namelijk toegestaan preken aan te horen en het prediken was niet verboden. Ik verwijs bijvoorbeeld naar de kardinaal van Lotharingen. In de Grote Vergadering in Frankrijk, waarbij de koning aanwezig was, zei hij dat | hij van mening was 'dat de straffen voor mensen die zonder wapenen en uit angst voor de verdoemenis naar predikingen gingen, psalmen zongen, niet naar de mis kwamen en er andere eigenaardigheden op nahielden, vooralsnog volstrekt niet hadden geholpen. Daarom diende de koning te verbieden hen nog gerechtelijk aan te pakken. De kardinaal verklaarde er zeer ontevreden over te zijn dat men zo rigoreus te werk ging en zulke strenge straffen oplegde.'

Maar denkt u ook dat uw mensen, die met de hulp van de overheid net zijn begonnen met diezelfde straffen, daar binnenkort weer mee ophouden? Zeker niet degenen wie het niet kan schelen dat ze voor wreed worden uitgemaakt!

30 BEZA: Wie kan dat niet schelen?

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Ik vind dat u, mijnheer Beza, zich bij herhaling zo hebt geuit.

BEZA: Dat mag u vinden.

1 {Eerste plakkaat tegen de katholieken dateert van 20 december 1581.} 18 {Bedoeld is de bijeenkomst in Fontainebleau, 21–26 augustus 1560.} 25 [C. 103]

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Ik vind dat niet zomaar, ik weet het zeker. Ik kan dan ook direct enkele passages terzake citeren. Ten eerste schrijft u het volgende:

‘Want een trouwe dienaar van het Woord wordt onmiddellijk voor onmenselijk en wreed gehouden als hij de magistraat om legitieme hulp 5 vraagt tegen de brutaliteiten van ketteren die men herhaaldelijk heeft vermaand, maar die men niet kon onderdrukken, en die integendeel nu overal opduiken en feller dan eerst.’

Beza wil wreed tekeergaan, maar niet als wreed bekend staan. Mijnheer Beza, uw mensen beweren dat wij niet argumenteren met de Schrift, maar met de macht van de magistraat, met vuur en met het zwaard? Zeg mij eens, als men hetzelfde van u beweert omdat men ziet dat u net zo handelt jegens anderen, is dat dan een leugen? Voor wie het wil lezen, u schrijft het aldus op: 10

Beza wil dat men in de strijd met de ketteren de overheid te hulp roept. ‘Zouden de dienaren van het Woord, nadat zij tevergeefs alle andere middelen op ketteren hebben beproefd, niet aan de magistraat mogen vragen een hongerige wolf, die door het onderwijs van de dienaren van het Woord niet meer is gaan bewegen dan een steen, op een of andere manier uit te schakelen?’ 15

Wie dit leest, herhaal ik, moet toch wel opmerken dat u feitelijk niet anders te werk gaat dan wij in het verleden, dat u dezelfde middelen inzet en hetzelfde doel najaagt. Is het dan terecht dat u onze handelwijze als een antichristelijke wreedheid veroordeelt? En bij u zou het christelijke barmhartigheid zijn omwille van de schaapskudde? O Heer, wil ons van deze barmhartigheid verlossen, sprak een advocaat, staande voor zulke barmhartige rechters. Als u ons beleid afkeurt, waarom doet u ons dan 25 na? Als u dit beleid goedkeurt, waarom klaagt u ons dan voortdurend aan?

BEZA: Waarom zou ik een beleid niet uitstekend noemen dat zoveel gelovige vorsten, vermaarde republieken en heilige kerken met algemene instemming en zonder enige schaamte gevoerd hebben? Zonder dat beleid, zeg ik u, zou de kerk nu al onder de voet zijn gelopen door dat gespuis van wederdopers, ja die zouden het er nu al voor het zeggen hebben. Daarom zeg ik het hier nog eens: als de magistraat dergelijke lieden oogluikend hun gang laat gaan en zich niet zoals de zaak vereist van zijn taak kwijt, dan komt de kerk in groot gevaar te verkeren en dreigt totale 35 ineenstorting.

Volgens Beza is het zwaard van de overheid steun en toeverlaat van de kerk.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Waag het niet meer, mijnheer Beza, ons wijs te maken dat u het in deze zaak eens bent met uw leermeester. En wij geven hem te overdenken of hij zichzelf niet tegenspreekt. Want hij heeft duidelijk het tegendeel geschreven, immers dit zijn zijn woorden:

In zijn geschriften keert Beza zich tegen zijn leermeester Calvijn.

5 'De mensen schrijven niet zelden iets te veel aan zichzelf toe, want zij hopen eerder op een beter resultaat door het volgen van hun eigen beraadslagingen dan door de middelen die hen van godswege zijn toebedeeld. Wat nu? Beelden zij zich in dat God blind is en onvoorzichtig, dat hij ondoordacht zijn kerk in gevaar brengt? Hij regeert toch zeker als

10 de beste over alle dingen? Daarom is het aan ons om alle verwarring en last te overwinnen met die ene spreuk van Abraham: De Heer zal erin voorzien! Zouden wij (God betere het!) zelf alle zorg voor de menselijke samenleving moeten dragen? En zou God, de schepper, zich geheel niet meer met die zorg inlaten? Dan zou de kerk toch, jammerlijk in de steek

15 gelaten door haar enige president en beschermer, louter aan ons menselijk beleid zijn overgelaten?'

Beza wil het beter weten dan God.

Dat schrijft meester Johannes Calvijn en zo laat hij zien dat hij, althans in dit geschrift, beter op God en zijn Waarheid vertrouwt dan Beza hier. Beter ook dan zichzelf, want later roept hij de magistraat te hulp ter bescherming niet tegen lijfelijk geweld, maar tegen dwalingen of ketterijen. En dit zijn dan de mensen die ons willen berispen over dingen die ze zelf ook doen en waarvoor ze zichzelf prijzen!

GAMALIËL: De waarheid mag gezegd worden, zonder iemand te kwetsen. Ik merk dan op dat degenen die de overheid tot bescherming van de leer

25 te hulp roepen, daarmee duidelijk te kennen geven dat zij de waarheid wantrouwen en hun leer baseren op menselijk kunnen. Twee vragen zijn hier aan de orde. Wiens taak is het zich tegen de valse leer te verzetten? Welke middelen mag hij aanwenden?

Wie is bevoegd tegen de valse leer op te treden.

In de Schrift staat aldoor dat dit de taak is van de dienaren van het

30 Woord en niet van de wereldlijke autoriteiten. Om hier met één citaat te volstaan, verwijs ik naar wat de apostel Paulus een bisschop aanraadt:

37ra 'zich te houden aan het betrouwbare Woord overeenkomstig de leer, | zodat hij ook in staat is op grond van de gezonde leer te vermanen en de tegensprekers te weerleggen.' Naar aanleiding van deze spreuk merkt

35 Calvijn zeer terecht op dat een bisschop twee stemmen moet hebben, één om de schapen bijeen te roepen en te verzamelen, maar een andere om

12 Gen. 22: 8. 16 [Calv. De Scanda., 148, 149] {Calvijn, *De scandalo*, in: *Tractatus theologici*, Amsterdam 1667, p. 89.} 34 [Tit. 1: 9]

Met welke
middelen men
de valse leer
moet weerstaan.

de wolven te verstoren en te verjagen, dat wil zeggen om de vijanden van de Waarheid met argumenten te verslaan. Wat het middel betreft, dat wil zeggen de wapens waarmee men de valse leer weerstaat: wie maakt niet uit de aangehaalde woorden van Calvijn op (en ik zwijg maar over de heldere woorden van de apostel zelf over het overwinnen van de tegen- 5 sprekers!) dat daartoe de Waarheid het middel is? Of meent men soms dat de enkele Waarheid zonder het zwaard van de overheid daarvoor te zwak is en het niet voor elkaar krijgt? Wie dat beweert, maakt de Waarheid kwetsbaarder dan de ijdele leugen. Wie niet vertrouwt op de Waarheid en nog andere hulp zoekt, die acht de Waarheid te zwak om in haar eentje de 10 leugen te overwinnen. Is dat Christus waardig eren, Hij die de Waarheid in persoon is?

David liet zien dat zijn vertrouwen op God groot was, toen hij de koninklijke wapenen die koning Saul hem aanbood, weigerde. Of zou hij, zoals Beza zegt, met zijn weigering van de middelen die de koning hem 15 aanbood, God hebben getart net als Elia die het brood van de engel afwachtte? David wist aldus, volgens Paulus, op wie hij vertrouwde en hij liet daarmee zien dat hij Gods almacht en trouw kende. Maar doen zij dat ook die de almachtige Waarheid tegenover de nietige leugen wantrouwen en om de broze hulp van mensen vragen en daarop vertrouwen? 20 Zegt Calvijn niet zelf naar aanleiding van de geciteerde spreuk tot Titus dat de door de Heer geopenbaarde Waarheid met gemak alle leugen overstijgt? Nou en of! Want hier volgen zijn eigen woorden en Beza heeft die, denk ik, ook wel gelezen.

Wie de overheid
te hulp roept
ter bescherming
tegen de valse
leer, bezit en kent
de almachtige
Waarheid niet.

‘Als zij het ook echt geloven, waarom maken zij de almachtige Waar- 25 heid dan te schande door wantrouwen en afvalligheid? Om de leugen te overwinnen zoeken zij troost, bescherming en hulp bij de zieke mens. Ja, is het om de kerk die op de Waarheid is gebouwd, te beschermen tegen de leugen? Heeft de kerk die staat op de rots van Christus, nog andere fundamente en bescherming nodig tegen de weke golven van de zee, tegen 30 wind en regen?’

Als iemand hulp zoekt bij de overheid om de leer van de Waarheid en de kerk te beschermen tegen leugen en ketterij, uit vrees dat die kerk instort en te gronde gaat, is het overduidelijk dat hij de Waarheid zelf niet kent, hoezeer hij er ook prat op gaat haar te bezitten, en ook dat hij de 35 almachtige Waarheid wantrouwt, haar onvolprezen eer kleineert en die toedeelt aan de mensen, aan de overheid.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Gamaliël zegt het goed, ook al zijn er enkele van onze leiders die het anders zien. Maar dat zijn ook maar mensen en die mogen wel in het een of ander dwalen, zeker als men bedenkt dat de hele roomse kerk in deze kwestie jammerlijk heeft gedwaald. Laat ons eens bezien met welke wapens onze voorgangers, de
 5 oude | vaders, de ketteren van hun eigen tijd hebben verslagen. Wij dienen alle middelen te beproeven om dwalenden te redden. Wij moeten niet net zo doen als degenen die wanneer zij een mens of een beest onder een zware last in een gracht zien liggen, dan nog eens een trap na geven. Wij
 10 dienen zonder uitstel allen te helpen die onze hulp nodig hebben. Wie anders handelt, die is zonder liefde. Die haat de mensen meer dan hun gebreken. Laat ons onophoudelijk voor hen tot God bidden en laat ons al het mogelijke doen, zolang er hoop is hen te bekeren. Die mildheid zal meer helpen dan strengheid. Laat ons die duivelse namen van partij-
 15 schap, twist en oproer schrappen: ‘lutheranen’, ‘hugenoten’, ‘papisten’. Wij moeten de naam van christenen niet veranderen.

Mildheid biedt meer soelaas dan strengheid.

Maar laten wij ons voortaan tooien met deugden en goede gewoonten, en daarna de ketteren bestormen met de wapens van liefde, van gebeden, van overreding en van de woorden van God die voor een dergelijk ge-
 20 vecht zo geschikt zijn. Zoals het spreekwoord zegt, overtuigt het goede leven meer dan de woorden. Het zwaard helpt weinig tegen de geest of het moet zijn dat men lichaam en ziel tegelijkertijd in het verderf wil storten. Wat heeft men met de hulp en het zwaard van de overheid in deze zaken bereikt? Is de ketterij vernietigd? Integendeel, zij heeft zich juist uitge-
 25 breid. Vele duizenden mensen zijn omwille van de waarheid gedood als christenen of als verdwaalde schapen vanwege hun gebrekkige oordeel. Als gevolg daarvan zijn er juist vele ketterijen bijgekomen. Is dat de opbrengst waarop men hoopte? Zeggen wij niet zelf in ons verzoekschrift aan hertog Matthias:

De juiste middelen ter bestrijding van de ketteren.

Het zwaard vermag niets tegen de geest.

30 ‘Hoewel men naarstig alle middelen heeft gezocht om die religie uit te roeien, is toch gebleken, Heer, dat hoe meer ketteren er vervolgd en gedood werden, des te groter hun aantal is geworden.’

Het ketterdoden brengt ketteren voort.

De vorsten beginnen zelf te merken welke vruchten die jammerlijke executies opleveren, worden wijs naarmate zij schade lijden en zoeken
 35 naar een andere uitweg. Moeten wij dan nog hardnekkig aan dat ver-

6 Bedoeld zijn de kerkvaders. | [C. 133] 16 [C. 132 v] {Letterlijk citaat uit de toespraak van Michel de L'Hospital bij gelegenheid van de opening van de vergadering van de Franse Staten-Generaal in 1560.} 32 [C. 27 v] 35 [Response au liuret de don Jan, 19] Verzoekschrift van 22 juni 1578 eerder reeds uitvoerig geciteerd in Zitting XI, p. 132; 9 e.v.

keerde en moorddadige redmiddel vasthouden en de magistraat nog steeds te hulp roepen? Als wij weer deze weg inslaan, zullen wij dan niet opnieuw wegzakken in de afgronden van een burgeroorlog?

Ten behoeve van het ware geloof moet de overheid de uiterlijke vrede op het spel zetten.

BEZA: Het is de taak van de magistraat om, als het niet anders kan, de uiterlijke vrede op het spel te zetten om in zijn land de zuiverheid van de ware godsdienst te hebben en te behouden. Anders gezegd, de vorsten dienen de macht die zij van godswege bezitten, te gebruiken om de godsdienst tegen alle binnenlandse en buitenlandse vijanden te beschermen, deze te handhaven en uit te breiden en als het niet anders kan, moeten zij zelfs het risico nemen dat het hele land in uiterste verwarring raakt en de eigen onderdanen schade lijden. 5 10

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Indien het juist is wat mijnheer Beza zegt, zie ik niet hoe men het beleid van de koning | van Frankrijk en evenmin dat van de Staten-Generaal der Nederlanden kan verantwoorden. Zij hebben uit liefde voor het welzijn en de algemene rust van de landen onze religie en de uitoefening ervan toegelaten. En hoe kan men ook onze eigen handelwijze verantwoorden: wij hebben hun in alle ernst zelf dit beleid aangeraden en hen ertoe aangespoord. Want als zij er verkeerdt aan deden, hoe kan het dan goed zijn dat wij hen adviseerden deze weg te volgen? Ons verzoekschrift aan de aartshertog en de Staten van de Nederlanden houdt toch niets meer en niets anders in dan de waarschuwing dat de onderdanen met elkaar in conflict raken en de landen ten onder gaan, als onze religie en de uitoefening ervan niet worden toegelaten? Wij zeggen daar onomwonden dat Duitsland en Frankrijk na al dat bloedvergieten geen ander middel ter beëindiging konden vinden dan het toelaten van beide religies. Ook de Staten-Generaal geven bij de Keulse vredesonderhandelingen in artikel XII te kennen dat zij precies dit beleid voorstaan ten dienste van de vrede. Hebben zij voor het blijvend toestaan van de uitoefening van onze godsdienst andere overwegingen ingebracht dan de gegarandeerde invoering van vrede en rust? Als mijnheer Beza het zojuist bij het rechte eind had met zijn opvatting, hebben de Staten en wij zelf – want zonder ons verzoek is dit niet gebeurd – het helemaal mis, dan hebben wij tegen God gezondigd. Dat gaat me te ver, dat kan ik, met alle respect voor mijnheer Beza, niet geloven. 15 20 25 30

Maar ook al zou men de vorsten ertoe kunnen overhalen zich met de religie in te laten, kunnen zij hun onderneming ook tot een goed einde 35

10 'hele land' voor 'gantsche Republijcke'. 11 [T. 292, 306] 26 [fol. 13] 28 [A.P. fol. 31]

brenge[n]? Kunnen zij de kerk bevrijden van schandalen, van ketterijen en van de verzoeking[en] der ketter[s]? Men weet dat het niet lukt! Want net zo min als een religie met geweld en wapens in het hart van mensen kan worden geplant, net zo min kan ketterij met geweld en wapens uit hun hart
 5 gedreven worden, zoals de Staten-Generaal der Nederlanden ook opmerken. Een van twee moet juist zijn: de religie die men door het inroepen van de overheid wil vernietigen, is vals of waar. Is zij vals, dan is zij op een leugen gebaseerd. Als de almachtige Waarheid die niet kan weerleggen, overwinnen en vernietigen, zal de menselijke arm, het zwaard of ander
 10 geweld er niet toe in staat zijn en zich tevergeefs inspannen. Is de religie echter waar, dan berust zij op de almachtige Waarheid zelf. Wie kan die Waarheid vernietigen? Alle koningen van de aarde mogen het willen en daartoe samenzweren en het uit alle macht proberen! Dit heeft meester Calvin goed begrepen toen hij het volgende schreef:

Geloof kan niet met geweld worden aangelegd, ketterij kan niet met geweld worden uitgeroeid.

15 ‘Dat is tenminste de mening van mensen die denken dat zij hun voor-nemen gemakkelijk door het zwaard en de brandstapel kunnen uitvoeren. Maar zij komen bedrogen uit. Want wat zij ook voorhebben en doen, het Woord van God zal het sterkst zijn en alle hindernissen overwinnen die worden opgeworpen om te beletten dat Hij zijn weg vervolgt: de kerk zal
 20 ook midden in de vervolgingen groeien. Want er is geen beter middel om de goddeloze sekten en de ketterijen uit te roeien dan ruimte te geven aan de zuivere Waarheid van God: alleen al zijn glans verjaagt de duisternis.
 37^b De ervaring | bewijst het.’

Waarheid is het enige middel om ketterij uit te roeien.

Ware woorden van Calvin die ik onderschrijf! Geweld van de over-
 25 heid kan en mag de ware leer niet onderdrukken en evenmin de ketterijen; alleen de Waarheid kan dit en wel met gemak. Daarom is het louter dwaasheid om landen en volken in het verderf te storten in een poging iets te bereiken waarvan men weet dat het onmogelijk is.

In deze lijn denken ook sommige van onze mensen, de gereformeer-
 30 den. Zij verwoorden dit zo duidelijk dat ik ze graag citeer en het u, mijne heren, laat horen. Zo merkt iemand het volgende op: ‘Er zijn er die denken dat het met de religie terstond is afgelopen als het zwaard in de schede wordt gestoken. Dit is werkelijk een grove belediging van de Heer, want dan wordt verondersteld dat Hij slaapt en volstrekt geen zorg draagt voor
 35 zijn volk of ook dat Hij zijn Evangelie niet zonder zwaard kan beschermen. Net alsof zijn Woord geen kracht meer bezit en alle hoop van de

2 [Rosbon. 18] 5 ‘vant planten’ weggelaten. 17 ‘voorhebben’ voor ‘bestaen’. 23 [Calv. Instruct. Lib. 69]

christenen op het zwaard berust. Zelfs toen Satan met zijn bedriegerijen overal heer en meester was, bleek de kracht van het Woord niettemin zó groot dat het Satan verstoord heeft in zijn geweldig sterke rijk. Zou het Woord van God nu helemaal niet meer in staat zijn om het rijk van Christus te beschermen tegen de stompe en gebroken pijlen van Satan? 5 Helemaal geen kracht meer hebben? Hebt goede moed: de Heer slaapt niet, Hij waakt. Als wij maar alle hoop op Hem vestigen, met zijn Woord volharden in de strijd, gedreven door zijn Geest (die door gedurig bidden met ons is), als wij maar zo ijverig en verstandig zijn om Satans bedriegerijen te vermijden, dan hebben wij helemaal niets te vrezen van de ketter. 10 Laat de Waarheid maar behoedzaam te velde trekken tegen al het bedrog: zij zal uiteindelijk – het kan niet anders – de overhand hebben.

Dus de lieden die dagelijks nieuwe geschillen opwerpen en opnieuw twist zaaien, die de pastores aanblaffen en voor problemen zorgen, kunnen zich maar beter afvragen: wat wil Satan hier eigenlijk mee? Hij voert 15 strijd met de evangelische Waarheid! Maar is het dat alleen? Nou? Of heeft hij daarnaast nog iets ergers in de zin? Is hij niet bezig – en wel door úw toedoen! – een nieuwe tirannie te vestigen die het in de toekomst tegen de godvruchtige dienaren van God moet opnemen, om – eenmaal heer en meester – het Evangelie zelf te vernietigen? Wel, wat zegt u hiervan, 20 u die zich beroemt op uw vurige verdediging van Gods eer? U doet het voorkomen alsof u zoveel houdt van de evangelische Waarheid. U doet toch alsof u zich de belangen van de kerk geheel en al eigen hebt gemaakt?

Ik vraag u: wat gaat u doen? Gaat u heen en voegt u uw krachten bij die 25 van Satan? Gaat u uw diensten aan hem verhuren? Gaat u hem gereedschap sturen en specie leveren? Zult u zich in het zweet werken samen met de slaven van Satan? Wilt u om moeilijkheden op de korte termijn te vermijden | een hulpje zijn bij het funderen van zo'n groot kwaad? Is 38ra Satan niet bezig u de wapens uit handen te slaan die hij het meest vreest en u te verleiden die wapens op te pakken die hij met geen haartje vreest? 30 Die hij door en door veracht? Tegen ijzer en dat soort terreur kijkt hij niet op; er is echter niets dat hij meer vreest en moeilijker kan weerstaan dan Gods Woord. Maar als Satan de pastores nu eens zo ver kon krijgen dat zij de beul erbij halen zodra iemand iets durft te murmelen, en knopen 35 dus bij voorkeur met het zwaard worden doorgenhakt, wat is dan de studie van de Heilige Schrift nog waard? Deze pastores zullen die studie

Satan vreest ijzer
noch staal, maar
wel Gods woord.

31 [Joh. 41: 17–20] Onduidelijke verwijzing.

niet bijzonder nodig denken te hebben. Want dan kunnen zij ermee volstaan het arme volk voor te schotelen wat hun zoal te binnen schiet en daardoor hun waardigheid en functie veiligstellen. Wee ons, wee onze nakomelingen, als wij het enige wapen wegwerpen waarmee wij de strijd
5 mogen aangaan en waarmee wij altijd kunnen winnen.

Waar het zwaard van de overheid de leer beschermt, daar worden de herders trage en ongeleerde papzakken die Epicurus dienen.

U zegt dat de onbeschaamdheid en de twistzucht van sommigen te ver gaan en ondraaglijk zijn, zodat u die wel met andere wapens dan enkel het wapen van het Woord moet bedwingen. Ik zal u zeggen wat dit betekent. Niets anders, voorwaar, dan dat een of andere soldaat zegt – en nog
10 wel een die van zichzelf meent dat hij in dapperheid alle anderen overtreft –, dat er omdat zijn vijand zo dapper en fel strijdt, niets anders opzit dan het eigen geweer weg te werpen en de vijand te gehoorzamen. Wat een voortreffelijke soldaat! Kan Satan iets beters doen dan buitengewoon verdorven mensen er op uitsturen om de dienaren van God te tergen?
15 Moeten wij, omdat zij zo vlijtig Satans werk doen, daarom ook doen wat Satan het liefst ziet gebeuren? Dit zeg ik u: Satan spant zich vooral in om ons het wapen van het Woord uit handen te rukken. Dan laat hij ons opdraven met een wapen dat hij geringschat: daar wil hij ons mee laten strijden. Dat wil hij namelijk het liefst van alles ten uitvoer brengen, hij
20 strijdt met volharding en zendt zijn soldaten uit om zijn plannen nauwgezet te realiseren. Moeten wij hem daarom gehoorzamen en de enige wapens afwerpen die onze overwinning kunnen garanderen, en daarentegen wapens opnemen waarmee wij weldra het onderspit delven, wapens die zich onmiddellijk tegen ons keren, waarmee ons de keel wordt afgesneden? Laten wij liever met hand en tand vasthouden aan het wapen
25 van Gods Woord, laat ons alleen daarmee strijden en proberen Satan en al zijn herauten te vernielen.’

GAMALIËL: Deze zaak is uiterst belangrijk en daarom uitvoerig en naar ik meen niet slecht besproken. Ik vind dat aan God, aan zijn beloften en
30 zijn Waarheid in Jezus Christus niet de juiste eer toekomt als iemand vol wantrouwen is en zonder zijn uitdrukkelijk bevel en in strijd met een algemeen bekend verbod een andere verdediging, bescherming | en wapen
38^b zoekt en vertrouwt dan de Waarheid, het Woord van God zelf: de enige manier om leugen en bedrog, ketterijen en ketteren klein te krijgen en te
35 overwinnen.

27 [Acontius 95] J. Acontius, *Stratagematum Satanae libri octo*, Bazel 1565. 35 [Jes. 11: 4, Ps. 2: 8, 2 Tess. 2: 8] Onduidelijke verwijzingen.

Is het geen kennelijk teken van wantrouwen jegens God als men zijn Zoon Jezus Christus, de eeuwige en almachtige Waarheid, wantrouwt? Hij is het toch die de zijnen zijn tegenwoordigheid belooft tot aan het eind van de wereld? Als iemand een ander vreest terwijl hij weet dat God met hem is, wantrouwt hij dan God niet? Is God niet met zijn kerk? 5 Is God met haar, wie kan tegen haar zijn, laat staan haar overwinnen? Hij is haar sterke stad, haar schild, beschermer, hulp, de sterke held die voor haar vecht. Kan deze almachtige, allersterkste schepper van hemel en aarde ook door iemand overwonnen worden? Zijn almacht breekt boog en schild, zwaard en hoofden van zijn vijanden. Hij omsingelt zijn 10 vijanden, Hij verbrijzelt hun versterkte muren, strijdt zelf binnen hun vestingen, overwint zijn vijanden en Hij bespot het goddeloze pogen van de koningen wier harten Hij alle in zijn handpalm heeft staan zodat Hij ze buigt naar zijn wil. Kunnen zij die weten dat een zo almachtige God met hen is, nog ondergang of vernietiging vrezen? Kan God ook met degenen 15 zijn die zo openlijk hun vrees uiten om overwonnen te worden? Of zou die trouwe God zijn betrouwbare beloften ontrouw kunnen worden en de zijnen in hun nood verlaten? Dat kan Hij net zo min doen als zichzelf, zijn Godheid, verlaten. Want zijn trouw bestaat er juist in dat Hij zijn beloften inlost, dat Hij zijn Woord houdt en dat Hij zorgt voor de gelovigen. 20 Hij staat de zijnen bij, weert de vijanden af, Hij versterkt de zijnen, Hij verstrooit degenen die zijn volk haten, verlost het van verleidingen, Hij dekt de rechtvaardige met zijn rechterhand en beschermt degenen die zijn naam kennen, die leven in eenvoud en hopen op Hem. Zij die weten dat zij een zo almachtige, waarachtige en trouwe helper aan hun zijde 25 hebben, kunnen die nog bang zijn voor de overwinning van een ijdele en nietige leugen? En zij die dit vrezen, weten die wel dat een dergelijke hulp aan hun zijde is? En kunnen zij die dit niet weten, zich wel met recht gelovigen noemen, het volk van God, de kerk van Christus?

JEZONIAS: Ja, zeggen de katholieken en in hun gezelschap enige gereformeerden op de vraag of het in overeenstemming met de Schrift is dat leraren ter bescherming van hun leer de hulp van de overheid inroepen. Een niet gering aantal gereformeerden, met in hun gezelschap Gamaliël, gaat hier tegenin en antwoordt op die vraag ronduit nee. De ja-zeggers 30

4 [Mat. 28: 20] 6 [Rom. 8: 31] 8 [Is. 26: 1; 2, Kon 22: 3, Ju. 6: 13, Jer. 20: 11, Ge. 17: 1, Gen. 46: 3] Onduidelijke verwijzingen. 9 [Ps. 76: 2; 75: 4] Onduidelijke verwijzing. 10 [1 Kon. 26: 8; Ps. 106: 16, Jud. 5: 13, Isa. 9: 11] Onduidelijke verwijzingen. 14 [Eccles. 4: 33; Ps. 2: 4, Pr. 21: 1] Onduidelijke verwijzingen. 19 [Hand. 13:33, Es 9: 8; Ps. 93: 18; IP. 5: 7; 2 Tm. 4: 17, Soph. 3: 15, 2 Tim. 4: 17, Ps. 17: 41, 1 Pet. 8: 9, Psal. 90: 14, Pro. 2: 7, Psa. 90: 2-5] Onduidelijke verwijzingen.

halen enkele voorbeelden aan en stellen dat het voor de kerk een kwestie van noodzaak is. De kerk, menen zij, moet wel in verval raken als bescherming door de overheid achterwege blijft. En dan | tergt men God in overmoedige nalatigheid. God heeft ons toch niet voor niets gelovige vorsten gegeven? Die zijn namelijk verplicht eerder landen en mensen ten verderve te voeren dan Gods eer te verwaarlozen.

Maar enkele andere gereformeerden en Gamaliël zeggen dat degenen die de ware leer grondig kennen, de ware leraren zelf dus, haar moeten beschermen en daarom niet de vorsten. De leraren is deze taak ook opgelegd, niet de vorsten. Zij moeten zich daarbij als heersers bedienen van Gods Woord en niet van het stalen zwaard dat het wapen van vorsten is. Daarom doen zij er verkeerdt aan wanneer zij het aanbevolen zwaard, namelijk de Heilige Schrift, verwerpen en het zwaard van de wereldlijke overheid gebruiken, dat vreemd is in het geestelijk bestuur. Dit komt voort uit wantrouwen jegens Gods wapens en is een aanslag op Gods eer. Bovendien bereikt men helemaal niet wat men voor heeft, namelijk de vermindering van ketterijen en het aantal ketteren. De ervaring leert juist dat ze door het gebruik van geweld toenemen. Zoals ik zie, heeft onze secretaris dit genoteerd en ook de overige argumenten toegevoegd die van beide kanten uitvoerig zijn aangedragen.

Moge de Heer de terugkeer van mijnheer de Voorzitter bespoedigen, opdat wij zijn besluit in deze als ook in de andere kwesties horen en uitgevoerd zien. Amen.

*Over het afkeuren van barmhartigheid, het
prijzen van strengheid en het advies om
voor geloofszaken bloed te laten vloeien*

- 5 Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, de gereformeerde afgevaardigde, Calvijn, Beza, Gamaliël.

JEZONIAS: Slechte mensen sparen betekent de goede straffen. Er zijn bovendien geen slechtere en schadelijker mensen dan zij die anderen in het verderf storten, voor altijd hun ziel doden, het meest edele wat mensen
10 bezitten. Daarom vinden sommigen het maar een wrede barmhartigheid om kettters te sparen. Want deze lieden zaaien verderf en vermoorden simpele zielen. Kettters dient men daarom zo streng mogelijk te straffen. Zó betoont men barmhartigheid jegens zijn naasten en behoedt men hen voor eeuwige verdoemenis.

- 15 Anderen weerspreken dat omdat zij betwijfelen of met enige zekerheid kan worden vastgesteld of iemand een ketter is. Ook vrezen zij als de goddelozen zich van de overheid meester maken, zowel de geestelijke als de wereldlijke, dat die overheid wel eens lidmaten van Christus als kettters zou kunnen veroordelen en ter dood brengen. Dat is al vaak gebeurd.
20 Dan begaat de overheid een afschuwelijke zonde tegen Christus en is de schade onherstelbaar. Zij vinden dat roekeloze daadkracht! Voor predi-
38^b kanten, die meer | uitblinken door hun ijver dan door hun verstand, en voor vorsten die maar zelden godvruchtig zijn, wordt aldus de deur geopend naar tirannie over vrome christenen. Mensen om het leven brengen
25 in zulke onzekere omstandigheden is wreedheid zonder erbarmen. Beter is het tien verleiders of kettters in leven te laten dan één lidmaat van Christus te doden.

Omdat het een belangrijke zaak betreft die goed overleg verdient, vraagt mijnheer de Voorzitter Daniël de aanwezigen met nadruk aan-
30 dachtig te luisteren en met prudentie hun mening te geven.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wij weten wat Calvijn over Servet heeft afgeroepen en dat hij een boekje heeft uitgegeven waarin hij leert dat men ketters volgens het recht moet straffen. Servets leerlingen zeggen dat Calvijn zijn toevlucht tot het geweld van het zwaard nam, omdat hij Servet met de Schrift niet kon overwinnen. Maar het zij verre van ons Calvijns optreden tegen Servet af te keuren. Wij prijzen hem juist. Was in het jaar 1527 de architect van al deze sekten maar net zo aangepakt als Servet door Calvijn! Dat zou pas een voorbeeld zijn geweest van Gods barmhartigheid. Dan waren vele duizenden boeren blijven leven. De evangelische vrijheid die nu wordt verkondigd, heeft hen niet alleen van hun vrijheid beroofd, maar zelfs hun ondergeschiktheid verergerd. Inmiddels zijn velen met lichaam én ziel ten onder gegaan. Ook zouden al die vorsten niet zijn gevangen of gedood, al die edelen niet zijn verslagen en zou die enorme ellende in Duitsland niet zijn gevolgd. Wij hadden dan ook niet die geestelijke tirannen als Brenz, Calvijn en Schwenckfeld gehad en die troep Picardiërs en wederdopers. Zij bestaan het om veel mensen uiterst gruwelijk in hún ziel te pijnigen en doen tegelijkertijd alsof hunzelf groot onrecht overkomt als zij door gelovige christenen worden vervolgd. Zij zijn zelf ketters, maar vervolgen anderen als ketters; zij dulden andersdenkenden niet, terwijl zij zelf anders denken dan de hele christenheid.

Hieronymus heeft zo treffend gezegd dat een vonkje iets miniems is dat men eerst nauwelijks ziet. Maar als het lucht krijgt en het vuur, hoe klein ook, voedsel krijgt, verslindt het muren, steden, bossen en landstreken. Zuurdeeg lijkt ook volstrekt niets, maar met meel gemengd blijkt zijn kracht: het meel verzuurt. Door verdere vermenging draagt het zijn eigenschappen weldra over. Zo begint ook de valse leer bij een enkeling, aanvankelijk heeft zij nauwelijks twee of drie toehoorders. Maar langzaam kruipt de kanker verder in het lichaam, of zoals een bekend spreekwoord zegt: één schurftig schaap besmet de hele kudde.

Het is beter een verrot lichaamsdeel af te snijden dan het hele lichaam te laten bederven.

Daarom moet men de vonk blussen | zodra men haar ziet, het zuurdesem van de rest van het deeg scheiden, het verrotte lichaamsdeel wegsnijden en het schurftige schaap uit de schaapskooi verwijderen. Zo voorkomt men dat het hele huis verbrandt, al het deeg verzuurt, het lichaam verrot en de kudde besmet raakt. Arius was een vonkje in Alexandrië en omdat dat niet terstond werd geblust, heeft zijn vlam de hele wereld verwoest. Zo was Luther een vonkje in Saksen. Wie kan met droge ogen

1 [H. 241. H. 250] {Hosius, *Confutatio*, v, pp. 602–603} 3 J. Calvijn, *Déclaration pour maintenir la vraie foi*, Genève 1554. 16 {Hosius duidt met ‘Picardiërs’ een tak van de ‘moravische broeders’ aan.} 29 Ambrosius, *De fide*, 5: Unius ovis scabies totum contaminat gregem.

vertellen van de brand die is ontstaan doordat men dat vonkje niet onmiddellijk bluste? Het is waar wat Bernardus zei: ‘Een slecht mens moet men afzonderen om te voorkomen dat hij slechte mensen voortbrengt.’ En: ‘Het is beter dat één mens omkomt dan dat de eenheid verdwijnt.’
 5 Maar ook Chrysostomus zei: ‘Als iemand vuur pakt en de kerk in de as wil leggen, als hij het altaar wil afbreken, kunt u die booswicht, die misdadiger dan niet beter met zijn allen stenigen? Wat te doen dan met iemand die het waagt tempels, niet van steen en zonder gouden altaar, tempels die veel kostbaarder zijn dan die muren en dat altaar, met een nog verzengender vlam te vernielen? Zeg toch eens, zou zo iemand nog erbarmen verdienen? Wat is dichterbij de waarheid? Was de helse vlam geblust vóór zij een heel huis in brand had gestoken, wij zouden nu in het christendom niet zoveel branden zien.’

Hij sprak een waar woord die zei: ‘Wie de slechten spaart, is wreed tegenover de goeden. Wie zich over de goddeloze ketters ontfert, tiraniseert de vromen.’ Er bestaat geen grotere wreedheid dan bij het straffen van ketters goedertieren te zijn en barmhartig te willen lijken. Koning Saul is zwaar gestraft, omdat hij ten onrechte barmhartig was jegens Agag, de koning van de Amalekieten en hem spaarde. Hoeveel zwaardere straffen staan de vorsten te wachten die niet alleen ketters sparen, maar hen ook in hun land laten wonen! Maakt het op hen geen indruk te zien dat veel mensen met pestilente dwalingen besmet raken? Zij zijn zonder twi-
 20 fel niet minder schuldig dan degenen die met hun afwijkende en vreemde leer ongelukkige mensen in de afgrond van de hel en het eeuwige vuur storten. Beiden staan zware straffen te wachten op die dag des toorns
 25 wanneer hemel en aarde in beweging komen.

Barmhartig jegens de ketters, dat is gewelddadig jegens de onschuldigen.

Wie ketters spaart wordt door God samen met de ketters gestraft.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Deze mening is vreemd aan de Heilige Schrift en is uitgedacht door een blinde geest. Dat wij het met deze mening oneens zijn, zal iemand die onze geloofsbelijdenis heeft gelezen, niet kunnen ontgaan. Zij is zowel in onze brief aan de koning van Spanje als in het boekje dat daarop volgt, helder geformuleerd. Want in de brief zeggen wij het volgende: ‘Wij vragen u nederig in naam van Hem
 30 die u in uw koninklijke macht heeft geplaatst en | deze bestendigt: laat niet toe dat lieden gedreven door hebzucht, eerzucht en andere karaktereigenschappen uw arm, uw gezag en macht gebruiken om hun eigen
 35

8 Bedoeld zijn: zielen. 13 Geen vindplaats. 19 1 Sam. 15: 8–34. 26 Op. 6: 17 en of Sef. 1: 14–15. 31 [B.d.g. 7] *Bekentnisse of Belijdenisse des gheloofs, int gemeyn, ende eendachtelijck vanden ghelovighen inde Nederlanden, etc.*, 1566, p. 7.

lusten te bevredigen en zich te buiten te gaan aan het bloed van uw onderdanen. Op goede, ijverige godsvrucht en godsdienstigheid plakken zij de termen oproer, afwijking, ergernis *etcetera*, om u tegen ons op te hitsen.’

En het boekje gaat aldus verder: ‘Er zijn bovendien in hoofdzaak twee 5 soorten mensen die tegen ons tekeergaan als waren wij wilde beesten. Zij spannen zich in u met alle middelen van ons vandaan te houden en uw natuurlijke welwillendheid en goedheid te veranderen in hun bloedige en razende wreedheid. De ene groep vervangt redelijkheid door blinde ijver en liefde voor een geloof waar men het fijne niet van weet en dat enkel 10 gebaseerd is op een algemene en verouderde dwaling. De anderen vervolgen ons niet omdat wij hen in hun devotie storen, want die hebben ze niet, maar omdat het Evangelie, waarop wij onze hervorming baseren, het tegengestelde is van hun goddeloosheid, hebzucht, eerezucht, hoererie, ontucht, moord, dronkenschap en andere ondeugden waarin zij als 15 beesten in de modder wroeten en waarin zij zich wentelen. Wat de eerste groep betreft, wij weten dat diegenen hiertoe behoren van wie Jezus zegt dat zij denken God van dienst te zijn door ons ter dood te brengen; in de ogen van de mensen lijken zij onschuldig, maar voor God zijn zij schuldig. Daarom is de godsdienst die zij met zo’n wreedheid verdedigen, niet 20 gebaseerd op Gods Woord, maar op hun eigen fantasie en de mening van hun voorouders.’

BEZA: Er zijn mensen die stad en land aflopen om de bezittingen van arme mensen te confisqueren. Almaar vuren zij de vorsten aan om ‘muiters’ en ‘godslasteraars’ zwaar te straffen. Ja, zo noemen zij de ware christenen. 25 En weldra verschijnen er wrede plakaten die over niets anders spreken dan over doden en verbranden. Men kan wel zeggen dat deze plakaten niet met inkt, maar met bloed zijn geschreven. Op deze manier kreeg Pilatus het bevel Christus te kruisigen, want anders zou hij wel eens bij de keizer uit de gunst kunnen raken. Ook de kardinalen oefenen van hun 30 kant druk uit, net als dat punthoedenvolk van bisschoppen en priesters, kanunniken, monniken en al het overige ongedierte van de antichrist. En de rechters, zij weten heus wel beter en zien al het gekonkel, maar zij willen nu eenmaal graag deelhebben aan de buit of bij de koning of belangrijke mensen aan het hof in het gevlug komen. Sommige rechters 35 zijn eerder onwetend dan kwaadwillend. Maar hoe dan ook, zij verwijzen

18 [Joh. 16: 2] 22 [B.d.g. 33] *Bekentnisse of Belijdenisse des gheloofs, etc.*, 1566, p. 33.
23 [T. 202] 25 Aanhalingsstekens toegevoegd.

het arme, onschuldige kind van God naar het geweten van de leraren en leveren het uit aan de beul. Zo werkt de tirannie van de papen!

39va DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wat u zo malicieus tirannie of wreedheid noemt, beschouwen wij als zuivere barmhartigheid. En u ziet het
5 heus niet anders, bij uzelf prijst u het en ons klaagt u ervoor aan. Kan iets tegelijk deugdzaam en zondig zijn?

BEZA: Jazeker. Zondig is wie christenen doodt, deugdzaam wie ketters doodt. Wij doen het laatste, u het eerste.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dat is weer het oude liedje! Maar u
10 spreekt als rechter in eigen zaak. Uw bewering is evenwel nog nooit door een onpartijdige rechter als juist erkend. Mogelijk vergissen wij ons bij de veroordeling van een ketter. In dat geval doden wij, zoals u zegt, kinderen van God in de mening ketters te doden. En u bent zonder uitzondering engeltjes, ja alwetende goden: vergissingen uitgesloten!? Kan iemand ons
15 daarvan overtuigen?

Wij vinden het schandelijk om ketters uit medelijden te sparen. Wij adviseren vorsten diegenen te laten doden die wij als ketters veroordelen. Doen wij daar verkeerd aan? Ook u kunt zich vergissen als u ketters
aanbrengt. Sterker nog, collectieve vergissingen zijn bij de uwen bijna
20 standaard. Protesteert u niet meer dan wie ook tegen clementie voor ketters? U noemt dat toch ook 'schandelijk medelijden'?

CALVIJN: Dat is niet mijn mening! Wel weet ik heel goed dat wij geen grotere vijanden hebben dan de papen. Zij hebben dezelfde doop ontvangen, belijden Christus, toch vervolgen zij ons fanatiek om ons uit te
25 kunnen roeien. Want wij verwerpen hun bijgeloof en afgodendienst. Er is geen andere reden waarom de pausen zo te keer gaan tegen de herboren evangelische leer. Zij wenden al hun krachten aan om die leer te onderdrukken, zij zetten koningen en andere vorsten tot wreedheid aan. Want zij zien in dat hun hele rijk instort en verdwijnt als het Evangelie
30 van Christus vooruitgang boekt. Vandaar dat momenteel het pausdom met die vervloekte razernij tekeergaat. Maar dat pausdom zal niet aan Gods gruwelijke wraak ontkomen!

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Denk maar niet, mijnheer Calvijn, dat u niet net als wij protesteert tegen 'schandelijk medelijden' bij het spa-

19 'als u ketters aanbrengt' voor 'int doen vant selve'. 32 [Commēt. In Isai. 34.5, Institu. viij. 129, S.C. 25] Opmerkingen ontleend aan: *Commentaire d'Isaïe, I.C.* en *Déclaration*.

ren van ketters. Laten wij één van de uwen hier als voorbeeld nemen. Zo gaat uw leerling Beza tekeer tegen de slapheid van de magistraat bij het straffen van ketters. Hij zegt het volgende: ‘Want ik kan vrijelijk beweren, ten overstaan van God en zijn engelen, dat al het openlijke hedendaagse verderf dat in de kerk de toon zet en dat wij tot ons grote verdriet moeten gedogen, uit deze poel voortkomt: | de vorsten zijn niet genegen zich aan te sluiten bij de ware dienaren van de kerk en met ons verenigd stand te houden, deels omdat zij niet begrijpen wat hun taak is, deels omdat zij zelf door en door verdorven zijn en deels door slapheid (zij die hen vlijen, typeren die slapheid ten onrechte als zachtheid en goedertierenheid). Als tweede oorzaak noem ik enkele sluwe vossen, die in het geniep onder valse voorwendselen Gods schaapskooi zijn binnengeslopen. Zij hebben geen ontzag voor de sleutels van de kerk en daarom had men hun het zwaard moeten tonen waarmee God de magistraat bewapent. En de magistraat heeft het zwaard niet gebruikt zoals het hoort: streng.’

Beza klaagt over de mildheid van de vorsten ten aanzien van de ketters.

Zo spreekt mijnheer Beza zelf. Komt dat niet overeen met wat ik aan het begin van deze bijeenkomst zei? Wijt hij niet, net als ik, de opkomst van al die sekten aan de slapheid van de vorsten wanneer het op straffen aankomt? Betekent dit niet dat hij, net als ik, die barmhartigheid van zich werpt als niets meer of minder dan een schanddaad? En noemt hij in hetzelfde boek degenen niet ‘allerwreedst’ die menen wolven te moeten sparen? Me dunkt dat hij het helemaal eens is met onze opvatting. Past het hem dan ons te beschimpen?

Men leze bovendien hetzelfde boek even verderop: ‘Maar zegt u alstublieft, wat is dat voor zachtheid om met de gemene, wrede wolven zoete broodjes te bakken, zodat zij naar hartelust de arme, onschuldige schapen, verlost door het bloed van Christus, aan stukken kunnen rijten? Wat voor tolerantie mag het zijn om deze bizarre monsters toe te staan de wijngaard van de Heer te vernielen? Wat voor goedertierenheid mag het zijn om zonder emotie aan te zien hoe de naam van de Heer op allerlei manieren wordt misbruikt? Het sentiment dat al die wolven wil sparen en hun de kudde van Christus als buit wil geven, is geen liefde, maar uiterste wreedheid.’

Kan iemand er nu nog aan twijfelen dat u, net als wij, het schandelijke medelijden afkeurt van al die onverstandige, goddeloze of slappe vorsten

13 ‘sleutels van de kerk’ = volmacht door Christus aan de apostelen gegeven, Mt. 16, 19 (*Et tibi dabo claves*); cf. 18, 18 (herhaling van 16, 19) en Ap. 1, 18 (*Et habeo claves mortis*).
15 [T. 250] 22 [T. 53. 54] 28 ‘tolerantie’ voor ‘gedult.’ 33 [T. 56, T. 131]

die clement zijn jegens ketterse zielenmoordenaars en jegens wrede wolven die schapen van Christus verslinden? Wij staan achter deze afkeuring, wij zeggen het in alle openheid. Wij bekritisieren u daarom ook niet op dit punt, maar wel omdat u uzelf als christenen ziet terwijl u kettters bent die de dood verdienen en omdat u desalniettemin óns als kettters of afgodendienaren ziet.

Wij weten beter dan wie ook dat deze verleiders en moordenaars onnozele mensen zwaar beschadigen en het gaat ons zeer ter harte. Wij schamen ons niet om de arme schapen ons christelijk medelijden te tonen. Wij willen hen waar mogelijk beschermen tegen verleidingen. Wij wijzen vorsten erop dat zij de plicht hebben die verleiders streng te straffen. Wij verzoeken de christenvorsten weerstand te bieden aan de duivelse en listige streken van hen die onder de vlag van het Evangelie hun rijk aanvallen. Weersta hen gewapend met ijzer! Want om geen andere reden heeft God hun het zwaard in handen gegeven dan om de goeden | te beschermen en de slechten te straffen.

Kan iemand ontkennen dat ketterij een kwaad is, een halsmisdrijf waar de doodstraf op staat? En dat kettters een dodelijk kwaad zijn, zoals Paulus zei? Kettters moet men daarom de doodstraf opleggen en aan het zwaard van de overheid onderwerpen. Ons verzoekschrift is dus redelijk, heilig en katholiek en conform het uitdrukkelijke bevel van God. God draagt de vorsten op het verzoek in te willigen en dit te gunnen. Op verschillende plaatsen en op verschillende reizen herhaalde Paulus zijn bevel: God heeft het over de afgodendienaren en heidenen die vervreemd zijn van de Wet. Nu zijn het de kettters onder de christenen die als zodanig gezien, beschouwd en behandeld worden. Dit zijn de woorden uit de Wet: 'Hoed u ervoor ooit vriendschap of een verbond met hen te sluiten of een huwelijk met hen aan te gaan. Zorg dat zij niet in uw land wonen. Heb geen medelijden. Sla erop los tot zij verslagen zijn en sterven.'

Katholieken hitsen de vorsten op om kettters te doden.

Ziehier ons advies. Daartoe sporen wij de vorsten aan en wij kunnen dat met God aan onze zijde en eervol doen en hoeven ons daarvoor niet in het minst te schamen. Maar hoe kunt ú dit bij ons afkeuren en ons tegelijkertijd hierin navolgen tegenover anderen? Wij weten dat aanvankelijk velen onder u, toen zij arm waren, gruwden van vervolgers (zo noemde men ons en de christelijke overheden). Maar toen zij aan de macht kwamen, lieten zij de wapens van Christus (zo noemden zij het Woord Gods)

14 [C. 148] 16 1 Petr. 2: 14; Rom. 13: 3-4. 19 [C. 155] Tit. 3: 10-11. 23 Toegevoegd 'Paulus'. 29 Deut. 7: 1-3; Jos. 23: 12-13, Ex. 34: 11-16. 33 [T. 287]

liggen en namen zij zogezegd de wapens van de Farizeeën ter hand, omdat zij die voor hun verdediging niet konden missen.

BEZA: Dat zijn heel kwalijke opmerkingen! Ik kan ze niet op een lijn brengen met de citaten uit werken die ik in hoofdzaak heb geraadpleegd bij het schrijven van mijn ‘Traktaat over het gezag van de magistraat bij het straffen van ketters’. Ik ben namelijk niet arglistig en bezondig me niet aan publieke lasterpraat.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Dat is een ontkenning van zo’n algemene, onloochenbare waarheid dat het wel een leugen moet zijn. Want het was al duidelijk dat u meestal de eerste bent geweest om hevig te klagen over vorsten die uw mensen doodden. Voor wie is dat nog verborgen? Wie ontgaat het dat u, nu u macht hebt verkregen, de sleutel van Petrus hebt weggegooid en het zwaard van Paulus ter hand hebt genomen en daarmee, geholpen door de magistraat, op Servet, Valentino Gentile en anderen hebt ingehakt? Want wie heeft niet de boeken van u beiden gelezen, die gepubliceerd zijn om te bewijzen dat zoiets correct zou zijn? Zegt u, Beza, niet zelf in uw boek tegen uw tegenstanders dat het ambt van magistraat eist dat hij passende en zware straffen oplegt? Waarom? Omdat zij uw leer dat men ketters | behoort te doden, als onjuist beschouwen. Alleen dit feit al maakt hen tot ketters die naar uw goedertieren oordeel de dood verdienen. Zegt u daar niet tevens dat een vorst die het gezag, de macht en de middelen heeft om een schaamteloze ketter te onderdrukken, maar dit nalaat, zich er schuldig aan maakt dat hij Gods openbare zaak, die God aan zijn zorg heeft toevertrouwd, aan de duivel verraad? Kan men de magistraat nog vuriger, fanatieker en gruwelijker aansporen om ketters te doden? Als u in dit opzicht hetzelfde doet als wij, geef dan ook toe dat wij in dit opzicht juist en goed handelen en dat u onze praktijken ten onrechte zwart gemaakt en beschimpt hebt. Of houdt u nog steeds vol dat wij ons aan wrede, felle wandaden bezondigen? Maar u doet ons na en dus maakt u zich net zo schuldig.

GAMALIËL: Deze vergadering is meer bezig geweest met het uiten en terugkaatsen van beledigingen dan met het legitieme en urgente onderzoek naar wie van beiden gelijk heeft. Het ging om de vraag of het op grond van de Heilige Schrift van medelijden of hardheid getuigt iemand om zijn geloofsdwalingen ter dood te brengen. Pas als dit goed onderzocht is, kan men bepalen of het al dan niet terecht is dat men de vorsten hierover aan-

spreekt en aanspoort ketters te doden. Ook de vraag of de vorst in dezen handelt in opdracht of op bevel van God en of hij zijn macht aan God ontleent, zou dan uitvoerig onderzocht hebben moeten worden.

Maar omdat met deze besprekingen ook de tijd is verstreken en er nu
 5 dus geen gelegenheid meer is om het er naar behoefte over te hebben, doe ik er ook maar het zwijgen toe. Alleen dit wil ik als persoonlijke noot nog kwijt. Het is niet alle mensen gegeven altijd het juiste midden te vinden. Het is gevaarlijk de overheid de doodstraf aan te raden in geloofszaken, tenzij er een uitdrukkelijk bevel van God voorligt, wat hier echter werke-
 10 lijk niet het geval is. Aangezien de overheid zo'n bevel niet heeft gekregen, kan zij dan ook niet zondigen als zij zich onthoudt van het doden om geloofszaken, maar zij kan zwaar zondigen als zij het wel doet. Ja, voor wie naar Gods bevel eenmaal gewapend is met de almachtige Waarheid, is het niet moeilijk met gegarandeerd succes de ketterij te vernietigen en te-
 15 gelijkertijd het leven van ketters te sparen en hun zielen te redden. Wie echter met het zwaard van de overheid ketters doodt om de ketterij te vernietigen, handelt tevergeefs en niet zonder groot gevaar. Het vuur van de ketterij laait juist op en breidt zich alleen maar uit door ketterdoden en bloedvergieten. Het is als zwavel in het vuur werpen om de brand te
 20 blussen! Als het een hachelijke zaak is om te oordelen, is erbarmen de meest zekere, veilige en heilige weg. Want het is ongetwijfeld waar dat de
 40va vorsten | vaak volgelingen van Christus laten doden in de mening God te dienen. Die mensen hebben veel bloed aan hun handen, het zijn beulen en ze zijn God een ware gruwel. Hij wreekt het bloed van zijn rechtvaardigen en zijn dienaren, want over de zondige moordenaars wil Hij zich niet ontfermen.

JEZONIAS: In geen van onze bijeenkomsten waren de meningen eensluidend. Zo ook nu niet.

De katholieken prijzen namelijk de strengheid van Calvijn tegenover
 30 Servet. Ook zeggen zij dat het veel eenvoudiger is een vonkje te blussen dan een brand en dat men door één schurftig schaap te sparen het risico loopt dat de hele kudde daardoor besmet raakt. Zo heeft men dat bij Arius, Luther en anderen gezien. Maar de gereformeerden van hun kant keuren de te grote hardheid bij de katholieken af met als argument
 35 dat men vaak, in de mening ketters te doden, ware lidmaten van Christus ombrengt. De vervolgers worden niet geleid door ware kennis, maar

23 [Joh. 16: 1] Joh. 16: 2. | [Esa. 59: 3] Jes. 59: 3. 24 [Ps. 5: 7] 25 [1 Par. 6: 23] [Deut. 32: 43.] 2 Kron. 6: 23. 26 [4 Reg. 14: 3-4] 2 Kon. 24: 3-4.

louter door hun eigen mening. Zo dienen zij God niet, maar roepen zij enkel zijn toorn op. De katholieken tonen overigens aan dat ook de gereformeerden het doden van kettters prijzen.

Gamaliël moet van dat alles niets hebben. Hij zou graag het juiste middel vinden en de middenweg bewandelen, die hij als het veiligst beschouwt. Hij zegt: wanneer men niet ter dood brengt, kan men niet verkeerd handelen, want men heeft hiertoe geen uitdrukkelijk bevel van God gekregen. Juist in zulke belangrijke aangelegenheden is dat noodzakelijk. Het wachten is op mijnheer de Voorzitter om ook daarover zijn oordeel te horen.

ZITTING XIX

*Of het terecht is dat leraren de
burgerlijke overheid voorhouden dat
zij van godswege verplicht is bepaalde
mensen om geloofszaken te doden*

5

Gesprekspartners: Jezonias, de katholieke afgevaardigde, de gereformeerde afgevaardigde, Beza, Gamaliël.

JEZONIAS: Tot slot de vraag of op de overheid krachtens een goddelijk bevel in de Heilige Schrift de plicht rust iemand die géén politieke wetten heeft overtreden, terecht te stellen enkel vanwege zijn geloof of omdat hij anderen in zijn geloof onderwijst. Over deze vraag bestaat groot verschil van mening tussen de katholieken en veel anderen, maar ook tussen de gereformeerden onderling. Ik verzoek ieder van u, heren, zijn mening te geven. Is dit gehoord en opgetekend, dan kunnen wij deze synode be-
15 eindigen.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: Wij komen er rond voor uit dat wat
40^b de openbare orde betreft de magistraat | beschermer is van de eerste en tweede tafel van de Wet. De magistraat moet openbare geweldpleging voorkomen, schuldigen straffen en uw afgodsdienst en godslastering ver-
20 hinderen. U moet het volk in plaats van Gods Woord niet uw eigen woord aanreiken, zo goed als u dient te voorkomen dat het ongeletterde volk úw woord als Gods Woord aanbidt enkel op grond van het gegeven dat u enkele woordjes uit de Heilige Schrift citeert waarvan u vervolgens de betekenis geheel verdraait. Daarom dient de magistraat de godzalige leer
25 die hij van vader op zoon, van hand tot hand heeft ontvangen, te beschermen en te bevorderen en uw goddeloze leer met uw goddeloze praktijken te vernietigen. Wij weten heel goed dat u geen andere rechters over de godsdienst wilt hebben dan Christus. Is dit ook niet de wens van alle vadermoordenaars, gifmengers, dieven, vandalen en al die andere misda-

De magistraat moet de ware leer beschermen en de valse leer vernietigen.

digers die goed zijn voor de doodstraf? Die willen ook al geen rechter op aarde anders dan degene van wie wij belijden dat Hij zal komen als rechter over levenden en doden. En ondertussen willen zij ieders lijf en goed naar believen mishandelen. Maar u bent nog veel slechter dan deze criminelen: u mishandelt niet het lichaam, maar de ziel van gelovige mensen. 5
Want u laat hun beklagenswaardige zielen, besmet met uw verderfelijke leer, neerstorten in het diepste van de hel.

De gereformeerden DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Uit zijn hemelse hoogte heeft de
verwijten de eeuwige en almachtige God gezegd dat Jezus Christus zijn geliefde Zoon
katholieken te doden omwille is, in wie Hij zijn welbehagen heeft. Wilt u nu zeggen, mens die u bent
van het geloof en dus niets dan zwakheid en verderf, dat God zijn welbehagen niet in
Christus schept, maar in uw vondsten? Maar als u de gelovige martelaar
te midden van de vlammen en de benauwdheid van zijn dood niet het
vertrouwen kunt ontnemen dat hij in Christus heeft gesteld, moet u dan
niet toegeven dat u eigenlijk Jezus Christus opnieuw vervolgt en kruisigt? 15
Want u baadt uw hart en handen in het bloed van iemand met een levend
geloof, die zich erop toelegt zich naar zijn beeld te veranderen en Hem
aan te nemen door de geest van de wedergeboorte.

Kijk toch eens wat pausen, bisschoppen, vorsten en hun raadgevers
en dienaren iedere dag aanrichten. Zij roepen rijksdagen bijeen, stellen 20
tegen de evangelische gelovigen bloedige plakaten op en gaan over tot
zware vervolgingen van Evangelie en kerk. De geestelijken komen bijeen,
beraadslagen en zeggen dat zij een concilie bijeen zullen roepen. Waar-
voor toch? Om wat zij de 'nieuwe' evangelische leer noemen uit te roeien,
te vernietigen en van de aardbodem te vegen. Van de drievoudige tove- 25
nares Circe is gezegd dat zij niet zozeer besprenkeld, bespat of nat was,
maar dronken van het heilige bloed. Zo zijn zij nu dronken van het heilige
bloed, het bloed van de martelaren, van hen die door het Evangelie te pre-
diken juist getuigenis afleggen van Jezus Christus en ons heil geheel aan
Christus toeschrijven. | De geschiedenis laat wel zien hoeveel duizenden, 41ra
ja tienduizenden martelaren er door toedoen van de pausen sinds vijf-
of zeshonderd jaar gruwelijk zijn gefolterd. En, vreselijk om te vertellen,
wij herinneren ons nog welke enorme hoeveelheid mensenbloed er de
afgelopen vijfenvijftig jaar is gevloeid. Want wie een afkeer heeft van de
roomse Stoel en van het beeld van het beest, geldt als een kerkschender, 35

10 [B.d.g. 34] 17 Verwijzing naar de *Imitatio Christi*. 18 2Kor. 3: 18. 20 [Bulling. in Apoc. conc. 85. fol. 261] 25 [Idem ibi. conc. 73. fol. 229] 27 Homerus, *Odyssee* x, 135 vv. 28 Ezech. 39: 19. | Apo. 17: 6. 35 'het beest' scheldnaam voor de paus, het rooms-katholicisme.

schuldig aan majesteitsschennis, en verdient het niet nog langer te leven. De ketters en verder allen die anders denken dan de roomse kerk of een andere interpretatie van de sacramenten geven, zijn ten eeuwigen dage in de ban gedaan. Bovendien zijn zij daardoor ontheven van eervolle amb-
 5 ten en onderworpen aan het oordeel van de wereldlijke overheid, opdat zij hun welverdiende straf, zoals men dat noemt, ondergaan. Indien de wereldlijke magistraat niet wil straffen en de kerk niet wil beschermen, zal ze evenzo alle eer moeten opgeven, *etc.*

Maar waarom blijf ik dit alles maar vertellen? De mensen zien en
 10 weten inmiddels heus wel wat er gebeurt: diegenen worden verdoemd, verbannen, verjaagd, gevangen gezet, gepijnigd en tenslotte op een wrede manier gedood die zich verzetten tegen het aanbidden van het beeld van het beest.

DE KATHOLIEKE AFGEVAARDIGDE: U maakt ons ernstige verwijten, vooral
 15 dat wij tegenstanders van het Evangelie zijn en de ware leraren met de doodstraf achtervolgen. Maar wij zien onzerzijds u als ketters en verleiders van het onschuldige volk. Wat is nu juist: wat wij over u of wat u over ons beweert? Daarover is nog geen legitiem oordeel geveld, aangenomen althans dat het oordeel van het heilige concilie van Trente hier niet toe-
 20 reikend zou zijn (*quod non!*). Dit concilie is vóór ons en tegen u. U hebt geen concilie vóór u en tegen ons. Toch vervloekt en veroordeelt u ons, omdat wij uw mensen vervolgen en ter dood brengen. Wij moeten hen namelijk als ketters beschouwen. Maar het is onmogelijk het oordeel over dit geschil op te schorten en de kwestie te laten rusten. Want dan valt u
 25 in uw eigen strik, in uw eigen valkuil. Of denkt u dat het ons ontgaat dat u klaagt over wat wij u aandoen, terwijl u anderen precies zo behandelt?

Maar laten wij het niet hebben over uw doen en laten en over de terechtstellingen die uw mensen reeds hebben voltrokken. Is het niet dui-
 30 delijk uit de boeken van uw leraren dat zij proberen te bewijzen (zoals we hier al gezegd en bewezen hebben) dat men de ketters met het zwaard van de overheid moet straffen en doden? Calvijn en Beza hebben met de boeken die zij speciaal hierover gepubliceerd hebben, toch geen ander oogmerk dan te bewijzen dat Servet terecht is gedood en dat men andere ketters ook moet doden? Zegt Beza niet uitdrukkelijk dat men ketters, die
 35 al veroordeeld zijn door hun gewetenswroeging, met passende strengheid moet straffen? Dat kan hij niet ontkennen. Nou dan!

Gereformeerden willen dat men doodt omwille van het geloof.

Laat ik mij nu bepalen niet tot de opvattingen van mijzelf en van de onzen, maar tot de opvattingen die u, | gereformeerden, er vroeger op 41rb nahield toen u zich beklaagde over onze mensen, omdat wij uw mensen als ketters doodden en terechtstelden. U merkte toen telkens het volgende op: ‘Wie kan iemand wettelijk als ketter doden zonder er zeker van te zijn 5 dat hij een ketter is?’ Maar is iemand een ketter, zoals Beza stelt, als hij door het getuigenis van zijn eigen geweten is veroordeeld? Hoe kan Beza of een ander dat van iemand zeker weten? Is er iemand die weet wat in de mens leeft, behalve God of deze mens zelf? Of zegt de ketter zelf dat het eigen geweten zijn dwalingen veroordeelt? Beslist niet. Hoe kan Beza, 10 zoals hij voorgeeft, of wie dan ook weten wie een ketter is? Of oordeelt de kerk over verborgen zaken?

Toch wil Beza deze mensen aan nader onderzoek onderwerpen en hun een proces aandoen. ‘En het gaat’, schrijft hij, ‘er niet om dat zij jegens ons 15 een schijnheilig gezicht trekken of berouw veinzen, maar dat de magistraat inderdaad werkt voor Hem wiens dienaar hij is en wiens Zoon hij kust. Het is de taak van de magistraat als Gods procureur op aarde, het brutale en schaamteloze onrecht te wreken dat Gods majesteit is aangedaan. Ook zijn de magistraten er voor de openbare orde wanneer de leer en de goede zeden in het geding zijn. Die taak kunnen zij slechts uitvoe- 20 ren als zij tegen de hardnekkige ordeverstoorers optreden. Waar nodig moeten zij het zieke lichaamsdeel wegsnijden om de gezondheid van het hele lichaam te bevorderen en te onderhouden, dat anders door dezelfde verrotting dreigt te worden aangetast. Door de een te straffen, garanderen zij dat de ander op het rechte pad blijft. En als er mensen zijn die men 25 noch met dreigementen noch met smeekbeden ertoe kan bewegen dezelfde leer aan te hangen als anderen en Gods Woord te volgen, dan moet de magistraat hun zo zijn macht laten voelen dat zij tenminste weggaan en niet als een beetje zuurdeeg al het deeg verzuren. En u vindt deze dingen zo onbelangrijk dat zij het niet zouden rechtvaardigen om ketters te straffen?’ 30

Dat alles heeft uw voorman Beza woord voor woord gezegd, precies zoals ik het hier weergeef.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Met dit beleid, mijnheer Beza, 35 komt het zwaard in handen van de katholieken, lieden die thans sowieso al genoeg tekeergaan. Het was in deze ellendige tijden niet nodig geweest de kwestie aan te roeren, aangezien het eerder nodig lijkt de macht van de

Beza graaft zijn eigen graf.

katholieken terug te dringen of te verkleinen in plaats van uit te rekken of te vergroten. En dit vooral ook omdat een goede vorst iets zeldzaams is! Zorg er dan voor dat het zwaard niet in handen van een waanzinnige komt die weldra ook brave mensen de keel afsnijdt: dat gaat van kwaad
5 tot erger.

41va BEZA: Dit argument heeft iets aantrekkelijks, vooral voor degenen die |
– met recht – gruwen van de wreedheden die de paapse beulen begaan. Maar wat mij betreft: hoewel ik omwille van Gods naam (want waarom zou ik hier de naam van de Heer niet noemen?) inderdaad de wreedheid
10 van sommigen heb ervaren, ben ik het er niet mee eens dat we deze kwestie nu zouden moeten laten rusten, omdat dat de papen zou stijven in hun houding. Want de bekende wreedheid van tirannen of de dwaze ijver van sommigen laat onverlet dat de goede vorsten de Zoon kussen en dat betekent dat het goed is wanneer zij de macht die zij aan God danken met
15 de juiste maat gebruiken ten aanzien van degenen die de duivel aan zich weet te binden en die hij in het geniep voorbereidt om met hun mateloze verdorvenheid en opzettelijke onwetendheid het geloof aan te tasten en – mocht het zijn – te vernietigen.

Beza geeft toe dat deze leer over het ketterdoden katholieken bevestigt in hun handelwijze.

DE GEREFORMEERDE AFGEVAARDIGDE: Dag in dag uit zien wij én mer-
20 ken wij ook dat de toestand van de katholieke kerk verder verslechtert naarmate mensen om redenen van geloof geweld wordt aangedaan. Hoe kunnen wij van onze kant dan menen dat onze missie beter afloopt als wij net zo te werk gaan? Denken wij soms dat wij, als wij net als zij olie op het vuur gooien, de brand wel zullen blussen?

De toestand van de religie is verergerd door de katholieke geloofsdwang.

25 Wij geloven in Christus. Zo zien wij onszelf. Wie zegt dat hij in Christus gelooft, behoort Christus' levenswandel te volgen. Hij kwam niet om anderen te slaan, maar om geslagen te worden. Hij gaf niemand een klap in het gezicht, maar kreeg er zelf wel een. Hij kruisigde niemand, maar werd gekruisigd, Hij doodde niemand, maar werd gedood. Wie gedood
30 wordt, volgt Christus, maar wie moordt, volgt de antichrist. Daarom is het iedereen geraden zijn geweten te onderzoeken en te gehoorzamen. Zij die anderen vervolgen, zijn kinderen van het vlees, maar zij die vervolgingen lijden, zijn kinderen van de geest. Daarom is het zaak de dwalingen van joden en wederdopers te verwensen en te veroordelen, want zij draaien
35 en fantaseren het zo dat hun kerk vóór de jongste dag (het laatste oor-

Het ketterdoden is niet conform het voorbeeld dat Christus ons gegeven heeft. Wie anderen omwille van het geloof doodt, volgt de antichrist. De vervolgers zijn kinderen van het vlees, de vervolgdgen kinderen van de geest. Christenen ondergaan lijden, maar laten niemand lijden.

1 Aangevuld: 'van de katholieken.' 2 [T. 205, T. 249] 3 '!' i.p.v. '?'. 7 [T. 205] 12 [T. 207] 18 [A.P. 39. text] 24 [A.P. 39. annot.] 33 [Bulling. w. fo. 91. d; B.w. 92. b]

deel) een wereldlijke instelling of organisatie zal worden, geregeerd en gedomineerd door de godvrezenden of vromen die de goddelozen met het zwaard uitroeien en alle wereldse rijken veroveren.

‘Wij zijn mede-erfgenamen van Christus. Lijden wij met Hem, dan delen wij ook in zijn verheerlijking.’ ‘In de hoop zijn wij behouden.’ ‘Want degenen die God tevoren gekend heeft, heeft Hij ook tevoren bestemd om aan het beeld van zijn Zoon gelijkvormig te worden.’ ‘Omwille van U worden wij dag in dag uit ter dood gebracht, men heeft ons als slachtvee beschouwd.’ *Etcetera*.

Deze uitspraken getuigen ervan en leren ons dat wij niet in dit leven zalig worden, maar dat wij hier ons kruis moeten dragen en lijdzaam nood en vervolgingen ondergaan. Of zoals staat geschreven bij Mattheus 16: 24: ‘Als iemand Mij wil volgen, moet hij zichzelf verloochenen, zijn kruis opnemen en Mij volgen.’ Bij Johannes 16: 33: ‘In deze wereld zult u verdrukking en nood kennen.’ | Bij 2 Timotheus 3: 12: ‘Allen die godvruchtig in Christus willen leven, zullen vervolgd worden.’ *Etcetera*! Deze uitspraken laten heel duidelijk zien dat de kerk in dit leven aan het kruis onderworpen is. Paulus zegt duidelijk dat de antichrist zal heersen tot aan het jongste gericht als Christus bij zijn komst diens rijk zal verpulveren. In de aardse rijken heersen veelal de goddelozen en die vervolgen de kerk van God zeer wreed tot aan de glorievolle komst van Jezus Christus.

Niet christenen,
maar goddelozen
vervolgen anderen.

Het Evangelie leert duidelijk dat het rijk van Christus een geestelijk rijk is, geestelijke en eeuwige goederen voortbrengt en geen wereldlijke macht uitoefent, maar integendeel lijdt aan vervolgingen. Daarom moeten wij de profeten volgens het Evangelie begrijpen en uitleggen. Want de apostelen geven een duidelijke interpretatie van de uitspraken over het aan David beloofde rijk: dat is het geestelijke rijk van Christus en onderworpen aan vervolgingen, *etcetera*. Zoals de tweede psalm leert: de kerk ondergaat in dit leven vervolgingen. De dood van haar heiligen is kostbaar, hun bloed zal zij eren. De Heer zal u bij droefheid brood, bij angst water geven. Op deze manier laat Hij zien en leert Hij hoe de kerk behouden blijft: onder het kruis en in de verdrukking.

Deze en talloze andere uitspraken van de Heilige Schrift getuigen er met kracht van dat de discipelen niet beter zijn dan hun Meester: de wereld haatte de Meester en zal daarom ook zijn discipelen haten.

5 Rom. 8: 17. | Rom. 8: 24. 7 Rom. 8: 29. 9 Rom. 8: 36; Ps. 44: 23. 19 [Idem ibi. fol. 92. c] 21 [Idem ibi. fol. 93. b] 2 Thess. 2: 8–12. 29 [Idem ibi] 31 Jes. 30: 20. 32 ‘hij’ is David.

Of willen wij in deze barre tijden de illusie koesteren van een wereld die beter is dan vroeger? Waar de discipelen van Christus over rozen gaan, terwijl het pad van de Meester met doornen was bedekt? Dat is niet geloofwaardig, net zo min als het geloofwaardig is dat de vervolgers in
5 vervolgers veranderen en Isaac in Ismaël.

Zonder afbreuk te willen doen aan de hoge achting die ik de heren Calvin en Beza toedraag, kan ik in deze moeilijke en ernstige kwestie niet met hen instemmen. Die mening verontrust mij echt, want zij lijkt redelijk, maar is duidelijk in strijd met de Schrift. Ik tref daar geen zin,
10 uitspraak of tekst aan die stelt dat men ketters met de dood moet straffen. Zou men dan zonder Gods uitdrukkelijke bevel de verantwoording voor zo'n ernstige daad op zich willen nemen? De overheid daartoe adviseren? De lidmaten van Christus in gevaar brengen? Moet men duistere bijbelplaatsen geloven als tal van heldere teksten het tegendeel verkondigen?
15 digen? Moet men de woorden van een of twee mensen geloven in plaats van de gangbare uitleg van het Nieuwe Testament? Wat leert, verkondigt en voorspelt dit de kinderen van God anders dan, zoals al gezegd, vervolgingen en lijden, tot aan het kruis toe? Waar is te lezen dat de kinderen van God het hier op aarde voor het zeggen hebben? Dat zij anderen kunnen
20 vervolgen en doden? Nergens. Daarom kan ik op dit punt ook geen mensen geloven, al lijken zij op engelen, die een Evangelie verkondigen dat vreemd en tegengesteld is aan het Evangelie van Christus.

Ik moet daarom hier (vergissingen voorbehouden) als mijn mening uitspreken dat het de leraren geenszins past de magistraten ertoe aan
42ra te zetten mensen te verbannen, laat staan | ze ter dood te brengen om geloofszaken. Het moet ons voldoende zijn als wij van de kant van de magistraat bescherming genieten tegen geweld jegens onze godsdienst-oefeningen en onze mensen. Wij maken onze leer zeer te schande en doen haar oneer aan als wij de overheid verzoeken ketters te straffen. Want men
30 kan daaruit afleiden dat wij zelf ook wel weten dat wij niet de Waarheid bezitten die nodig is om de leugen van onze tegenstanders te weerleggen. Of, als wij haar wel bezitten, dat wij haar wantrouwen en haar grote kracht niet kennen en dat daardoor onze leer vals is. Of dat wij de Waarheid niet begrijpen en niet met argumenten weten te verdedigen en dus
35 niet in staat zijn degenen die de Waarheid aanvechten, de mond te snoeren, hen te schande te maken en te overwinnen.

GAMALIËL: Dat klinkt goed en in de geest van Christus. Zo spreekt een evangelisch mens. Ik moet daar wel mee instemmen. En u, edele en machtige christenvorsten, gelooft hen niet die u aanraden ter wille van de godsdienst bloed te vergieten; weest toch niet bereid hun beul zijn. Gelooft u me: zij zouden wel anders adviseren als zij zelf vervolgd werden. 5 Er zijn er die zelf het slachtoffer zijn geweest van vervolging en inmiddels anders adviseren en wel zoals wáre christenen altijd adviseren.

Want, zoals Paulus zegt en de gereformeerde afgevaardigde uitvoerig heeft bewezen: allen die in Christus vroom willen leven, wórdten vervolgd. Als zij worden vervolgd, zullen zij nooit meer aanraden anderen zo te 10 behandelen. Zo deden ook Christus en zijn apostelen.

Weest tevreden met het zwaard dat God u gaf. U moet moordenaars, verraders, valse getuigen en andere misdadigers straffen. Wat de godsdienst betreft: u moet de vromen tegen het geweld van anderen beschermen. Dat is uw taak. Het onderwijs van de leraren laat zich niet met het 15 zwaard regelen. Als de leraren het van u gedaan kregen dat u hun leer met het zwaard beschermde, dan durft weldra een medicus te vragen zijn mening tegen die van andere medici te beschermen. De dialectici, de retoren en andere beoefenaren van vrije kunsten zullen hetzelfde durven doen. Maar als u deze kunsten niet met het zwaard kunt beschermen, zal het 20 u bij de theologie nog minder lukken, want die gaat over de geest en het begrip van het innerlijk. En bovendien, als een goed medicus zijn praktijk op zijn theorie kan funderen, zonder hulp van de magistraat, waarom is dan een theoloog daar niet toe in staat? Christus deed het, de apostelen deden het en hun navolgers moeten er ook toe in staat zijn. 25

U moet de lichamen van de vromen met het stoffelijke zwaard beschermen. Dat zwaard kan de zielen niet raken. Weest verstandig en volg de raad van Christus, niet die van de antichrist. Als u anders handelt, zult u ontdekken dat er pas een einde aan opstanden en oorlogen komt, als allen die zo roekeloos bloed lieten vloeien, in ellende zijn omgeko- 30 men. En denkt u niet dat u opstanden kunt onderdrukken door wreed op te treden. Want zou de wreedheid het zo ver schoppen | dat er nog 42rb maar twee mensen op aarde over waren, zij zouden onderling twisten en elkaar doodslaan. Zo is het ook de Midianieten vergaan. Wij hebben hetzelfde lot te vrezen, tenzij we ophouden geweld tegen elkaar te gebrui- 35 ken. Als wreedheid enig soelaas zou bieden tegen het kwaad, dan zou het kwaad allang zijn verdwenen. Want wij zijn de afgelopen vijfduizend jaar meer dan voldoende tekeergegaan. Zeker is toch dat men kwaad nooit

met kwaad overwint; er is geen andere remedie tegen dodelijk geweld dan ermee op te houden. De Heer weerstaat de hoogmoedigen, maar de nederigen schenkt hij genade.

Men zou willen wensen dat ieder die graag meester is, knecht wordt
 5 van anderen. Zo heeft de enige Meester zich ons tot voorbeeld gesteld, waarschuwend dat wij van Hem moeten leren goedertieren en zachtmoedig te zijn zoals Hij. De een behoort de last van de ander te dragen; zo vervult men de wet van Christus. Niemand dwaalt vrijwillig! Wie zou willens en wetens eeuwig pijn willen lijden? Onwetendheid doet dwalen.
 10 Wij allen dwalen menigmaal, omdat wij nu eenmaal mensen zijn en niet alwetend, zoals God. Wij dwalen in het onbekende. Als op alle dwalingen dood en verdoemenis moeten volgen, wie is er dan nog gevrijwaard van het zwaard en de hel? Als iemand meer weet dan een ander, kan hij beter God danken en zijn gave gebruiken om zijn naasten te verbeteren dan om hen in het verderf te storten. Paulus, in alle eeuwigheid
 15 door God uitverkoren tot zijn prachtige taak, heeft in zijn jonge jaren zelfs zo zeer gedwaald dat hij Jezus Christus in zijn discipelen vervolgte. Met zijn blinde ijver meende hij God van dienst te zijn. Zou elke gewetensvolle christen, ongeacht of hij tot de kerkelijke of wereldlijke overheid
 20 behoort, er niet uiterst bedacht op moeten zijn dat wat een uitverkorene als Paulus is overkomen, hem zelf ook zou kunnen gebeuren? En vooral in een kwestie waarvoor in de hele Schrift geen enkel uitdrukkelijk bevel is aan te treffen? Vervolgt en doodt men niemand om zijn geloof, hoe kan dat wroeging geven als er geen enkele wet wordt overtreden? Vervolgt en doodt men Christus in zijn aanhangers, wat het geval kan zijn en
 25 meestal ook het geval is als er vervolgd en gedood wordt, hoe kan men dan onschuldig zijn als men iets doet wat helemaal niet is opgedragen? Daarom en om redenen die de gereformeerde afgevaardigde goed verwoord heeft, zou ik willen voorstellen in deze kwestie te wachten op de
 30 komst van mijnheer de Voorzitter, meester Daniël.

JEZONIAS: Veel van wat wij in deze zitting hebben besproken, is bij gelegenheid ook in de voorafgaande zittingen aan de orde geweest. Bijvoorbeeld dat, zoals de katholieken zeggen, de vorsten door God zijn
 35 aangesteld om slechte mensen te straffen en dat de allerslechtste mensen diegenen zijn die andere mensen het meest kwaad doen. En het meeste kwaad doen zij die de zielen van de mensen voor eeuwig vermoorden.

3 [1 Petr. 5: 5; Luc. 14: 8] 5 [Mat. 20: 26, 23: 7 en 9: 34] Onduidelijke verwijzingen.
 7 [Mat. 11: 29; Gal. 6:1] 9 [A.P. 43. text] 11 [Jaco. 3: 2] 17 [1 Cor. 15: 9]

Omdat juist ketters zo iets doen, dienen de vorsten hen zo zwaar mogelijk | te straffen. Nu worden de mensen ter dood gebracht die het tijdelijke 42^{aa} lichaam van anderen doden. Het is echter van veel groter belang die mensen terecht te stellen, die anderen niet zo zeer lichamelijk doden, als wel in de ziel en voor eeuwig. Ook hebben de katholieken aangetoond dat 5 enkele gereformeerde leraren inmiddels deze opvatting zijn toegegaan.

Anderzijds zijn er ook enkele gereformeerden die geen begrip hebben voor het doden van ketters. Zij denken dat wie zo te werk gaat, nogal eens uit onwetendheid ernstig dwaalt en Christus in zijn volgelingen opnieuw kruisigt. Ten onrechte sporen de pausen met alle macht de vorsten 10 daartoe aan. Daardoor kregen redeloze tirannen vaak het zwaard in handen gedrukt. Gamaliël is het met de gereformeerde afgevaardigde eens; hij klaagt erover dat anderen, als zij macht krijgen, de vorsten aanzetten tot vervolgingen, in weerwil van het feit dat zij die juist sterk afkeurden in de tijd dat zij zelf werden vervolgd. Misdadigers, zegt hij, moet de over- 15 heid straffen, niet mensen met een verkeerd geloof. En verder dat de ware godsdienst met de Waarheid wordt beschermd en niet met het zwaard; het zwaard kan zo iets niet, de Waarheid wel.

Nu wij aan het eind zijn gekomen van de kwesties die wij wilden behandelen, danken wij de Heer. Tot Hem bidden wij allen. Moge Hij al 20 wat hier te berde is gebracht en overeenstemt met zijn heilige wil genadig bevorderen, en tegenwerken wat daar tegenin gaat, tot ere van zijn naam, tot vermeerdering van het rijk van Christus en tot zaligheid van veel mensen.

Van de zaken die wij behandeld hebben, geef ik hieronder een korte 25 samenvatting als geheugensteun en aanknopingspunt voor nadere overdenking. Ik denk de akten aan ieder van u, heren, toe te sturen, zodat u tegen de tijd dat mijnheer de Voorzitter, meester Daniël, terugkomt, heeft kunnen toevoegen wat u goed dunkt en verwijderen wat u verkeerd lijkt. De adviezen | aan de Voorzitter kunnen dan nog beter overdacht worden 42^{bb} ingediend.

Aldus bespraken en onderzochten de heren of de gereformeerden, in navolging van de katholieken, ook proberen alle wereldlijke mensen en in het bijzonder de overheden in hun macht te krijgen. Het eerste boek behandelde ten aanzien van de burgers de bewering dat de kerk niet kan 35 dwalen.

16 'verkeerd geloven' voor 'misgheloovighe'; het woordspel van 'misdadighen' en 'misgheloovighe' gaat in de vertaling verloren.

1. De waarheid van hun geloof is bewijsbaar op grond van eeuwen-
oude argumenten.
 2. Op grond van langdurige gewoonte.
 3. Op grond van de inzichten van de nieuwe leraren van deze tijd.
 - 5 4. Op grond van de inzichten van de kerkvaders.
 5. Op grond van de inzichten van de concilies.
 6. Op grond van de inzichten van heidense auteurs.
 7. Ook is besproken dat zij beiden iedereen willen beoordelen, zonder
zelf door iemand beoordeeld te worden.
 - 10 8. Ook is aan de orde geweest dat zij (katholiek en gereformeerd) over
de leer moeten oordelen en niet het volk.
 9. Het tweede boek handelt over de overheid en stelt de vraag aan de
orde wie over ketterij en kettters mag oordelen.
 10. Over de vrijheid van het geweten en of men slechts één geloof moet
15 toelaten.
 11. Over de verstoorders van de uiterlijke kerkvrede.
 12. Over hen die een andere leer verkondigen dan de kerk.
 13. Over het niet meer discussiëren met tegenstanders.
 14. Over het schrijven en drukken van boeken.
 - 20 15. Over het veroordelen van een partij die niet gehoord is.
 16. Over predikanten die bij de overheid om hulp vragen.
 17. Over het afkeuren van medelijden bij het sparen van kettters.
 18. En om het doden ter wille van
 19. Het geloof.
- 25 In al deze zaken hebben de gereformeerden vroeger de katholieken be-
kritiseerd; zij doen nu alsof het goed is hen daarin na te volgen. De Heer
kere alles ten beste. Amen.

Einde van het tweede boek

BIJLAGE I

Bij *Synodus* opgenomen
literatuurlijst, met afkortingen

Verclaringe vande Namen der Boecken in den Lijsten deses Boeckkens om die selve niet te beswaeren alleenlijck met eenighe letteren aangewesen, soo dat daer werdt beteeckent by de Letteren.

- A.P. Acta pacificationis, quae coram. Caesarea Maj. Commissarijs, &c. Coloniae habita sunt. Lugduni apud Andream Scureum 1580.
- B. d. g. Bekentnisse of Belijdenisse des gheloofs, int gemeyn, ende eendrachtelijck vanden ghelovighen inde Nederlanden, rc. Gedruckt 1566.
- B.I.C. Brevis instructio muniendis fidelibus adversus errores secta anabaptistarum. Item adversus fanaticam sectam Libertinorum, &c. autore Joanne Calvino Argentorati per Vvendelium Rehelium Anno 1546.
- V.P.O. V. Partis commentariorum de Statu Religionis & Reipub. In regno galliae Lugduni Batavorum per Joannem Iucundum Anno 1580.
- C. Commentaires de l'estat de la Religion & Republ, soubs les Roys Henry, & Francois seconds, & Charles neuvieme 1575.
- C.C. Commentarien van Calvijn op Sint Jans Evangelien, ende alle de Epistelen.
- C.T. Concilium Tridentinum.
- C.B. Confessio Christianae fidei, &c. per Theodorum Bezam ex typographia Ioannis bonifidei 1560.
- Ep. Beze. Epistolarum Theologicarum Theodore Beze liber unus Geneve apud Enstathium vignon 1575.
- H. Confutatio Prolegomenon Brentij, quae primum scripsit adversus venerabilem virum Petrum a Soto, &c. Autore Stanislao Hosio, &c. Parisijs apud Guilhelmum des bois, sub sole aureo, &c. 1560.
- I. Interim adultero Germanum, &c. per Ioannem Calvinum 1549.
- Institut. Institutio totius Christianae Religionis, &c. Ioanne Calvino Authore Genevae ex officina Joanni Gerardi Typographi 1550.

- M. Reverendissimi domini Melchioris cani Episcopi, &c. de locis Theologicis libri 12. Louanij excudebat Servatius Sassenus sumptibus Ioannis Stelsy 1564.
- Mus. C.M. In Euangelistam Matheum commentarij, &c. per wolfgangum Musculum dusanum. Basileae 1548
- Musc. C.G. In Mosis Genesim plenissimi commentarij, &c. VVolfango Musculo Dusano autore Basileae per Ioannes Hervagios 1554.
- P. Tractaet ofte handelinghe vande Kercke, eerst in Francoys ende Latijn ghemaect by P. van Mornay, Heer van Plessis, Marlijn, rc. ghedruckt t'Hantwerpen by Jasper Tropens op de Catte Veste, inden tinnen pot 1580.
- B. Res. Theodori Bezi Responso ad defensiones & Reprehensiones Sebastiani castellionis Anno 1563. Excudebat Henricus Stephanus, &c.
- R. Requeste presentee a son alteza, &c. par les habitans du Pais Bas, protestans vouloir vivre selon la reformation de l'Evangile, le 22. jour de Iunii 1578.
- R. Explicationis articulorum venerandae facultatis Sacre Theologiae generalis Study Lovanium, &c. Authore eruditissimo viro Sacrae paginae professore D. Ruardo Tapper ab Enchusia, &c. Lovanij apud Martium verhaselt in pingui gallina 1555.
- S.C. Declaration pour maintenir la vraye foy, &c. par Ioan Calvijn, contre les erreurs detestables de Michel Servet Espagnol. Ou il est aussi montre quil est licite de punir les heretiques, & qu'a bon droist ce meschant a ete execute par Iustice en la ville de Geneve, chez Iean Crespin a Geneve 1554.
- S. d. d. Zent-brief der Dienaren, die Godts Woort in de Ghereformeerde Kercken in Nederlant verkondighen aen den ghenen, die seker Boeck gemaect hebben, datmen noemt dat Berghsche ofte Concordie-boeck. t'Hantwerpen by Gillis vanden Rade 1580.
- T. Traite de l'autorite du Magistrat en la punition des heretiques, fait en Latin par Theodore de Beza, imprime par Conrad Badius 1560.
- Cort. Cort eenvoudigh ende waerachtigh verhael, waeromme Casper Coolhaes by den Synode van Hollant van der kercke Christi is gheexcommuniceert ghestelt van weggen der Predicanten ende Ouderlinghen inden voorsz. Synode vergadert, rc. Gedruckt tot Dordrecht by Jan Canijn Anno 1582.

BIJLAGE II

De eindbalans

1. De rooms-katholieken misprijzen barmhartigheid en prijzen felheid tegen de ketters;	1. De gereformeerden misprijzen de rooms-katholieken hierom, maar doen het de katholieken wel na;
2. zij willen niemand dulden die hun leer bekritiseert of hun uiterlijke kerkvrede verstoort;	2. zij misprijzen de rooms-katholieken hierom, maar zij volgen de katholieken hierin na;
3. zij willen niet dulden dat het maken, drukken, hebben en lezen van boeken vrij is;	3. zij misprijzen de rooms-katholieken hierom, maar zij volgen de katholieken hierin na;
4. zij voeren naar eigen goeddunken velerlei ceremoniën in;	4. zij misprijzen de rooms-katholieken hierom, maar zij volgen hen hierin na;
5. zij bewijzen door terug te grijpen op de concilies;	5. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het hen na;
6. zij willen geenszins vrijheid van geweten op het gebied van het geloof;	6. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het hen na;
7. zij willen niet met ketters in discussie gaan;	7. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het hen na;
8. zij hanteren voorbeelden uit de kerkgeschiedenis als waar bewijs;	8. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het hen na;
9. zij gebruiken getuigenissen van heidenen;	9. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het hen na;
10. zij roepen ter bescherming van hun kerk en leer de hulp van de overheid in;	10. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het hen na;

11. zij willen diegenen die anders dan zij leren doden;	11. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het henna;
12. zij willen dat enkel de leraren of pastores oordelen over de leer;	12. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het henna;
13. zij willen dat het oordeel over ketterij en kettters enkel toebehoort aan de kerkelijke overheid en niet aan de wereldlijke;	13. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het henna;
14. zij willen over iedereen mogen oordelen, maar willen niemands oordeel verdragen;	14. zij misprijzen dit in de rooms-katholieken. maar doen het henna;
15. zij bewijzen met ouderdom als argument;	15. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het henna;
16. zij bewijzen met de getuigenissen van de oude kerkvaders.	16. zij misprijzen het in de rooms-katholieken. maar doen het henna.

BIJLAGE III

Concordantietabel

Folio-aanduiding uitgave Colom (1630) :
 website pagina <http://dpc.uba.uva.nl/coornhert>

1 ^r	1.02.0027	15 ^r	1.02.0055	29 ^r	1.02.0083
1 ^v	1.02.0028	15 ^v	1.02.0056	29 ^v	1.02.0084
2 ^r	1.02.0029	16 ^r	1.02.0057	30 ^r	1.02.0085
2 ^v	1.02.0030	16 ^v	1.02.0058	30 ^v	1.02.0086
3 ^r	1.02.0031	17 ^r	1.02.0059	31 ^r	1.02.0087
3 ^v	1.02.0032	17 ^v	1.02.0060	31 ^v	1.02.0088
4 ^r	1.02.0033	18 ^r	1.02.0061	32 ^r	1.02.0089
4 ^v	1.02.0034	18 ^v	1.02.0062	32 ^v	1.02.0090
5 ^r	1.02.0035	19 ^r	1.02.0063	33 ^r	1.02.0091
5 ^v	1.02.0036	19 ^v	1.02.0064	33 ^v	1.02.0092
6 ^r	1.02.0037	20 ^r	1.02.0065	34 ^r	1.02.0093
6 ^v	1.02.0038	20 ^v	1.02.0066	34 ^v	1.02.0094
7 ^r	1.02.0039	21 ^r	1.02.0067	35 ^r	1.02.0095
7 ^v	1.02.0040	21 ^v	1.02.0068	35 ^v	1.02.0096
8 ^r	1.02.0041	22 ^r	1.02.0069	36 ^r	1.02.0097
8 ^v	1.02.0042	22 ^v	1.02.0070	36 ^v	1.02.0098
9 ^r	1.02.0043	23 ^r	1.02.0071	37 ^r	1.02.0099
9 ^v	1.02.0044	23 ^v	1.02.0072	37 ^v	1.02.0100
10 ^r	1.02.0045	24 ^r	1.02.0073	38 ^r	1.02.0101
10 ^v	1.02.0046	24 ^v	1.02.0074	38 ^v	1.02.0102
11 ^r	1.02.0047	25 ^r	1.02.0075	39 ^r	1.02.0103
11 ^v	1.02.0048	25 ^v	1.02.0076	39 ^v	1.02.0104
12 ^r	1.02.0049	26 ^r	1.02.0077	40 ^r	1.02.0105
12 ^v	1.02.0050	26 ^v	1.02.0078	40 ^v	1.02.0106
13 ^r	1.02.0051	27 ^r	1.02.0079	41 ^r	1.02.0107
13 ^v	1.02.0052	27 ^v	1.02.0080	41 ^v	1.02.0108
14 ^r	1.02.0053	28 ^r	1.02.0081	42 ^r	1.02.0109
14 ^v	1.02.0054	28 ^v	1.02.0082	42 ^v	1.02.0110

Personenregister

- Acontius** (1492–1566): Italiaanse humanist, vanaf 1561 genaturaliseerd Engelsman. Voorman van de Radicale Reformatie en pleitbezorger van de religieuze tolerantie. Belangrijk werk: *Stratagematum Satanae libri octo* (1566).
- Ambrosius van Milaan** (339–397): Latijnse kerkleeraar; bisschop van Milaan (sinds 374). Dominante figuur in het kerkleven van zijn tijd. Streed met moed en succes tegen arianse en heidense restauratiepogingen. Onder invloed van zijn prediking bekeerde Augustinus zich tot het christendom.
- Andreae, Jakob** (1528–1590): Luthers theoloog (Tübingen). Samen met Brenz verantwoordelijk voor de opbouw van de protestantse kerk in Württemberg. Vooral bekend door zijn rol in de totstandkoming van het 'Bergisches Buch', een *formula concordiae* die een einde moest maken aan de onenigheid die zich na de dood van Luther (1546) manifesteerde.
- Antonius de Grote** (251/252 – ca. 356): 'Vader van de monniken'. Leefde als heremiet en zette zich in voor de stichting van heremietenkolonies (voorlopers van de latere monnikenkloosters).
- Arenius** (Guillaume Dauvet, seigneur d'Arènes; 16e eeuw): Lid van een delegatie die vanuit de Condé naar Hendrik III werd gestuurd met het verzoek gewetensvrijheid te verlenen.
- Aristides van Athene** (kort na 550 – ca. 467 v.C.): Atheens staatsman en veldheer.
- Aristoteles** (384–322 v.C.): Grieks wijsgeer. Na Plato, zijn leermeester, de invloedrijkste filosoof uit de Griekse Oudheid. Hij liet een groot en gedeels bewaard oeuvre na van logische, metafysische, natuurfilosofische en ethisch-politieke geschriften dat diepgaande invloed zou uitoefenen op de Westeuropese geschiedenis van filosofie en wetenschap.
- Arius** (ca. 260–336): Priester in Alexandrië. Vanwege zijn theologische opvattingen in 318 als ketter geëxcommuniceerd, maar in 335 door keizer Constantinus gerehabiliteerd. Het arianisme speelde een belangrijke rol in de theologische conflicten rond de triniteitsleer. Arius leerde dat God één, ongeworden en ondeelbaar is en dat de Zoon voor het begin van de tijd door God uit het niets is geschapen en daarom wezensvreemd en ongelijk (Gr. ἀνόμοιος) aan de Vader is.
- Athanasius van Alexandrië** (ca. 297–373): Invloedrijke Egyptische bisschop en kerkvader. Bekend om zijn strijd tegen de arianen en tegenstanders van

het concilie van Nicea (325). In zijn incarnatietheologie verdedigde hij de volledige goddelijkheid van Christus.

Atticus, Titus Pomponius (110–32 v.C.): Hooggecultiveerd Romeins ridder. Vooral bekend door zijn beste vriend, Cicero, die aan hem zijn *Cato maior de senectute* en *Laelius de amicitia* opdroeg. Cicero's correspondentie met hem (16 boeken) werd in 1345 door Petrarca ontdekt.

Augustinus, Aurelius (354–430): Latijnse kerkvader, geboren in Thagaste (N-Afrika) waar hij leraar in de retoriek was. Na in Milaan te zijn bekeerd en gedoopt (zie Ambrosius) keerde hij terug naar N-Afrika waar hij (na 395) als bisschop van Hippo tot aan zijn dood een rijk en veelzijdig theologisch en filosofisch oeuvre opbouwde dat als weinig andere het christelijk denken (liefdesethiek, leer van de erfzonde) van later eeuwen zou beïnvloeden. Behalve door zijn polemische stellingname tegenover het manicheïsme, de donatisten en het pelagianisme wordt hij vooral herinnerd door zijn spirituele autobiografie *Confessiones* en zijn hoofdwerk *De Civitate Dei*.

Basilius van Caesarea (ca. 329/330–379): Theoloog en asceet uit Cappadocië. Hij oefende bijzonder grote invloed uit op de ontwikkeling van het kloosterwezen. In 370 werd hij bisschop van Caesarea. Zijn theologie droeg beslissend bij aan de zege van de triniteitsleer van Nicea en de ondergang van het arianisme op het Concilie van Constantinopel (381).

Bellie of Bellius, Martinus, zie **Castellio, Sebastian**

Bernardus van Clairvaux (1090–1153): Abt en mysticus, kerkelijk en politiek invloedrijk theoloog. Stichter van het derde en beroemdste dochterklooster van Cîteaux, dat uitgangspunt van talrijke Cisterciënser kloosterstichtingen zou worden. Hielp op verzoek van paus Eugenius III mee de tweede kruistocht (1147–1149) voor te bereiden. Zijn monastieke theologie, die uit Origenes en Augustinus put, heeft als kern de christologie en is nieuw door de toewending tot het religieuze subject en diens geloofservaring.

Beza, Theodorus (Théodore de Bèze; 1519–1605): Zwitsers theoloog van Franse origine, aanhanger van Calvijn. Doceerde sinds 1559 in Genève. Bij het uitbreken van de godsdienstoorlogen (1561–1563) koos hij de zijde van de Franse hugenoten. Het centrum van zijn theologie vormt de predestinatieleer, gebaseerd op Gods werkoorzakelijkheid. Na de dood van Calvijn (1564) werd hij diens opvolger en gold hij als invloedrijkste theoloog van het calvinisme. Hij schreef de eerste biografie van Calvijn (1564) en bezorgde een in meerdere oplagen verschenen tekstkritische uitgave van het Nieuwe Testament.

Brenz, Johannes (1499–1570): Zwabisch reformator. Hij werd in 1518 bij gelegenheid van de Heidelberger Disputatie voor Luther gewonnen. Hij omarmde enthousiast diens genadeleer en avondmaalsleer en ontwikkelde een speculatief verdiepte lezing van diens christologie. Zijn invloed

op de vorming van het Luther's confessionalisme, met name in Württemberg, was van blijvende betekenis.

Bucer, Martin (1491–1551): Reformator. Zijn ontmoeting met Luther (1518, Heidelberger Disputatie) betekende een keerpunt in zijn ontwikkeling. In 1524 vestigde hij zich als protestants geestelijke in Straatsburg en oefende vandaaruit grote invloed uit op de verbreiding van de Reformatie in binnen- en buitenland (vooral in de Nederlanden, Frankrijk en Engeland). Hoewel hij in de intra-reformatorische controverse over het Avondmaal met Zwingli en Oecolampadius tegenover Luther en Brenz kwam te staan, bleef hij streven naar verzoening. In de 1540er jaren nam hij ook deel aan alle belangrijke godsdienstgesprekken tussen de evangelische en katholieke partijen. Op uitnodiging van Thomas Cranmer verhuisde hij naar Engeland. Daar werd hij hoogleraar in Cambridge.

Bullinger, Johann Heinrich (1504–1575): Zwitsers reformator. Gevormd in de geest van de *devotio moderna* en Erasmus, werd hij door Luther en Melancthon gewonnen voor de protestantse zaak. Na de dood van Zwingli werd hij in 1531 diens opvolger als hoofd van de kerk in Zürich. Zijn levenswerk was de zowel organisatorische als theologische consolidering van de Zürcher Reformatie. Eén van zijn successen was de totstandkoming van de *Consensus Tigurinus* (1549), d.i. de overeenstemming tussen de kerk van Genève en die van Zürich in de avondmaalcontroverse. Door zijn omvangrijke correspondentie beïnvloedde hij de voortgang van de Reformatie in heel Europa. Zijn *Confessio Helvetica* (1536) werd in 1566 door de Zwitserse kerk officieel aangenomen.

Calvijn, Johannes (Jean Calvin; 1509–1564): Franse reformator. Ontdekte zijn roeping door een bekeringsbeleving in 1533–1534. De vervolging van protestanten in Frankrijk vanaf 1534 dwongen hem tot een zwervend bestaan dat eindigde in een Zwitserse ballingschap (1536). In datzelfde jaar verscheen in Bazel van zijn hand een werk dat in latere drukken zou uitgroeien tot zijn hoofdwerk, t.w. *Christianae religionis Institutio*, een omvattend dogmatisch overzicht van de christelijke geloofsleer. In dat jaar haalde de Zwitserse reformator Farel hem over om aan de uitbouw van de Reformatie mee te werken. Conflicten met de Geneefse overheid leidden tot zijn verbanning in 1538. Met de kentering van het politieke getij keerde hij in 1541 weer in Genève terug. Het werd het begin van een door hem geïnspireerd regime van strenge kerktucht dat de burgerlijke overheid als het ware opzoog en de stad Genève tot voorbeeld van een theocratie maakte (dwingend opgelegde theologische uniformiteit, theologische onenigheid wordt een doodzonde). Deze stellingname zou de antitrinitarist Servet (zie: Servet) noodlottig worden: in 1553 werd hij, door Calvijn aangeklaagd, veroordeeld tot de brandstapel – een gebeurtenis, die vele gelovigen in Europa schokte en sterke impulsen gaf aan de 16^e-eeuwse discussie over geloofsvrijheid en toleran-

tie (vgl. Castello, Coornhert). Calvijn heeft in elk geval kennis gemaakt met Coornherts *Verschooninghe van de roomsche afgoderije* (1560) dat voor hem werd vertaald en ter weerlegging werd toegestuurd. Hij reageerde twee jaar later furieus met het tractaat *Response à un certain Holandois*.

- Campanus, Johannes** (ca. 1500 – na 1574): Antitrinitarisch theoloog, geboren in Maaseik. Van betekenis voor de Radicale Reformatie o.a. voor dopersen en mystieke spiritualisten zoals Sebastian Franck. In 1532 publiceerde hij zijn *Restitution*. Zijn denkbeelden brachten hem meermalen in botsing met de (protestantse) theologie en politiek van zijn dagen. Hij eindigde zijn dagen in langdurige gevangenschap.
- Cano, Melchior** (1509–1560): Spaanse dominicaan, theoloog (o.a. in Salamanca). Nam in opdracht van Karel v deel aan het Concilie van Trente. Hij was een tegenstander van de Jezuïetenorde, een pleitbezorger van de Inquisitie en grondlegger van de apologetiek.
- Capito, Wolfgang** (Fabricius; eigenlijk W. Köpfel; 1478–1541): Reformator. Vanaf 1515 in Bazel hoogleraar in de theologie en predikant en één van de trouwste medewerkers van Erasmus. Sinds 1518 één van de vroegste, humanistische partijgangers van Luther. Werkte sinds 1522 in Straatsburg, naast Bucer, als leider van het kerk- en schoolwezen en nam deel aan de godsdienstgesprekken in Worms (1540) en Regensburg (1541).
- Castello, Sebastian** (Castellion, Sébastien [ook: Martin Bellius; ook Montfoort]; 1515–1563): Zwitsers, protestants humanist en filoloog, van Franse origine. Op voorspraak van Calvijn vanaf 1541 schoolhoofd in Genève. Na de verbranding van Servet (1553) ontpopte hij zich tot tegenstander van Calvijn. Uitgeweken naar Bazel vond hij emplooi eerst als corrector en vanaf 1553 als hoogleraar in de Griekse taal. Hij verwierf bekendheid o.m. door zijn stellingname tegen de terechtstelling van kettters en vóór het principe van tolerantie (*De haereticis an sint persequendi*, Bazel 1554) en door zijn vertaling van de bijbel in het Latijn (1546–1551) en in het Frans (1555). Ook bekend vanwege zijn *Conseil à la France désolée* (1562) en zijn hoofdwerk *De arte dubitandi* (1562). Coornhert citeerde veelvuldig uit zijn werk en vertaalde enkele van zijn geschriften in het Nederlands.
- Cato, Marcus Porcius** (bijgenaamd de Oude; 234–149 v. C.): Romeins staatsman en schrijver. Bestreed in woord en geschrift de moreel verwekkende effecten van de Hellenistische cultuur op de Romeinse samenleving en cultuur. In zijn informatieve dialoog *Cato maior* gaf Cicero een geïdealiseerd portret van hem.
- Chrysostomus, Johannes Chrysostomos** (Johannes van Antiochië, 349–407): Bisschop van Constantinopel (397–404) en grootste prediker uit de patristiek. Zijn werk, dat zich in omvang alleen met dat van Augustinus laat vergelijken, omvat verhandelingen, preken en brieven. Zijn aandacht

ging vooral uit naar de levenspraktische aspecten van het evangelie. De christelijke oergemeente en het kloosterleven waren zijn model.

Circe (Gr. Κίρκη): Bij Homerus, in de *Odyssee*, beschreven als de dochter van Helios op het eiland Aea; tovenaars. Zij verandert alle vreemdelingen in dieren (de metgezellen van Odysseus bijv. in zwijnen).

Clemens, T. Flavius, van Alexandrië (ca. 140/150 – voor 221): Christelijk filosoof; auteur van een synthese van Griekse filosofie (Platonisme; Stoïcisme) en christelijk-joodse openbaring. Zijn filosofie met de beschrijving van de weg waarlangs men tot ware gnosticus wordt (in de driestap van bekering, zedelijk leven en geestelijke schouwing) verraadt vooral de invloed van Origenes.

Constantinus de Grote (Flavius Valerius Constantinus; ca. 280–337): Romeins keizer. Van wereldhistorische betekenis was zijn overgang naar het christelijk geloof. Zijn streven was gericht op zo groot mogelijke inter- en intra-kerkelijke eenheid en integratie. De door hem bijeengeroepen rijks-synode van Nicaea (325) beoogde het doel van herstel van de kerkelijke eenheid dichterbij te brengen door een uniforme geloofsformule.

Constantius (317–361): Zoon van Constantinus de Grote.

Cyprianus van Carthago (ca. 200/210–258): Kerkvader, bisschop van Carthago (249). Stierf als martelaar. Zijn streven naar eenheid van de kerk werd ingegeven door zijn overtuiging dat de kerk noodzakelijk was voor het heil (*extra ecclesiam nulla salus*). Van hem stamt ook het woord dat wie niet de kerk als moeder heeft, God niet als vader hebben kan.

Dionysius Areopagita (Pseudo-Dionysios; 5^e eeuw): Pseudoniem voor een auteur, vermoedelijk van Syrische afkomst, die zich uitgaf voor 'bisschop van Athene' en zich identificeerde met Dionysios Areopagita uit *Hand.* 17: 34. Zijn theologisch werk draagt een neoplatonistisch stempel. Het werd ca. 860 o.m. door Johannes Scotus Eriugena in het Latijn vertaald en in de Middeleeuwen als getuigenis van het oerchristendom gezien. Twijfel daarover rees al bij humanisten (Valla, Erasmus) en reformatoren, maar zou pas in 1895 gefundeerd blijken te zijn.

Donatus van Carthago (gest. 355): Bisschop van Carthago in 313, leider van de donatisten (zie zakenregister: Donatisme). Als bisschop zette hij de lijn van Cyprianus voort. Hij werd later als martelaar vereerd. Er zijn geen geschriften van hem bewaard gebleven.

Duifhuis, Hubert (ca. 1531–1581): Gevierde (maar door de calvinisten bekritiseerde) spiritualistische, 'libertijnse' prediker van de Jacobskerk te Utrecht.

Eudoxius van Constantinopel (gest. 370): O.a. bisschop van Antiochië en later (357) van Constantinopel. Zijn steun aan Aetius en Eunomius voerde tot een breuk met keizer Constantius II en zijn afzetting.

Eunomius (325–396): Bisschop van Cyzicus. Na de dood van Aetius (367) werd hij leider van de kerkgemeenschap van de *anhomoiërs* (zie aria-

nisme) die zich van de rijkskerk had afgescheiden. Na zijn veroordeling door het tweede oecumenische concilie (Constantinopel/Byzantium) volgde zijn levenslange verbanning.

Eusebius van Caesarea (kort na 260–337/340): Kerkhistoricus. Sinds 313 bisschop van Caesarea Palestinae. Auteur van de eerste kerkgeschiedenis, een werk dat door vele citaten uit verloren gegane oud-christelijke geschriften als bron waardevol is en in oost en west talrijke voortzettingen en vertalingen vond. Theologisch zocht hij een middenweg tussen arianisme en de theologie van Nicea.

Fabricius (Caius Fabricius Luscinus; gest. 250 v.C.): Romeins generaal en staatsman, bekend om zijn eenvoudige levensstijl en hoogstaande moraal.

Ferdinand I (1503–1564): Jongere broer van Karel v. Duits keizer van 1556–1564. Sinds 1552 heerser over de Oostenrijkse erflanden van de Habsburgers. In 1526 koning van Bohemen en Hongarije en plaatsvervanger in het rijk van Karel v. Hij streefde een godsdienstopolitiek van verzoening na.

Filips II (1527–1598): Zoon van Karel v en Isabella van Portugal. Koning van Spanje van 1556–1598 en (als Filips I) van Portugal, van 1580–1598. Trouwde in tweede huwelijk met Mary I van Engeland. In 1555 werd hij landsheer van de Nederlanden. Machtigste vorst van zijn tijd, voortdurend oorlogvoerend (Frankrijk, Ottomaanse Rijk). Toegewijd aan de katholieke kerk bestreed hij het protestantisme. Na de Beeldenstorm (1566) stuurde hij Alva naar de Nederlanden. Diens harde optreden en onverzoenlijke houding leidde tot de Opstand. De Staten-Generaal van de Nederlanden verklaarden Philips in 1581 vervallen van zijn macht (Plakkaat van Verlatinghe).

Frans I (François de Valois; 1494–1547): Koning van Frankrijk van 1515 tot 1547, renaissancevorst, belangrijk vanwege zijn patronage van kunst en letteren (Da Vinci, Budé). Voortdurend verwickeld in machtsstrijd met Karel v, maar weinig succesvol (in 1525 werd hij zelfs gevangengenomen).

Frans II (François II de France; 1544–1560): Zoon van Hendrik II, broer van Karel IX en Hendrik III. Getrouwd met Mary Stuart, koning van Frankrijk van 1559 tot 1560 (waarbij zijn moeder, Catharina de Medici, als regentes optrad).

Giovanni Valentino Gentile (1520–1566): Italiaanse humanist en antitrinitariër, die net als Servet (in 1553) zijn aanvallen op de triniteit met de dood moest bekopen (te Bern onthoofd in 1566).

Gerson, Johannes (Jean le Charlier de; 1363–1429): Vooraanstaand 15^e-eeuwse theoloog. Kanselier van de universiteit van Parijs (sinds 1395). Hij zette zich in voor een theologie die contact maakte met de spirituele levenspraktijk en niet alleen maar toegankelijk was voor een intellectuele elite (zgn. lekentheologie). Ten tijde van het Westers Schisma ijverde hij onvermoeibaar voor kerkvrede en eenheid van de kerk. Daarbij stelde hij het gezag van het concilie boven dat van de paus (conciliarisme).

- Gratianus** (eind 11^e eeuw – voor 1160): Theoloog, kerkrechtgeleerde. Hij schreef ten behoeve van het onderwijs een naar scholastieke methode ontworpen leerboek (het *Decretum Gratiani*), dat als samenvatting van het bestaande kerkrecht de grondslag legde voor de middeleeuwse canonicus en een ongekend succes en invloed in Europa had.
- Hendrik II** (Henri II 1519–1559): Zoon van Frans I, koning van Frankrijk van 1547 tot 1559. Getrouwd met Catharina de Medici. Trad zeer hard op tegen protestanten. Hij was in een machtsstrijd verwickeld met Karel v, sloot echter vrede in 1559 (de vrede van Cateau-Cambrésis).
- Henri III** (Henry de Valois, 1551–1589): Zoon van Hendrik II, koning van Frankrijk van 1574 tot 1589. Militant katholiek, instigator van de Bartholomeusnacht. Tijdens zijn koningschap viel Frankrijk ten prooi aan godsdienstoorlogen. In 1576 deed hij enige concessies aan de protestanten in reactie waarop de katholieke Ligue werd gevormd. Toen zijn jongste broer en opvolger stierf en de protestant Hendrik van Navarra zijn opvolger dreigde te worden, verscherpte hij de repressie van de protestanten en annuleerde hij het opvolgingsrecht van Hendrik van Navarra. In 1590 stierf hij aan de gevolgen van een moordaanslag. Hij werd opgevolgd door Hendrik van Navarra (Hendrik IV).
- Hieronymus** (ca. 347–419/420): Latijnse kerkvader, een van de grootste geleerden van zijn tijd. Van 375 tot 378 leefde hij als kluizenaar in de woestijn. Van de vier Latijnse kerkvaders was hij weliswaar niet de belangrijkste theoloog (dat was Augustinus), maar wel de productiefste auteur. Als polyglot-vertaler fungeerde hij als middelaar van het Griekse en Latijnse christendom. Daarop berust zijn naam als wegbereider van het latere humanisme (Erasmus zou in 1515 de uitgave van de *Opera Hieronymi* verzorgen).
- Hilarius van Poitiers** (ca. 315 – ca. 367): Theoloog en ca. 356 bisschop van Poitiers. Bestrijder van het arianisme.
- Hosius, Stanislaus** (1504–1579): Poolse theoloog, bisschop en kardinaal. Fel bestrijder van het protestantisme.
- Hus, Johannes** (Jan Hus; ca. 1370–1415): Tsjechisch theoloog en reformator. Hij verdedigde gedachten van J. Wyclif (het gezag van het geweten, kritiek op wereldlijke aspiraties van de kerk) die sinds ca. 1390 aan de Praagse universiteit in omloop kwamen en veel aanhang vonden. In 1414 werd hij gesommeerd zich te verantwoorden op het concilie van Konstanz, waar hij (ondanks het hem beloofde vrijgeleide) gearresteerd werd. Als ketter veroordeeld werd hij in 1415 verbrand. In de ogen van de latere Duitse protestanten was Hus een voorloper van Luther.
- Julianus de Afvallige** (Julianus II of Julianus Apostata 331–363): Keizer van Rome van 360 tot 363.
- Justinianus I, de Grote** (ca. 482–565): Als Byzantijns keizer (527–565) streefde hij naar de politieke en religieuze eenheid van het Romeinse Rijk. Zijn

regeringsperiode kenmerkte zich door een omvangrijke bouwactiviteit. Zijn hoofdverdienste is de codificatie van het Romeinse recht (de *Codex Iustiniani* van 529).

- Karel v** (1500–1558): Geboren te Gent, groeide op in de Nederlanden. Vanaf 1506 vorst van (de meeste) Nederlanden, in 1549 getiteld Heer van de Nederlanden. Koning van Spanje (1516–1556), keizer van het Heilige Roomse Rijk (1519–1556). Zijn politiek was bepalend voor het verloop van de Reformatie in Duitsland en werd gekenmerkt door universalisme en trouw aan de kerk van Rome enerzijds en conflicten met Frankrijk en Rome anderzijds. Hij probeerde de Nederlanden naar buiten toe (Pragmatieke Sanctie, 1549) en naar binnen toe (centralisatie van bestuur) om te vormen tot één staat. Teleurgesteld over de Godsdienstvrede van Augsburg (1555), die de rijksvorsten de vrijheid gaf om naar eigen keuze een religie in hun land op te leggen (*cuius regio, eius religio*), trad hij af.
- Karel ix** (duc d'Orléans 1550–1574): Zoon van Hendrik II, koning van Frankrijk van 1560 tot 1574. Hij gaf zijn moeder Catharina de Medici de schuld van de Bartholomeusnacht waarin duidenden hugenoten werden vermoord. Op zijn sterfbed nam hij zijn (protestantse) broer Hendrik van Navarra (de latere Hendrik IV) in vertrouwen.
- Karlstadt, Andreas Rudolf Bodenstern von** (1486–1541): Theoloog, reformator. Aan de aanvankelijk nauwe samenwerking met Luther kwam een einde toen zijn bestrijding van de reële presentie van Christus tot de zogenaamde avondmaalstrijd tussen Luther en Zwingli leidde. Na hevige onenigheid met Luther in 1524 uit Kursachsen verbannen, vond hij een toevluchtsoord bij Zwingli in Zürich. Vanaf 1534 was hij hoogleraar in de theologie in Bazel.
- Leo x** (Giovanni de Medici; 1475–1521): Paus van 1513 tot 1521. De belangrijkste paus van de Renaissance. Omdat zijn culturele en politieke interesses de overhand hadden, werden de kerkelijke belangen tijdens zijn pausschap verwaarloosd. Hij sprak in 1521 de ban uit over Luther.
- Lodewijk xii** (Louis xii; 1462–1515): Koning van Frankrijk van 1498 tot 1515. Zijn regeringsperiode werd getekend door wisselende relaties van vijandschap en verzoening met Rome (resp. met Julius II en Leo X). Zijn populariteit als 'Père du Peuple' dankte hij aan de binnenlandse vrede in Frankrijk, onder andere bewerkt door een verbetering van het rechtssysteem.
- Luther, Martin** (1483–1546): Reformator, theoloog. In zijn beginjaren onderging Luther de invloed van de Moderne Devotie (1497/98) en van nominalisme en humanisme (1501–1505). In 1505 trad hij in het klooster van de Augustijner heremieten in en maakte hij studie van scholastieke theologie, Petrus Lombardus en vooral Augustinus. In 1516 leerde hij de preken van J. Tauler kennen en in 1518 gaf hij de aan Tauler verwante (door Coornhert bewonderde) *Theologia deutsch* uit. Blijvend beïnvloed

door de antipelagiaanse genadetheologie van Augustinus ontwikkelde hij, in baanbrekende exegetische studies, een volstrekt nieuwe 'reformato-
sche' theologie, waarin met name zijn opvattingen over boete en aflaat tot diepgaande conflicten met de Kerk leidden, die tenslotte uitliepen op zijn excommunicatie (1521). Na een onderduikperiode op de Wartburg keerde hij in 1522 terug in Wittenberg (waar hij sinds 1512 hoogleraar in de theologie was), om vandaaruit leiding te geven aan de Reformatie langs de lijn van een door de overheid gesanctioneerd proces van religieus-theologische en sociale vernieuwing.

Macedonius (gest. 360): Griekse bisschop, inspirator van een naar hem genoemde sekte (Macedonianen) die als ketters werd veroordeeld.

Marsilius van Padua (ca. 1280–1342/1343): Theoloog, arts en staatsdenker. Sinds 1313 rector van de universiteit van Parijs. In zijn geschrift *Defensor pacis* (1324) keerde hij zich tegen de wereldlijke machtsaanspraken van de paus en ontwikkelde hij een op de volkssoevereiniteit gegronde staatsleer. Hij verdedigde daarin verder de onafhankelijkheid van de staatsmacht tegenover de kerk en de gedachte van een algemeen concilie. Zijn werk werd door de kerk veroordeeld.

Marcianus (Marcianus Flavius 392–457): Oost-Romeins keizer van 450–457.

Martyr, Peter zie Vermigli, Peter Martyr.

Matthias (Aartshertog van Oostenrijk 1557–1619): Zoon van keizer Maximiliaan II. In 1577 benaderden de Staten-Generaal van de opstandige Nederlanden hem om landvoogd te worden als opvolger van Don Juan die zich door zijn aanval op Namen en Antwerpen onmogelijk had gemaakt. Matthias was vier jaar landvoogd, werd echter door Philips II niet erkend.

Melanchthon, Philipp (1497–1560): Naast Luther de belangrijkste reformator. Zijn intensieve, vriendschappelijk-collegiale verhouding met Luther was van grote betekenis voor het ontstaan van de Reformatie. Door zijn wetenschappelijke werk zette hij een stempel op het onderwijssysteem van het opkomende protestantisme. Hij sloeg een brug tussen de Reformatie en de humanistische opvoedingsidealen en oefende een blijvende invloed uit op de academische, theologische orthodoxie en de kerkelijke institutionalisering van het lutheranisme.

Menno Simons (1495/1496–1561): Theoloog. Sinds 1531 priester. Onder invloed van de geschriften van Luther en andere reformatoren sloot hij zich in 1536 aan bij de dopers. Spoedig na zijn doop tot 'oudste' gekozen keerde hij zich tegen radicale stromingen (zoals de dopers van Münster) en streefde hij naar samenvoeging van gematigde groepen. Centraal in zijn leer stond de met de doop verbonden bekering. Sinds het midden van de 17^e eeuw noemden veel dopers zich naar hem 'Mennonieten'.

- Montanus** (gest. voor 178/179): Bekend als initiator van een christelijke beweging, het naar hem genoemde 'montanisme' (2^e-6^e eeuw). Het montanisme verspreidde zich (vanaf ca. 157) snel vanuit Phrygië via Klein-Azië naar Rome en Karthago. Beroemdste bekeerling was Tertullianus.
- Montfoort** zie Castello.
- Mornay, Philippe de** (Seigneur du Plessis-Marly, genoemd P. du Plessis-Mornay 1549–1623): Frans theoloog, calvinist en staatsman. Hij was sinds 1576 de naaste medewerker van Hendrik van Navarra (de latere Franse koning Hendrik iv) en een geestelijk en politiek leider van de hugenoten. Hij steunde de verzoening van katholieken en protestanten en het tot stand komen van het Edict van Nantes (1598) en verdedigde het recht op weerstand tegen tyrannieke heersers (*Vindiciae contra tyrannos*, 1579). Hij was adviseur van Willem van Oranje en de belangrijkste redacteur van diens *Apologie* (1580).
- Mohammed** (ca. 569–632): Profeet en stichter van de islam.
- Musculus, Dusanus** (Wolfgang Müslin 1497–1563): Sinds 1518 aanhanger van Luther. Hij trok in 1527 naar Straatsburg. Hij was leerling en medewerker van Capito, Bucer en Zell. Hij speelde een belangrijke rol in de Augsburgse Reformatie en nam deel aan de godsdienstgesprekken te Worms en Regensburg.
- Nero** (37–68): Romeins keizer van 54 tot 68.
- Nestorius** (na 381 – ca. 451): Aartsbisschop van Constantinopel (426–431). Hij trad meedogenloos op tegen ketteren. Op het concilie van Ephese (431) werd hij als tegenstander van de orthodoxe christologie afgezet en naar Egypte verbannen. Zijn leer (Nestorianisme) leefde voort in de nestoriaanse (assyrische) kerk.
- Numa Pompilius** (715–672 v. Chr.): Volgens de antieke overlevering was hij, na Romulus, de tweede koning van Rome
- Oecolampadius, Johannes** (1482–1531): De belangrijkste reformator van Bazel en naast Zwingli de voornaamste vertegenwoordiger van de Duits-Zwitserse Reformatie. Door zijn humanistische achtergrond (editorische samenwerking met Erasmus, in Bazel) wist hij deze Reformatie een humanistisch getint theologisch karakter te geven.
- Origenes** (185/186–254): Griekse theoloog en filosoof. Hij liet een enorm, hoofdzakelijk voor het filosofisch onderwijs geschreven oeuvre na. In zijn hoofdwerk (*Over de principes*) biedt hij een synthese van traditioneel christelijk, Platoons en gnostisch gedachtengoed. Zijn monumentale *Johannes-commentaar* is een hoogtepunt van zijn exegetisch werk. Zijn werk werd tot tweemaal toe als ketteren veroordeeld (543, 553).
- Osiander, Andreas** (1496 [1498?] – 1552): De belangrijkste reformator van de rijksstad Nürnberg en gangmaker in de naar hem genoemde strijd om de rechtvaardigingsleer.
- Panormitanus** (Nicolò de Tudeschi; 1386–1445): Benedictijn, kerkrechtsge-

leerde. Hij verdedigde de superioriteit van het algemeen concilie tegenover het gezag van de paus.

Phocion (402–318 v.C.): Atheens veldheer en staatsman. Bemiddelde tijdens de onlusten die volgden op de dood van Alexander de Grote in 322 bij de vrede met Antipater, waardoor Athene zijn politieke zelfstandigheid verloor. Zijn gematigde, verzoeningsgezinde politiek werd hem noodlottig: als vriend van Macedonië werd hij veroordeeld tot het drinken van de gifbeker.

Photinus (gest. 376): Bisschop van Sirmium (343), ketter. Hij hield vast aan de ene persoon van God; Christus was louter en alleen mens geweest. Na drie veroordelingen werd hij in 351 uit zijn ambt gezet en verbannen. Zijn aanhangers (photianen) wisten zich, kerkelijke veroordeling en politieke vervolging ten spijt, tot het midden van de 5e eeuw te handhaven.

Quintin: Vertegenwoordiger van de kerk bij de (Franse) Staten-Generaal van Orléans (1560–1561).

Regius (Rhegius Urbanus 1489–1541): Duits reformator en humanist.

Schwenckfeld, Kaspar von (1489–1561): Was als reformator actief in Silesië. Zijn opvatting van het avondmaal als slechts een geestelijk symbool en zijn spiritualistische duiding van de kerk voerden in 1525 tot een breuk met Luther. Na de formele veroordeling van zijn opvattingen op het Lutherse theologenconvent in Schmalkalden (1540) werd hij door protestanten en katholieken vervolgd. De rest van zijn leven was hij op de vlucht. Zijn leer werkt tot op heden door in de Schwenckfelder kerk (Pennsylvania, USA). Coornhert raakt via zijn vriend Aggaeus van Albada op de hoogte van de denkbeelden van Schwenckfeld.

Servet, Mich(a)el (Miguel Serveto; Lat. Servetus; ca. 1511–1553): Spaans humanist, theoloog, arts. Ontdekker van de kleine bloedsomloop. Zocht toenadering tot de reformatorische beweging in Bazel (1530) en Straatsburg (1531), maar werd vanwege antitrinitarische opvattingen en zijn kosmisch-pantheïstische leer afgewezen en door de Inquisitie vervolgd. Als arts gevestigd in Wenen publiceerde hij in 1553 onder een pseudoniem zijn, tegen Calvijn gerichte, hoofdwerk *De restitutione Christianismi*. Daarop door de Inquisitie gearresteerd wist hij te ontkomen naar Genève. Daar werd hij door Calvijn wegens loochening van de triniteit aangeklaagd, als godslasteraar veroordeeld en tenslotte verbrand.

Sigismund (Zygmunt I de Oude of de Grote; 1467–1548): Grootvorst van Litauen en koning van Polen (sinds 1506). Zijn regeringsperiode, die gekenmerkt werd door de impact van renaissance en humanisme, wordt wel 'de gouden eeuw' genoemd.

Socrates (ca. 470–399 v.C.): Grieks filosoof. Hij liet geen geschriften na, maar dankt zijn roem aan vele leerlingen, onder wie Plato en Xenophon. In 399 aangeklaagd wegens het invoeren van nieuwe goden en het bederven van de jeugd, werd hij veroordeeld tot het drinken van de gifbeker.

- Soto, Pedro de** (ca. 1495–1563): Katholiek theoloog. In 1518 werd hij dominicaan en zette hij zich in voor de hervorming van zijn orde. In 1542 werd hij biechtvader van Karel v, maar hij gaf dit ambt in 1548 op, omdat z.i. het keizerlijk hof niet energiek genoeg optrad tegen de Reformatie.
- Sozomenus** (Salminius Hermias Sozomenus 400–c. 450): Kerkhistoricus, auteur van *Historia Ecclesiastica*.
- Tapper, Ruard** (1488–1559): Nederlands theoloog, hoogleraar in Leuven. Hij nam deel aan het Concilie van Trente. Hij stond bijzonder in aanzien bij Karel v. Mede op zijn aandringen vond de reorganisatie van de bisdommen doorgang. Bestrijder van de protestanten, werkzaam voor de Inquisitie. Vooral bekend vooral vanwege zijn rol in het proces tegen Angelus Merula (1553).
- Tertullianus** (Quintus Septimius Florens; ca. 160 – na 212): Vroegchristelijk apologet, belangrijke, maar omstreden kerkvader. Hij ging in meer dan 30 (bewaard gebleven) geschriften in op bijna alle centrale problemen van de vroegchristelijke kerk. Op latere leeftijd trad hij toe tot de beweging van het montanisme.
- Theodoritus** (Theodoretus van Cyrus; ca. 393 – ca. 460): Belangrijk vroegchristelijk theoloog. Polemiseerde o.m. tegen de arianen.
- Theodosius junior** (Flavius Theodosius, Theodosius II; 401–450): Oost-Romeins keizer (vanaf 408). Hij stichtte in 425 de universiteit van Constantinopel.
- Tielt, Thomas van** (16^e eeuw): Predikant te Leiden.
- Valentinianus** (Flavius Placidus Valentinianus, Valentinianus III; 419–455): Neef van Theodosius junior, keizer van het West-Romeinse Rijk (425–455).
- Vincentius van Lerinum** (gest. midden 5^e eeuw): Werd na een bewogen leven monnik-priester van het eiland-klooster Lerinum. Zijn definitie van de katholiciteit van de kerk ('datgene is waarlijk katholiek, wat overal, wat altijd en wat door allen geloofd wordt') oefende grote invloed uit vanaf de 16^e eeuw (en vooral in de 19^e eeuw).
- Vermigli, Peter Martyr** (1499–1562): Florentijnse humanist, augustijner monnik en gereformeerd theoloog. Nam actief deel aan de gesprekken tussen paus Paulus III en keizer Karel v in Lucca, in 1541, maar voelde zich genoodzaakt te vluchten, omdat hij zich niet kon verenigen met de instelling van de Inquisitie in 1542. Op uitnodiging van Martin Bucer kwam hij naar Straatsburg, als opvolger van Wolfgang Capito. In 1547 vertrok hij naar Engeland waar hij in Oxford hoogleraar werd. In 1533 keerde hij terug naar Straatsburg, verbleef vanaf 1556 in Zürich. Calvijn nodigde hem vaak uit om lezingen te houden. Hij onderhield nauwe contacten met Theodorus Beza, Heinrich Bullinger en Thomas Cranmer. In 1561 nam hij deel aan het colloquium van Poissy.
- Wicief** zie Wyclif.

Wyclif, John (Wiclif[f]; ca. 1330–1384): Engels filosoof en theoloog, hervormer. Hij speelde een centrale rol in de hoog oplopende conflicten tussen overheid en kerk, maar trok zich later terug uit de politiek. Volgens hem vormen de door God uitverkorenen de eeuwige (onzichtbare) kerk. De zichtbare kerk mist ieder gezag. Hij verwierp kerkelijke privileges en ‘onheilige’ praktijken, zoals pelgrimages, heiligenverering en de handel in aflaten en verdedigde het ideaal van de apostolische oergemeente. Met zijn aanval op de transsubstantiatieleer betrad hij het domein van de ketterij. Zijn hervormingspogingen versterkten niet alleen de Engelse Reformatie, zij vonden ook een gewillig oor aan de universiteit van Praag en speelden een rol bij de hervormingspogingen van Hus in Bohemen.

Zwingli, Ulrich (Huldrych; 1484–1531): Reformator uit Zürich. Hij sloot zich aanvankelijk aan bij de door Erasmus gehuldigde visie van een op rede en moraal gegrondvest Christendom, maar ontwikkelde daarna een eigen reformatorische opvatting van het evangelie. Daarop voortbouwend formuleerde hij, onafhankelijk van Luther een kerkelijk hervormingsprogramma dat hij sinds 1523, in Zürich, in samenwerking met de stadsraad doorzette.

Zakenregister

Apostelen, de periode na de: In de post-apostolische tijd werd de kerk beschouwd als gegrondvest op het fundament van de 'twaalf apostelen' (Op. 21: 14; Eph. 2: 20). Door het bisschops- of priesterambt via de ordinatie op de apostelen terug te voeren ontstond het leerstuk van de apostolische opvolging.

Albigenzen: Genoemd naar de stad Franse Albi. In de Middeleeuwen gebruikelijke naam voor de Katharen, die in de 12^e en 13^e eeuw verbreid waren en een tijd aanzienlijke invloed hadden. Zij werden op bloedige wijze vervolgd in de Albigenzer oorlogen (1209–1229).

Arianen: Volgelingen van Arius en aanhangers van zijn leer, het Arianisme (zie Arius)

Augsburgse Confessie, Confessio Augustana: De fundamentele belijdenis van de Lutherse kerk (1530). In de *Konkordienformel* van 1577 werd de Augsburgse Confessie officieel erkend en in 1580 werd zij opgenomen in het *Konkordienbuch*, de tot op heden geldige verzameling van Lutherse belijdenisgeschriften.

Bergisches Buch: Een *formula concordiae* die een eind moest maken aan de onenigheid die zich na de dood van Luther manifesteerde. Na het *Bergisches Buch* was toenadering tot de gereformeerden onmogelijk geworden.

Concilie van Nicea (325): Concilie bijeengeroepen door keizer Constantinus I, de Grote. Dit concilie veroordeelt het arianisme (zie Arius), formuleert de geloofsbelijdenis van Nicea en legt de berekening van de paasdatum vast.

Concilie van Trente (1545–1563): Het antwoord van Rome op de Reformatie, waarin de grondlijnen voor de kerkelijke hervormingen in het katholicisme voor de volgende twee eeuwen werden getekend en door een striktere formulering van de katholieke geloofsleer het onderscheid met het protestantisme werd aangescherpt.

Confessionisten: Bijnaam van de lutheranen. De naam verwijst naar de voor de lutherse confessie bindende belijdenisgeschriften, m.n. de Augsburgse Confessie (zie daar).

Donatisten: Aanhangers van de leer (donatisme) van de tegenbisschop Donatus van Carthago (sinds 313; gest. ca. 355). De donatisten vormden in N-Afrika een aparte kerk die in grootte niet veel onderdeed voor de katholieke kerk. In 411 vond een godsdienstgesprek tussen de de dona-

tisten en de katholieken (woordvoerder: Augustinus) plaats, dat door een scheidsrechterlijke beslissing van staatswege ten nadele van de donatisten uitviel. De staat keerde vervolgens de ketterwetgeving op hen toe. Na de verovering van N-Afrika door de Vandalen wisten slechts resten van de donatisten zich tot in de 7^e eeuw te handhaven.

Ebionieten: Een door de gnosis beïnvloede gemeenschap van jodenchristenen. Door Tertullianus e.a. teruggevoerd op een niet-bewijsbare zogenaamde stichter Ebion (2^e eeuw, Oost-Jordanië). De ebionieten bevonden zich tot in de 5^e eeuw ook in Syrië en Klein-Azië. Als jodenchristenen hielden ze vast aan de joodse wet (Thora), de sabbat en aan bepaalde rituele reinheidsvoorschriften. De tempel en de offercultus wezen zij echter af. In het Ebonietenevangelie dat in hun kring ontstond, speelt de apostel Mattheus een centrale rol. Hun christologische opvattingen tonen gnostische invloeden. Bij de kerkvaders komen zij alleen in polemische zin in beeld: zij verweten hun een verkeerd vasthouden aan de joodse wet.

Eucharistie of Avondmaal: De liturgische maaltijd ter gedachtenis van het lijden, sterven, opstanding en verheerlijking van Jezus Christus. Door het Avondmaal of de eucharistie te vieren wordt de gemeenschap beleefd met de Heer en van de gelovigen onderling.

Edict van Châteaubriant (1551): Door Hendrik II afgekondigd edict dat een reeks van strenge maatregelen tegen de protestanten bevatte.

Godsdienstgesprek van Poissy (september – oktober 1561): Vergadering belegd door Catharina de Medici met de bedoeling katholieken (vertegenwoordigd door Charles de Guise) en hugenoten (vertegenwoordigd door Beza) tot een vergelijk te brengen. Het gesprek had geen resultaat; in het voorjaar van 1562 brak de godsdienstoorlog uit.

Kerkgeschiedenis: Omschrijving voor de *Ecclesiastike Historiën*, waarmee de kerkgeschiedenissen zijn bedoeld, geschreven door Eusebius (kort na 260–339), Socrates Scholasticus (na 380–439), Sozomenes (leefjaren niet bekend; schreef tussen 443 en 450) en Evagrius (536–600).

Keulse Vredesonderhandelingen: Vredesonderhandelingen te Keulen in 1579 op initiatief van Keizer Rudolf II tussen vertegenwoordigers van Filips II en van aartshertog Matthias en de Staten-Generaal. De onderhandelingen liepen op niets uit. De *Acten* van de onderhandelingen werden opgetekend door Aggaeus van Albada, een vriend van Coornhert, die in zijn verdediging van de religievrede veelvuldig uit werken van Castello citeert. Coornhert citeert vervolgens, m.n. in zijn *Proces van't Ketterdoden* (1590), graag uit de *Acten*.

Leer van de twee zwaarden: Leer, gebaseerd op Luc. 22: 38, die inhoudt dat de kerk (paus) en de staat (keizer) ieder een eigen macht hebben. In de Middeleeuwen was de vraag of de macht van keizer ondergeschikt was aan die van de paus een langdurig twistpunt (investituurstrijd).

- Montanisten:** Christelijke opwekkingsbeweging uit de 2^e–6^e eeuw, genoemd naar Montanus (zie daar).
- De Ouden en de Jongen:** Bij Coornhert aanduiding van respectievelijk de katholieken en de gereformeerden.
- Perfectisme** of **perfectieleer:** Naam voor de bij Coornhert voorkomende gedachten over de volmaakbaarheid van de mens. God heeft de mens geschapen, opdat hij eeuwige zaligheid (= volmaaktheid) bereikt. De menselijke natuur is ten goede geneigd: God heeft een vonkje van zijn goddelijk licht aan ieder mens geschonken en dat blijft in hem. Zaligwording (vervolmaking) veronderstelt wedergeboorte. Dat is bij Coornhert niet een eenmalige gebeurtenis, maar een zich geleidelijk, in trappen of stagen voltrekkende ontwikkeling, waarin de mens het goddelijke element in zijn natuur ontdekt.
- Reële presentie:** In de christelijke theologie de ‘werkelijke tegenwoordigheid’ van Jezus Christus in de eucharistie (zie daar) en het Avondmaal. De reële presentie wordt in de onderscheiden confessies verschillend geïnterpreteerd. Zo stelt de katholieke kerk dat door *transsubstantiatie* Christus letterlijk in het brood en de wijn aanwezig is. Volgens Luther en zijn volgelingen gaan het brood en de wijn door *consubstantiatie* een verbinding aan met het lichaam en bloed van Christus. Andere reformatorische richtingen interpreteerden de reële presentie in puur *symbolische* zin.
- Religionsfriede** of **Religievrede:** In ruimere zin de vreedzame uitwisseling tussen verschillende religies of confessies; in engere zin, de wettelijke regeling van aparte christelijke confessies en hun onderlinge relaties (bv. de Nürnberger Religionsfriede, de Augsburgse Religionsfriede, de Pacificatie van Gent, de Religievrede van Antwerpen). In de Nederlanden pleitte Willem van Oranje voor religievrede.
- Sacramentariërs:** Algemeen gesproken, aanduiding voor (kleine kringen van) hervormingsgezinden in de vroege Reformatie, zonder duidelijke confessionele signatuur, die alleen de onvrede met misstanden en wanpraktijken in de kerk van Rome gemeenschappelijk hadden. Zij werden door tijdgenoten *sacramentariërs* genoemd vanwege hun nauw verholen bespotting van de geestelijkheid en de sacramenten. Luther sprak van *Sacramentirer* in verband met de spiritualisten, die de sacramenten veronachtzaamden.
- Schenking van Constantijn** (Lat. *Constitutum Constantini*, *Donatio Constantini*): Een tussen 750 en 850 ontstane vervalste oorkonde, die tot doel had om aan de door Pepijn in 756 aan paus Stephanus II gedane schenking van een gebied in Midden-Italië het gezag van ouderdom en religieuze oorsprong te verlenen. Volgens deze oorkonde zou de Romeinse keizer Constantijn al in het begin van de vierde eeuw wereldlijke heerschappij aan paus Sylvester geschonken hebben als dank voor het feit dat deze hem op wonderbaarlijke wijze van melaatsheid genezen had. De

oorkonde moest de aanspraak van de paus op wereldlijke macht – de kerkelijke staat – legitimeren. Aan de echtheid van die oorkonde werd tot in de late Middeleeuwen niet serieus getwijfeld. Pas in de 15^e eeuw toonden humanisten, zoals Cusanus en Valla, op grond van historisch-filologisch onderzoek de onechtheid daarvan aan.

Staten-Generaal der Nederlanden: Vergadering van vertegenwoordigers van de Provinciën of gewesten.

Synode (gr. σύνοδος), of **concilie** (lat. concilium): Kerkvergadering, vergadering en college van vertegenwoordigers van een kerk, dat macht heeft in zaken van leer en kerkelijk bestuur.

Toelating: Begrip uit de leer van de voorzienigheid dat met het theodicee-probleem verbonden is. God heeft willens en wetens in het plan van de schepping de mogelijkheid van het kwaad toegelaten, in de wetenschap dat de wereld uiteindelijk door Jezus Christus verlost wordt.

Toerekening (*gratia imputativa*): Rechterlijke handeling van God, waarmee hij de zondaar de gerechtigheid van Christus door het geloof toerekent, d.w.z. als gelovige rechtvaardigt. Deze treedt daarmee in een verhouding van bondgenootschap met God. Het begrip had een centrale betekenis in de leer van de rechtvaardiging van Luther. Het begrip van de *gratia imputativa*, 'de toegerekende genade' uit de reformatorische genadeleer wil beklemtonen, dat het rechtvaardig en heilig worden van de mens niet bestaat in diens innerlijke, zijn hele zijn omvattende transformatie (zoals voorondersteld in het *perfectisme* (zie daar) van Coornhert), maar in de, om zo te zeggen *ab extra* geschiedende toerekening van de genade van Christus.

Uiterlijke kerk of **zichtbare kerk:** Gebruikelijke aanduiding bij spiritualisten van de kerk hier op aarde. Deze kerk in haar feitelijke gestalte onderscheiden zij strikt van de veel hoger gewaardeerde innerlijke (onzichtbare) kerk. Coornhert spreekt ook van zienlijke respectievelijk onzienlijke kerk.

Wederdopers, anabaptisten: Leden van een afsplitsing (rond 1525) van de hoofdstroom van de Reformatie (behorend tot wat later de Radicale Reformatie zou gaan heten), die wilden breken met de symbiose van kerk en samenleving en met de versmelting van kerkelijke en wereldlijke macht. De kerk moest een gemeenschap zijn van bekeerden, wedergeborenen. Wedergeboorte vereiste een volwassen, persoonlijke en bewuste aanvaarding van het geloof. Kinderdoop was dan ook zinloos. De (volwassenen)doop was de symbolische uitdrukking van die geloofsbeslissing. Wie als kind al gedoopt was moest op volwassen leeftijd opnieuw gedoopt worden, vandaar de naam: *wederdopers*.